Oorsprongen van het stadsfries

FA nr. 1031

Oorsprongen van het stadsfries
© 2009 Fryske Akademy (Postbus 54, 8900 AB Leeuwarden)

Basis vormgeving: Roelof Koster BNO, Mildam
Opmaak: Daam de Vries
Foto omslag: ???

Afûk, Postbus 53, 8900 AB Leeuwarden

NUR 300
ISBN 978-90-6273-801-4

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op eniger wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

www.afuk.nl
www.fryskeakademy.nl

COR VAN BREE & ARJEN P. VERSLOOT
MET MEDEWERKING VAN ROLF H. BREMMER JR.

Oorsprongen van het stadsfries

with an extensive summary

FRYSKE AKADEMY – Afûk, Ljouwert 2009

··· *Woord vooraf*

Vanaf 1991 heb ik me met enige regelmaat met het Stadsfries beziggehouden. Het begon in dat jaar met een onderzoekswerkgroep met studenten te Leiden. We bestudeerden de problematiek van dat stadsdialect (beter gezegd: die stadsdialecten) en bezochten Leeuwarden om daar de nodige interviews af te nemen. Voor mijzelf, maar nog altijd met vrijwillige assistentie van studenten, zette ik het onderzoek voort. Ook Franeker en ter vergelijking Grou en Heerenveen werden nu bezocht. Een aantal publicaties was het resultaat.

Omdat mijn opvattingen intussen geëvolueerd waren en ook omdat de teksten nogal verspreid verschenen waren, ontstond bij mij de behoefte deze waar nodig bij te stellen en ze tot één geheel om te werken. Daar ben ik vanaf het voorjaar van 2007 mee bezig geweest. Dat stelde mij ook in de gelegenheid de nog ontbrekende fonologie en fonetiek te behandelen. Zoals ook in de afzonderlijk verschenen artikelen gebeurd was, probeerde ik de problemen binnen een contactlinguïstisch kader te benaderen. Bij een dergelijke benadering kan het mes aan twee kanten snijden: aan de ene kant kunnen contactlinguïstische ideeën een verhelderend licht op de concrete problematiek werpen, aan de andere kant kan de bestudering daarvan een nuttige toetsing van deze ideeën opleveren.

Tijdens het werk werd me steeds duidelijker dat datgene wat ons over het Fries van de 16e eeuw (en later) bekend was, veel systematischer dan ik tot dusver gedaan had, in de beschouwingen betrokken moest worden. Ik vond Arjen Versloot (Fryske Akademy), die mij al eerder geholpen had, bereid mij hierbij van dienst te zijn. Zijn, aanvullende en corrigerende, bijdragen (ook wat betreft de kennis van vroeger en hedendaags Noord-Hollands) waren, kwantitatief en kwalitatief, van dien aard dat zijn aandeel een passende waardering moest krijgen. Een coauteurschap leek ons daarvoor de beste vorm. De tekst (behalve die van het laatste hoofdstuk) is echter in eerste instantie van mijzelf afkomstig hetgeen zonder twijfel zijn sporen heeft achtergelaten. In een zelfstandige publicatie zou de coauteur zeker op diverse punten tot (wat) andere overwegingen en formuleringen gekomen zijn. Om ieder misverstand uit te sluiten kan echter worden opgemerkt dat de beide auteurs het op hoofdlijnen duidelijk met elkaar eens zijn.

Ook verder zijn er vele personen geweest die mij met raad en daad

hebben bijgestaan. Ik noem diegenen die mij geholpen hebben bij het voorbereidende onderzoek en bij het schrijven van de artikelen en de voorlopige versies van dit boek. Dat zijn in de eerste plaats de deelnemers aan de hierboven vermelde werkgroep. Hun namen heb ik opgesomd in Van Bree 1994, 43 noot 1. Zoals reeds vermeld bleef een aantal studenten mij op vrijwillige basis assisteren. Zij waren ingeschakeld bij het interviewonderzoek: Hans Geluk, Yntze van der Honing, Patrick Hoving, Robin Meeuwisse, Frido Ogier en Leendert de Vink. Ik dank verder Rolf Bremmer (Leiden), Phlippus Breuker (Leeuwarden, Leiden), Pieter Duijff (Leeuwarden), Karen H. Ebert (Zürich), Volkert F. Faltings (Föhr), Tony Feitsma (Amsterdam, Grou), Casper de Groot (Amsterdam), Gerda Hulshoff (Leeuwarden), Reitze Jonkman (Leeuwarden), Eric Hoekstra (Leeuwarden), Jarich Hoekstra (Leeuwarden, Kiel), Gerda Hulshoff (Leeuwarden), Geert H. Kocks (Groningen), Ds. G. Kuperus (Leeuwarden), Hermann Niebaum (Groningen), Jos Nijhof (Borne, Leiden), Thorwald Poschenrieder (Erlangen), Albert Sassen (Haren), Julia Schmidt (Leiden), Willem Visser (Leeuwarden) en Toon Weijnen (Malden). De leidse studenten Barend Beekhuizen, Folgert Karsdorp en Sander Sauvé waren bereid om een voorlopige versie van dit boek in zijn geheel kritisch door te lezen. De medewerking van Rolf Bremmer, hoogleraar Fries te Leiden, in dit opzicht was zodanig dat het passend was deze op de titelpagina te vermelden. In het bijzonder dank ik de vele informanten die bereid waren zich aan een interview te onderwerpen.
Zoals aangegeven waren aanvulling en synthetisering mijn, in een later stadium onze bedoelingen met dit boek. Het werk hieraan vereiste een opnieuw doordenken van de problematiek, een problematiek waarover niet te eenvoudig gedacht mag worden. Mede als gevolg van gebrek aan gegevens hebben we niet alles met zekerheid tot een oplossing kunnen brengen. Wij hopen dat zo niet onze conclusies dan toch onze analyses bij verder onderzoek van nut kunnen zijn.

Cor van Bree

Een persoonlijke noot van de co-auteur:
Als historisch-taalkundige en dialectoloog van het Fries hadden de niet-friese dialecten in eertijds friestalig gebied, zoals Hollands, Stadsfries en Gronings, mijn belangstelling als bron van kennis van het Fries, ook uit die streken waaruit weinig of geen authentiek fries materiaal voorhanden is. De belangstelling voor Hollands en Stadsfries werd in het bijzonder aangewakkerd door een toevallige ontmoeting, in 1996, met een vrouw van Marken op een vakantiereis in Noorwegen waar wij vrolijk converseerden in een tweetalig markens – stadsfries gesprek. Mijn Stadsfries komt

overigens niet verder dan een “on the fly”- toepassing van een aantal fonologische conversieregels en een gepaste portie friese bijmenging in idioom en zinsbouw. In de overeenkomsten tussen beide taalvariëteiten zag ik op dat moment veel friese taalgeschiedenis.
In de jaren na de eeuwwisseling ging ik mij ook bezig houden met het Aalsmeers en het Hollands van de Gouden Eeuw en ik begon mij te realiseren dat in ‘uithoeken’ als Marken en Aalsmeer niet speciaal fries taalmateriaal bewaard was maar dat de dialecten van beide plaatsen (met andere) met name fungeerden als relicten van het Hollands van de Gouden Eeuw, de omgangstaal van o.a. Amsterdam. Zoals Heeroma geconstateerd had dat de taal van Westfriesland in de grond niet ‘frieser’ was dan die van de Zaan, zo meende ik vast te kunnen stellen dat de taal van Marken en Aalsmeer in de grond niet ‘frieser’ was dan die van Bredero.
Het werk aan de *Taaldatabank van het Fries* leverde een schat aan nieuwe inzichten in de Friese taalgeschiedenis op, met name van de 17^{e} en 18^{e} eeuw. En wat opviel, was dat terug in de tijd het aantal hollands–friese parallellen eerder afnam dan toenam. Verschillende voor ‘fries’ versleten kenmerken bleken in het oudere Fries te ontbreken maar in de Gouden Eeuw wel in (o.a.) Holland voor te komen. Op dat moment begon voor mij het plaatje te draaien: niet het “friese” was de voornaamste bindende factor tussen Hollands, Stads en Fries maar het Hollands van de Gouden Eeuw.
Toen Cor van Bree aan het werk ging om al zijn bevindingen over het Stadsfries nog eens op een rijtje te zetten, leek het mij een gemiste kans als we niet op zijn minst zouden proberen om de door mij gewonnen inzichten ook in het totaalbeeld mee te laten wegen. Ik ben hem dan ook zeer erkentelijk dat hij de discussie met mij is aan willen gaan. Er is daardoor een omvattender en genuanceerder beeld van het Stadsfries en zijn ontstaan gegroeid dan wij ieder voor onszelf hadden kunnen bewerkstelligen. Voor het feit dat Cor van Bree daarbij steeds de bewerkelijke taak op zich heeft genomen om alle feiten steeds op een rijtje te zetten en de formuleringen te kiezen, ben ik hem zeer erkentelijk.

Arjen Versloot

··· *Inhoud*

Woord vooraf 5
Verklaringen vooraf 15

1 INLEIDING 17
1.1 Het probleem 17
1.2 Afbakening van het Stadsfries? 19
1.3 Contactlinguïstische opmerkingen 21
1.3.1 Contactsituaties 21
1.3.2 Stabiliteit 24
1.3.2.1 Algemeen 24
1.3.2.2 Graad van abstractie 25
1.3.2.3 Elementaire en niet-elementaire verschillen 26
1.3.2.4 Beklemtoonde en niet-beklemtoonde syllabe 27
1.3.2.5 Begrijpelijkheid 28
1.3.2.6 Stabiliteitshiërarchie 29
1.3.2.7 Doorzichtigheid, frequentie, attitudes 30
1.3.3 Taalverschuiving 31
1.4 Externe informatie. Onderzoeksvragen 32
1.4.1 Externe informatie 32
1.4.2 Onderzoeksvragen 34
1.5 Eigen visies en vragen 38
1.6 Bronnen 45
1.6.1 Nederlandse bronnen 45
1.6.2 Stadsfriese bronnen 46
1.6.3 Friese bronnen 49
1.6.4 Slotoverwegingen 51
1.7 Differentiatie binnen Fries, Nederlands en Stadsfries 52
1.8 Ontstaansscenario's 54
1.8.1 Het taalverwervingsscenario 54
1.8.2 Het aanpassingsscenario 57
1.8.3 Het wederzijdse aanpassingsscenario 58
1.8.4 Samenvatting scenario's 59
1.9 Nederlands of Fries 59
1.10 Welk Nederlands? 63
1.11 Procedures en conclusies 64

2 WOORDENSCHAT 67
2.1 Inleidende opmerkingen 67
2.2 Drieërlei woordenschat 69
2.2.1 De primaire (centrale) woordenschat 69
2.2.2 De tertiaire (perifere) woordenschat 70
2.2.3 De secundaire woordenschat 71
2.2.4 Afbakeningsproblemen 72
2.2.5 Samenvatting 73
2.3 De toetsing 75
2.3.1 Algemeen 75
2.3.2 De primaire woordenschat 75
2.3.3 De secundaire woordenschat 78
2.3.3.1 De woordenverzameling van Wilkeshuis 78
2.3.3.2 De categorieën bij Wilkeshuis 80
2.3.3.3 Een omgekeerde toetsing 82
2.4 Eerste conclusies 84
2.5 Verdere toetsingen 84
2.6 Semantische aspecten 87
2.7 Functiewoorden 88
2.7.1 Algemeen 88
2.7.2 Verbindingswoorden 89
2.7.3 Voornaamwoorden 90
2.7.4 Hulpwerkwoorden 92
2.7.5 Lidwoorden 93
2.7.6 Afsluiting 93
2.8 Uitdrukkingen 94

3 FONOLOGIE 95
3.1 Inleidende opmerkingen 95
3.2 Accentuatiepatronen 99
3.3 – 3.18 De klinkers 99
3.3 st.ndl. à 99
3.4 st.ndl. aa 101
3.5 st.ndl. è 106
3.6 st.ndl. ee 108
3.7 st.ndl. ì 112
3.8 st.ndl. ò 113
3.9 st.ndl. oo 115
3.10 st.ndl. ù 118
3.11 st.ndl. eu 119
3.12 st.ndl. ie 120
3.13 st.ndl. uu 121

3.14 st.ndl. oe 122
3.15 st.ndl. ei <ei, ij> 126
3.16 st.ndl. ui 128
3.17 st.ndl. ou <ou, au> 130
3.18 de sjwa 130
3.19 – 3.37 De medeklinkers 131
3.19 st.ndl. w 131
3.20 st.ndl. j 132
3.21 st.ndl. r 132
3.22 st.ndl. l 133
3.23 st.ndl. m 134
3.24 st.ndl. n 134
3.25 st.ndl. ng 134
3.26 st.ndl. p 134
3.27 st.ndl. t 134
3.28 st.ndl. k 135
3.29 st.ndl. b 135
3.30 st.ndl. d 136
3.31 st.ndl. f 138
3.32 st.ndl. s 139
3.33 st.ndl. ch 139
3.34 st.ndl. v 141
3.35 st.ndl. z 141
3.36 st.ndl. g 141
3.37 st.ndl. h 142
3.38 Conclusies 143
3.38.1 Nederlands of fries? 143
3.38.2 Welk Nederlands? 145
3.39 Klankvorm functiewoorden 148

4 MORFOLOGIE 153
4.1 Inleiding 153
4.1.1 Theoretische overwegingen 153
4.1.2 Samenvatting 158
4.1.3 Hypothese 159
4.2 De externe flexie 159
4.2.1 Inleidende opmerkingen 159
4.2.2 De zelfstandige naamwoorden 160
4.2.3 De bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden 163
4.2.4 De werkwoordelijke flexie 165
4.3 De interne flexie 170
4.4 De afleiding 174

4.5 De verkleinwoordvorming 179
4.6 De samenstelling 183
4.7 Afsluiting 186

5 SYNTAXIS 189

5.1 Inleidende opmerkingen 189
5.2 Het interviewonderzoek 191
5.3 Groene en rode volgorde 192
5.4 Ontbreken van het infinitivus pro participio-principe 193
5.5 De absentief 193
5.6 Adpositionele constructies 195
5.7 De IPI- en IV-constructie 196
5.8 Possessieve constructies 200
5.9 Het gebruik van te 201
5.10 Gaan + infinitief 202
5.11 Nomenincorporatie 203
5.12 Restgevallen 204
5.13 Afsluiting 205
5.14 Een syntaxisblok 206

6 AFSLUITENDE BESCHOUWINGEN 209

6.1 Samenvatting van de resultaten 209
6.2 Het tweede-taalverwervingsscenario 211
6.3 Het aanpassingsscenario 212
6.4 Nogmaals de scenario's 213
6.5 Nogmaals: welk Nederlands? Het variëteitenperspectief 215
6.6 Latere veranderingen 216
6.7 Samenvatting 217

7 VERANDERENDE TAALVERHOUDINGEN 219

7.1 Inleidende opmerkingen 219
7.2 Bewegelijke woorden 220
7.3 Friese klankkleur 222
7.4 Hollandse klankvormen 224
7.5 Morfologie 225
7.6 Taaleigen 227
7.7 Besluit 229
7.8 Kiliaan en Wassenbergh als bronnen voor het Stadsfries 229

SUMMARY 233

1 Introduction 233
1.1 What is Town Frisian? 233

1.2 Theoretical considerations about language contact 234
1.3 Research questions 235
1.4 Research problems 237
1.5 The central hypothesis and its testing 238
2 Linguistic analysis 240
2.1 Lexicon 240
2.2 Lexical phonology 241
2.3 Morphology 242
2.4 Syntax 244
3 Conclusions 246

APPENDICES 249

BIBLIOGRAFIE 265

··· *Verklaringen vooraf*

Spelling

Een paar opmerkingen over de spelling in dit boek. Voor het Nederlands wordt hier en daar van de officiële afgeweken. De belangrijkste afwijking betreft de spelling van de van aardrijkskundige eigennamen afgeleide zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden. *Nederland* wordt uiteraard met een hoofdletter N, *nederlander* en *nederlands* echter met een kleine n. Deze praktijk is, bij de eerstgenoemde auteur, ontstaan bij het schrijven over historische grammatica; een al te druk hoofdlettergebruik (vgl. bijv. *de Ingweonen* en *de Oudgermaanse klanken*) werd daardoor vermeden.
Een opmerking waard zijn ook de spellingen *Westfriesland* en *westfries*. Gewoonlijk worden koppeltekens gebruikt: *Noord-Holland, noord-hollands* enz. In *Westfriesland* en *westfries* worden die weggelaten om onderscheid te maken met *West-Friesland* en *westfries*. In de eerste gevallen moet men aan het bekende gebied in de kop van Noord-Holland denken en het daar gesproken dialect, in de laatste aan het westelijk deel van de provincie Friesland en het daar gesproken Fries of eventueel, volgens internationaal gebruik, aan nederlands Friesland tegenover het duitse Oost- en Noord-Friesland en het hier en daar nog gesproken Oost- en Noord-Fries . Wat het Fries betreft, houden we ons zoveel mogelijk aan de tegenwoordig geldende spelling, voor het Stadsfries aan de spelling zoals die voorkomt in het *Woardeboek fan ut Leewarders* van A.C.B. van der Burg (met medewerking van anderen) van 1991.

Afkortingen

Tenzij anders aangegeven, worden de volgende afkortingen gebruikt:

du. = duits	nhl. = noord-hollands
eng.. = engels	ndl. = nederlands
fri. = fries	mfri. = middelfries
ggm. = gemeengermaans	nfri. = nieuwfries
h(ol)l. = hollands	owgm. = oud/oerwestgermaans
mnl. = middelnederlands	stfr. = stadsfries

Klanktekens

Zie hiervoor paragraaf 3.1 onder *notaties*.

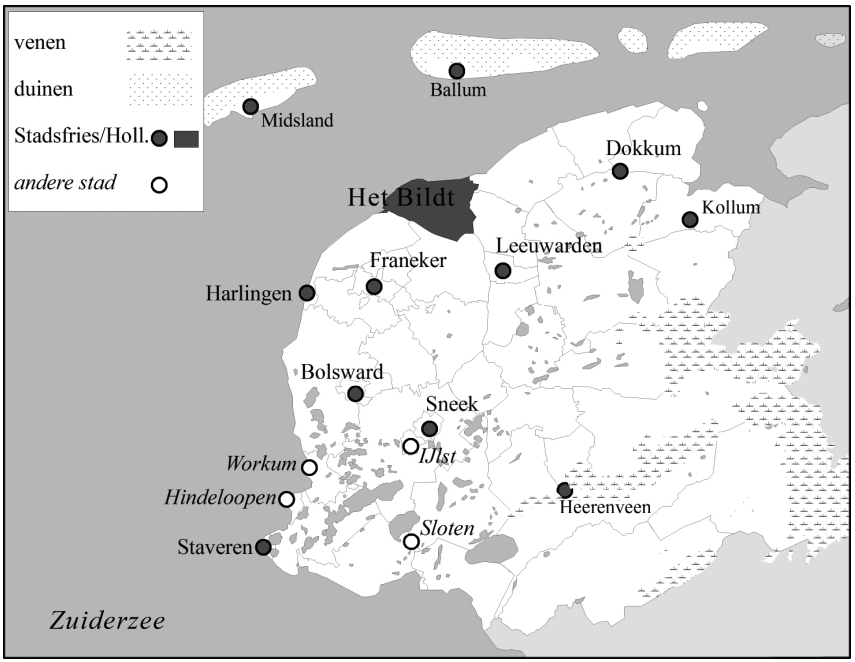

Steden en streken met een (Friso-)Hollands, dan wel Stadsfries dialect tegen de achtergrond van 17e eeuws Friesland, de tijd waarin die taalvarieteiten zich hebben gevormd.

··· *Inleiding*

> 1.1 Het probleem

Een oud probleem zowel in de neerlandistiek als in de frisistiek is hoe, hoogstwaarschijnlijk in de 16e eeuw, het zogenaamde Stadsfries, het dialect van Leeuwarden en een aantal andere friese steden, ontstaan is. Dit dialect vertoont aan de ene kant kenmerken die in de richting van het Fries maar aan de andere kant kenmerken die in de richting van het Nederlands (vaak specifiek het Hollands) wijzen.[1]
Aan de hand van de volgende voorbeelden geven we daarvan een indruk:

	stfr.	**ndl.**	**fri.**	
1	sleutel	sleutel	kaai	
2	súp	karnemelk	sûpe	
3	boom	boom	beam	
4	indippe	indopen	yndippe	
5	bitsje	beetje	bytsje	hl. bietje
6	súden	zouden	soene	
7	bomen	bome(n)	beammen	

8. *volgordes:*

stfr. ik fyn dat-er dat an syn moeke frage mut
ndl. ik vind dat-ie dat aan zijn moeder moet vragen
fri.ik fyn dat-er dat oan syn mem freegje moat

1 *Nederlands* hanteren we als een overkoepelend begrip. Voor het heden vallen daar het Standaardnederlands en de daarmee nauw verwante dialecten onder (niet dus de minder nauw verwante friese dialecten). Vgl. voor een dergelijke definitie Goossens 1977. Terugprojecterend kunnen we dit begrip *Nederlands* ook voor de 16e eeuw laten gelden. Het bezwaar daarvan is dat er toen van een strikte standaardtaal nog geen sprake was. Minder anachronistisch zouden we voor die tijd, althans voor de noordelijke Nederlanden,het *Nederlands* kunnen definiëren als die verzameling variëteiten waarvan de sprekers wat betreft een bovenregionale norm steeds meer georiënteerd raakten op de (nogal zuidelijk getinte) schrijftaal en de taalontwikkelingen in de grote hollandse steden. De friese variëteiten blijven , anders dan het Stadsfries, met hun eigen, interne oriëntatie daarbuiten (voor het friese taalbesef door de eeuwen heenzie Fokkema 1949).

Bij 1 heeft het Stadsfries hetzelfde woord als het Nederlands en verschilt het van het Fries. Bij 2 liggen de verhoudingen andersom: het Stadsfries zit nu aan de friese kant. Bij 3 t/m 6 gaat het om klankverschillen. Bij 3 komt het Stadsfries overeen met het Nederlands, bij 4 met het Fries. Dat laatste lijkt ook het geval te zijn bij 5; hier vinden we de friese en stadsfriese klank echter ook in het Hollands en wel vooral het Noord-Hollands terug. In geval 6 heeft het Stadsfries een eigen klank, namelijk [y], die we noch in het Fries noch in het Nederlands terugvinden. Geval 7 is grammaticaal (morfologisch) van aard: terwijl in het Nederlands de buigings-n in het meervoud van de zelfstandige naamwoorden vaak ontbreekt, zullen we hem zowel in het Stadsfries als in het Fries altijd horen. Bij de volgordes onder 8 (een syntactisch voorbeeld dus) gedraagt het Stadsfries zich zoals het Fries: het zet in de bijzin het hulpwerkwoord achter de onbepaalde wijs (volgens de *groene* volgorde) terwijl het Nederlands in dit geval een voorkeur voor de omgekeerde volgorde heeft (volgens de *rode* volgorde). (Zie voor de termen *groen* en *rood* 1.5 onder punt 5.)

Het is duidelijk dat het Stadsfries ontstaan is door invloed van het Nederlands op het Fries of andersom of door invloed van beide op elkaar. Het wordt daarom wel een *mengdialect* genoemd. Het begrip *mengdialect,* ruimer: *mengtaal* is problematisch. In zekere zin is iedere taal als een mengtaal te beschouwen (vgl. Van Bree 1993). Toch behoeven we er ook weer niet al te afwijzend tegenover te staan: als een taal door intensieve inwerking van twee reeds bestaande talen op elkaar is ontstaan (zoals bij het Stadsfries het geval lijkt te zijn) kan het een zinvol begrip zijn.[2] Daarmee zijn echter nog niet alle problemen uit de wereld: bij historisch onderzoek zou kunnen blijken dat heel veel talen als we maar ver genoeg in de tijd terug gaan, dgl. mengtalen zijn. Het begrip zou dan weleens danig aan onderscheidende waarde kunnen inboeten. Bij het Stadsfries is de "menging" nog goed te zien wat we als een synchrone rechtvaardiging voor de term in kwestie kunnen zien.

Nog altijd bestaat er over het ontstaan van het Stadsfries verschil van mening. Het lijkt ons met het oog op een goede voortgang van de discussie nuttig dat we onze bevindingen tot dusver proberen te controleren en samen te vatten (we ontlenen hiervooraan vroegere publicaties[3]) en aan te vullen met een systematische behandeling van de klanken (fonologie en fonetiek) die tot dusver ontbrak.

2 In Bakker & Mous (1994, 4-5) worden mengtalen gedefinieerd als talen die gekenmerkt zijn door"a combination of the grammatical system (phonology, morphology, syntax) of one language with the lexicon of another language". Zoals uit dit boek zal blijken, kan dit voor het Stadsfries niet zo recht toe recht aan worden geformuleerd.

3 Die publicaties zijn: Van Bree 1994 (algemeen), 1994a (idem, in het Engels), 1997 (over de syntaxis), 2001 (over de morfologie) en 2001a (over de woordenschat) en Versloot 2004. Samenvattend zijn Van Bree 1997a en 2001b.

> 1.2 Afbakening van het Stadsfries

Onder Stadsfries wordt verstaan het dialect van een zestal steden in de nederlandse provincie Fryslân (Friesland): in ieder geval Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Dokkum, Bolsward en Sneek. In die steden wordt (werd) door de autochtone bevolking anders dan op het omringende platteland geen Fries gesproken. Dat geldt overigens ook voor het Bildt (een gebied in het noord-westen van de provincie), het dorp Kollum (in het noord-oosten), Midsland (een deel van Terschelling) en het eiland Ameland. Deze gebieden annex het genoemde dorp laten we buiten beschouwing; in Van Bree 1997 komen ze naast het Stadsfries aan de orde.

Heerenveen, Stavoren en Workum rekenen we niet tot de bekende zes. Wat Stavoren betreft, Tamminga (1964, 327) schat het aandeel van het Stadsfries, in de jaren '60 dus, in de Stavorense taalverhoudingen op 75%. Dat gebeurt ook, voor de jaren '50, in de notitie bij de opname in de RND (Boelens en Van der Woude 1955). In de laatste publicatie gaat het om het aantal sprekers dat Stadsfries spreekt, en bij Tamminga waarschijnlijk ook (hoewel hij zonder meer het percentage geeft). Voor diezelfde tijd vermeldt Hof (1956, 48) dat bij de mindere man het Stadsfries springlevend is. Winkler (1867, 210) vermeldt echter dat er in zijn tijd in Stavoren Fries gesproken werd. Voor Workum noemt hij (Winkler 1874 I, 437) het Stadsfries maar hij zegt ook dat in deze plaats pas in de loop van de 19e eeuw het Fries bij de deftige burgers verdwenen is. Voor beide stadjes kunnen we dus wel aannemen dat het Stadsfries er in een vrij laat stadium is binnengedrongen (en in Workum intussen weer verdwenen is). Ook in Heerenveen moet het van vrij recente datum zijn. Het moet daar, vooral vanuit Sneek, zijn geïmporteerd toen de plaats zich rond 1650 als veenkolonie ontwikkelde (Hof 1956, Schipper 1975, Winters 2005) Het Stadsfries neemt echter in Heerenveen maar een ondergeschikte plaats in en heeft dat waarschijnlijk altijd gedaan (Schipper 1975, Gorter 1985). Veel sterker is al in de 19e eeuw de invloed van het algemene Nederlands geweest, toen de plaats namelijk een belangrijk streekcentrum werd.

Bolsward en Franeker vormen een probleem. Winkler (1874 I, 462) deelt, overigens zonder bronvermelding, mee dat in eerstgenoemde plaats in de 17e eeuw over het algemeen het Fries nog in gebruik was. Voor het 19e-eeuwse Franeker deelt J.H. Halbertsma mee dat er ook door fatsoenlijke burgermensen Fries gesproken werd (Feitsma 1992). Omdat het Stadsfries in deze steden toch wel oud lijkt te zijn, rekenen we ze maar tot de bekende zes. Dat het Stadsfries in deze steden ontstaan c.q. in een vroeg stadium in gebruik genomen is en niet in de andere steden (IJlst, Workum, Hindeloopen, Stavoren, Sloten en in oude havenplaatsen als Makkum en Lemmer), zal verband houden met het belang ervan

(bevolkingsaantallen, economische contacten, bestuurlijk belang enz.). Een blik in het register van een geschiedenis van Friesland (Kalma, Spahr van der Hoek & De Vries 1980) maakt dat belang duidelijk: voor Leeuwarden enz. beslaan de verwijzingen 9 tot 14 regels (voor Bolsward overigens maar 6), voor de andere plaatsen minder dan 5.

Het dialect van de zes steden bevat zoals al in de vorige paragraaf aangegeven, allerlei friese maar daarnaast ook niet-friese (nederlandse) elementen. Een eigenaardig effect treedt op wanneer we Stadsfries lézen en dat vergelijken met Stadsfries hóren: bij het lezen maakt het een nederlandse, bij het horen een friese indruk (Burger 1944)[4]. Het zal duidelijk zijn dat *Stadsfries* geen gelukkige benaming is: wat er mee bedoeld wordt, is immers geen Fries. De linguïst ziet daarvoor te veel verschillen met de taal van het platteland (en het op basis daarvan gevormde Standaardfries) en de stedeling heeft niet de bedoeling Fries te spreken wanneer hij de taal van de stad spreekt. Een betere benaming zou zijn *Stedsk,* een woord uit het Fries met de betekenis 'stads, taal van de stad'. We houden echter de traditionele term *Stadsfries* aan.

Er is wat taal betreft een grote overeenkomst tussen de zes steden onderling. Men zie hiervoor Ozinga 1983 die overigens ook verschillen constateert. Zie ook Duijff 2002 passim en speciaal voor de woordenschat Duijff 1998. In deze studie zullen we ons vooral op Leeuwarden concentreren (zonder de kleinere steden helemaal te verwaarlozen) omdat we voor deze stad over de meeste informatie beschikken. Op grond van de grote overeenkomsten kunnen we wat we voor Leeuwarden vinden, ook voor de andere steden laten gelden. Voor de syntaxis baseren we ons overigens niet alleen op Leeuwarden maar ook op Franeker.

Dat er een grote overeenkomst tussen de steden bestaat, is ongetwijfeld aan de vele nauwe contacten toe te schrijven, over het omringende platteland heen. Er kan sprake geweest zijn van wederzijdse beïnvloeding maar waarschijnlijk zal de invloed toch wel vooral van Leeuwarden (en Sneek) uitgegaan zijn. Voor die contacten kunnen we in de eerste plaats denken aan kooplieden (zie passim hieronder), verder ook aan bestuurlijke elites.Vanuit die groepen zal het Stadsfries zich in iedere stad afzonderlijk naar de andere sociale lagen verbreid hebben. Dat steden als eilanden in een anderstalig (of anders-dialectisch) gebied liggen, is iets wat meer voorkomt. Voor een ander voorbeeld kunnen we aan de hollandse steden (Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, Dordrecht) denken met hun secundaire monoftongering van ei/ij en ui

4 Jo Daan formuleerde het eens in een persoonlijke brief (van 6 juni 1995) als volgt: "Als ik Stadsfries hoorde, maar te ver weg stond om het ook te verstaan, dacht ik Fries te horen."

(in Den Haag ook van au/ou) in een gebied dat verder diftongen en soms extreme diftongen heeft.
Het Stadsfries is overigens niet de enige taal die in de steden gesproken wordt. Men is daarnaast in toenemende mate van het Standaardnederlands gebruik gaan maken. Deze prestigieuze taalvariëteit beïnvloedt niet alleen het Stadsfries van binnen uit (structuurverlies), het verdringt ook het gebruik ervan uit steeds meer situaties (functieverlies). Daar komt bij dat het in dit opzicht nu ook concurrentie ondervindt van het Fries. Onderdeel van deze processen van dialectverlies is ook dat de attitude tegenover het Stadsfries zich in negatieve zin wijzigt. Terwijl vroeger, laat ons zeggen: vóór de Tweede Wereldoorlog, het Stadsfries, als stadstaal, qua waardering op de tweede plaats stond en het Fries, als plattelandstaal, op de derde, zijn de bordjes nu verhangen. Het gevolg van een en ander is dat het Stadsfries een dialect op z'n retour is. Zie in dit verband vooral Jonkman 1993 maar ook Jonkman 1999. Dat betekent dat het in feite vaak zinvoller is over het Stadsfries in de verleden dan in de tegenwoordige tijd te spreken. Gemakshalve zullen we echter steeds de tegenwoordige tijd gebruiken.

> 1.3 Contactlinguïstische opmerkingen

1.3.1 – *Contactsituaties*

Het staat wel vast dat het Stadsfries door taalcontact is ontstaan. Het is daarom goed een aantal contactlinguïstische begrippen te introduceren. Hierbij gaan we schematisch te werk. Dat is verantwoord om op een ingewikkelde werkelijkheid enige greep te krijgen. In de werkelijkheid kunnen de onderscheidingen uiteraard minder duidelijk zijn dan in de theorie. We kunnen de volgende vier taalcontactsituaties onderscheiden:

Schema 1 Taalcontactsituaties

		continuum?	**zelfde locatie?**
1	culturele contactsituatie	-	-
2	intensieve contactsituatie	-	+
3	regionale contactsituatie	+	-
4	sociale contactsituatie	+	+

We hanteren dus twee criteria: 1. of de taalvariëteiten die elkaar beïnvloeden, al dan niet deel uitmaken van een continuum, 2. of ze al dan niet in dezelfde locatie worden gesproken. Een voorbeeld van een culturele contactsituatie is de hedendaagse verhouding tussen Engels en

Nederlands. Het gaat om twee duidelijk van elkaar verschillende talen die ieder hun eigen geografisch domein hebben. Van een intensieve taalcontactsituatie is sprake wanneer twee duidelijk verschillende talen in dezelfde locatie gebruikt worden. Een voorbeeld is Nederland met behalve Nederlands ook diverse talen die door allochtonen worden gesproken. In de beide andere situaties gaat het om taalvariëteiten die niet duidelijk verschillend zijn; ze gaan geleidelijk in elkaar over. Er is sprake van een regionaal (horizontaal) dan wel een sociaal (verticaal) continuum. In het eerste geval is er, anders dan in het tweede, sprake van verschil van locatie. Denk resp. aan de verschillende dialecten die in het nederlandse taalgebied gesproken worden, en aan de sociolecten binnen een stad als Amsterdam.

Vaak is er bij taalcontact verschil in *sociale dominantie*: het Engels is dominant ten opzichte van het Nederlands, het Nederlands, althans binnen Nederland, ten opzichte van de talen van de allochtonen, en ook dialecten en sociolecten kunnen op dit punt van elkaar verschillen (waarbij we, in sociolinguïstische termen, rekening moeten houden met *openlijk (overt)* en *verborgen (covert) prestige*).

In alle vier genoemde situaties oefenen de betrokken taalvariëteiten (die in een continuumsituatie uiteraard ten opzichte van elkaar niet af te bakenen zijn) invloed op elkaar uit. Gebeurt dat in een regionale contactsituatie, dan spreken we van *regionale diffusie*; gebeurt dat in een sociale contactsituatie, dan van *sociale diffusie*. Dergelijke diffusies kunnen begrepen worden binnen de *accomodatietheorie* (zie o.a. Giles en Powesland 1975 en Kerswill 2002). Het gaat hier om mensen die terwijl ze ongeveer dezelfde taal spreken, zich in allerlei opzichten zonder zich daarvan erg bewust te zijn, aan elkaar aanpassen.[5] We kunnen hier, zij het wat ongenuanceerd, van *onbewuste aanpassing* spreken. We kunnen ons daarnaast (zeer) *bewuste aanpassing* voorstellen waarmee we in dezelfde sfeer terechtkomen als met *standaardisering*: het gaat dan om een bewust ingrijpen in de taal. Hier raken we aan een belangrijk onderscheid, namelijk tussen artificiële taalverandering en "natuurlijke" taalverandering als gevolg van de "onzichtbare hand". Bij de laatste veranderen mensen hun taal maar niet met de *bedoeling* dat te doen. Hun bedoeling is te communiceren en het zich daarbij evt. gemakkelijk te maken; het onbedoelde effect is echter dat de taal verandert. Zie voor de onzichtbare-handtheorie Keller 1990 en zie voor de rol die het bewustzijn bij diffusies speelt, Van Bree bijv. 2000.

Voor de beide eerstgenoemde contactsituaties moeten we met twee

5 Het kan bijv. frappant zijn wanneer anderen er ons op attent moeten maken dat we bepaalde vormen (waarvan we ons eerst misschien distantieerden) ook zelf zijn gaan gebruiken.

transfertypes rekening houden die bij tweede-taalverwerving een rol spelen en die we schematisch als volgt in beeld kunnen brengen (zie Van Coetsem bijv. 1988):

Schema 2 Transfertypes

1 T1 <<< T2 (ontlening)
2 T1 >>> T2 (substraatwerking)

In beide gevallen is er sprake van de activiteit van (ruim opgevat) een tweetalige spreker. T1 is zijn eerste taal, preciezer: de taal waarin hij het beste thuis is, meestal zijn moedertaal (een kwestie van *talige dominantie),* T2 is een taal die hij later heeft aangeleerd. Bij transfertype 1 ontleent de T1-spreker wanneer hij zijn T1 spreekt, elementen aan een T2. We kunnen dit *ontlening* (in de strikte zin van het woord) noemen. Bij ontlening gaat het over het algemeen om elementen waarvan de spreker zich tamelijk goed bewust is, bijv. inhoudswoorden. Bij transfertype 2 brengt de T1-spreker elementen vanuit zijn T1 in T2 over terwijl hij een poging doet om deze taal te spreken. In het schema wordt hier de term *substraatwerking* voor gebruikt; van Van Coetsem is de term *impositie* afkomstig. Van deze elementen is de spreker zich over het algemeen niet goed bewust. Een voorbeeld zijn al die verschijnselen die we tot het "accent" rekenen waarmee iemand een vreemde taal spreekt: subtiele uitspraakgewoonten, accentuaties, intonaties. Als algemene term voor de beide vormen van transfer kunnen we *interferentie* gebruiken. Ook *ontlening* wordt wel in algemene zin gebruikt. Dit gebruik is echter af te keuren omdat deze term voor wat bij type 2 gebeurt, te veel bewustheid suggereert.

Welke verschijnselen vooral doordringen en hoe, hetgeen de keerzijde ervan is, het verwervingsproces verloopt, hangt o.a. van het type tweede-taalverwerving af. Zo kan het veel uitmaken of er sprake is van een *natuurlijke* verwerving of van een door de school of in een cursus *gestuurde* verwerving, welke laatste met een grotere mate van bewustheid gepaard gaat (dus artificiëler is; zie boven). En zo kan het ook veel uitmaken of er sprake is van een *tweede*-taalverwerving in engere zin (met als doel in een nieuw land te integreren of zich aan een nieuwe situatie aan te passen) of van een *vreemde* taal-verwerving (met als doel zich in de taal in kwestie te kunnen redden).

Overigens moeten we bij tweede-taalverwerving niet alleen rekening houden met ontlening en impositie maar ook met overgeneralisaties en structuurreducties (zie Van Coetsem bijv. 1988). Omdat deze verschijnselen ook bij eerste-taalverwerving optreden, is hier de zogeheten *universalistische hypothese* van toepassing. Een voorbeeld van overgeneralisatie is wanneer

een nederlandstalige van het engelse *mouse* het meervoud *mouses* maakt in plaats van het correcte maar ook onregelmatige *mice*; een voorbeeld van structuurreductie is wanneer een nederlandstalige in het Duits alleen de aantonende wijs gebruikt en de aanvoegende (de *Konjunktiv*) verwaarloost. Overgeneralisaties en structuurreducties treden vooral op wanneer de betrokken variëteiten duidelijk van elkaar verschillen; doen ze dat niet, dan is er eerder kans op impositie (volgens de *transferhypothese*).
Ter afsluiting van deze paragraaf: mensen kunnen allerlei motieven hebben om al dan niet taalelementen over te nemen of andere taalvariëteiten aan te leren en daarvoor zelfs de eigen variëteit op te geven. Hierboven is al *prestige*, in enigerlei vorm, genoemd. Daarnaast kunnen we denken aan de *noodzaak* om te communiceren of om nieuwe begrippen of complexen van begrippen te verwoorden, aan de behoefte het zich gemakkelijk te maken of de eigen identiteit te handhaven, enz. Hieronder zullen we in verband met het ontstaan van het Stadsfries dergelijke motiveringen tegenkomen.[6]

1.3.2 – *Stabiliteit*

1.3.2.1 ALGEMEEN

We raakten in de vorige paragraaf aan een belangrijk onderscheid in taalelementen, dat tussen *stabiele* (relatief onbewuste) en *instabiele* (relatief bewuste) elementen. Stabiel zijn die elementen (van zijn T1) die een spreker moeilijk kwijt raakt wanneer hij een andere taal probeert te spreken, instabiel zijn die elementen (van zijn T1) die hij juist gemakkelijk kwijt raakt. De keerzijde is dat hij de eerstgenoemde elementen (nu betreft het uiteraard elementen van de T2) niet gemakkelijk aanleert, de laatstgenoemde juist wel. Wel te verstaan: het begrip *stabiliteit* wordt hier in psycholinguïstische zin gehanteerd. Er is ook *stabiliteit* op het niveau van de *taalvariëteit*: welke elementen weten zich daarin over de generaties heen goed of niet goed te handhaven? Zie voor dit onderscheid Van Bree 1992 en zie voor de in deze paragraaf ontwikkelde theorie behalve deze publicatie ook Van Coetsem (bijv.) 1988 en De Vink 2004. We zullen het begrip *stabiliteit* steeds op de eerste manier opvatten.
We proberen het onderscheid nu verder uit te werken. Een grote variatie aan stabiliteitsbepalende factoren zullen we hierbij in ogenschouw nemen. Genoemd kunnen worden: 1. de graad van abstractie (annex de graad van geautomatiseerdheid), 2. het verschil tussen elementaire en

6 Er bestaat over tweede-taalverwerving een uitgebreide literatuur. Een vrij recent overzicht biedt Doughty & Long 2003.

niet-elementaire verschillen, 3. het verschil tussen sterk beklemtoonde en zwak beklemtoonde syllabe, 4. begrijpelijkheid, 5. frequentie, 6. de mate van doorzichtigheid van patronen en 7. attitudes.

1.3.2.2 GRAAD VAN ABSTRACTIE

Fundamenteel en primair is de graad van abstractie: hoe abstracter, des te stabieler. De syntaxis is relatief abstract: ze wordt beheerst door regels die voor een belangrijk deel in abstracte termen, in termen van zinsdelen en woordsoorten, kunnen worden geformuleerd. Functiewoorden, met hun nogal abstracte betekenissen, sluiten zich hierbij aan. Daartegenover staan de in klankvorm (lexicale fonologie) en betekenis zeer concrete inhoudswoorden (zie echter beneden). De morfologie neemt een tussenpositie in. De flexie is verwant met de syntaxis: het gaat hier vaak om regels met een tamelijk abstracte semantiek. Afleiding en samenstelling bevinden zich echter globaal genomen dichter bij de lexicale pool: de semantiek is over het algemeen minder abstract.
Met de abstractiegraad gaat de graad van geautomatiseerdheid gepaard. Sterk geautomatiseerd in fysiologische zin is de fonetiek, het complex van subtiele uitspraakgewoonten dat bepalend is voor het "accent" waarmee iemand spreekt (inclusief intonatie en klemtoonpatronen). Zelfs als men er zich bewust van geworden is, is het moeilijk het af te leren. Zoals Hellinga in een fundamenteel artikel over het ontstaan van het Stadsfries formuleert (Hellinga 1968, 506): "*nuances* worden zelden of nooit bij aanpassing overgenomen" (onze toevoeging: ook bij het leren van een tweede taal niet).
Het verschil tussen lexicale fonologie en fonetiek kan aan de hand van het volgende voorbeeld duidelijk gemaakt worden. In een deel van het Twents is het woord voor 'eend' *èènde*. Wanneer nu een twent op het Standaardnederlands overgaat, zal hij *eend* zeggen met de voor deze taal geldende fonemen: er zal geen sjwafoneem op het eind zijn en geen èè maar een ee (lexicale fonologie). De nederlandse fonemen zal hij echter nog wel op de twentse manier uitspreken, namelijk de ee als een zuivere monoftong, iets langer dan de ee in het Nederlands gewoonlijk is en ook licht genasaleerd (een kwestie van fonetiek).
Wat de inhoudswoorden betreft, een deel daarvan: namen van kleine plantjes en diertjes, oude agrarische terminologie, termen uit de huiselijke sfeer, benamingen voor kinderspelen, de plaatselijke toponymie, gevoelswoorden, moet toch als vrij stabiel moet worden beschouwd. We noemen dit de secundaire woordenschat in tegenstelling tot de primaire oftewel de centrale en de tertiaire oftewel perifere woordenschat. In hoofdstuk 2 gaan we dieper op deze verschillen in. Hier

volstaan we ermee dat we bij de primaire woordenschat moeten denken aan woorden als *slapen, eten, drinken, lopen, zon, regen, ziek* (gewone woorden uit de alledaagse sfeer) en bij de tertiaire aan woorden als*auto, computer, wasmachine, elektriciteit, racen, telefoneren, intelligent* (woorden die met de grote cultuur te maken hebben en daardoor ook zoals uit de voorbeelden blijkt, gemakkelijk ontleend worden).

Resumerend zouden we alvast het volgende schema kunnen opstellen (schema 3):

Schema 3 Stabiliteitsverschillen 1

stabiel	**matig stabiel**	**matig instabiel**	**instabiel**
"accent"	flexie	afleiding	inhoudswoorden
syntaxis incl. functiewoorden	sec.woordenschat	samenstelling	lexicale fonologie

(inhoudswoorden: woordenschat zonder de sec. = secundaire woordenschat)

Het is interessant te zien dat Hellinga (1940, 128 e.v.) zich al bewust was van stabiliteitsbepalende factoren. Hij spreekt van *niet kennen* (denk hierbij aan het bewustzijn) en *niet kunnen* (denk hierbij bijv. aan het moeilijk afleren van een "accent'). In verband met de zinsbouw noemt hij de geringe gelegenheid tot controle (waarbij we weer aan de bewustzijnsfactor kunnen denken).

1.3.2.3 ELEMENTAIRE EN NIET-ELEMENTAIRE VERSCHILLEN

Belangrijk is verder het onderscheid in elementaire en niet-elementaire verschillen tussen T1 en T2. Is er bij een bepaald verschil tussen T1 en T2 sprake van duidelijk andere elementen of van dezelfde of identificeerbare elementen die alleen anders worden gebruikt? In het laatste geval is er een grotere mate van stabiliteit. Aan de hand van de inhoudswoorden kan dit worden geïllustreerd. Als iemand met een vlaamse achtergrond door noord-nederlanders verstaan wil worden, zal hij het in het noorden onbekende *recupereren* o.a. 'terugwinnen, terugkrijgen' eerder vermijden dan het ook in het noorden maar niet in die betekenis bekende *verbeteren* in de zin van '(tentamens) corrigeren'. Natuurlijk kan hij wanneer er misverstanden rijzen, zich in een later stadium van afwijkende woordbetekenissen bewust worden en die alsnog gaan vermijden. Het is dus zinvol te onderscheiden tussen duidelijk andere woorden en "dezelfde"

woorden die net wat anders betekenen. Is er een groot betekenisverschil, dan is het beter van verschillende woorden te spreken. Een voorbeeld is twents *kuiern* dat anders dan het standaardnederlandse *kuieren* niet 'wandelen' maar 'praten' betekent. We zouden hier van diahomoniemen kunnen spreken.
In plaats van inhoudswoorden hadden we hierboven ook functiewoorden kunnen bespreken of voorbeelden aan de morfologie kunnen ontlenen, namelijk uitgangen of voor- of achtervoegsels. Hier willen we ermee volstaan nog een paar syntactische voorbeelden te geven. Bekend is de *bandlek*-constructie (*ik heb de band lek* in plaats van *ik heb een lekke band)* die in de gehele oostelijke helft van het nederlandse taalgebied gehoord kan worden. Deze constructie dringt ook gemakkelijk in het Standaardnederlands door. Een van de oorzaken daarvan is dat de constructie op zichzelf ook in het Standaardnederlands niet onbekend is: vgl. *eindelijk had ik de klas rustig.* In dit geval is echter geïmpliceerd dat het subject de situatie onder controle heeft: door mijn inspanning is de klas rustig geworden. In het typisch oostelijk gebruik van de constructie is er sprake van iets dat het subject overkomt. Er is dus hier een niet-elementair verschil, een verschil in gebruik in het geding. Anders ligt het met de noord-oostelijke constructie van het type *ik ben (heen/te) wandelen geweest* in plaats van westelijk *ik ben wezen wandelen.* Afgezien van het eventuele gebruik van de functiewoordjes *heen* of *te* is er een verschil tussen verleden deelwoord (*geweest*) en onbepaalde wijs *(wezen).* Grammaticaal geformuleerd ontbreekt in de noord-oostelijke constructie het infinitivus pro participio-effect (IPP-effect). Dat impliceert een duidelijk constructioneel verschil dat niet bevorderlijk is voor de stabiliteit. Daar komt ook nog een verschil in volgorde bij: *wandelen geweest/wezen wandelen,* een verschil dat we eveneens tot de elementaire verschillen kunnen rekenen en dat dus ook de stabiliteit niet bevordert. *Ik ben wandelen geweest* zal men dan ook minder snel in de standaardtaal kunnen horen. Behalve met abstractiegraden moeten we dus rekening houden met het verschil tussen elementaire en niet-elementaire verschillen. Het verschil in abstractie lijkt echter het basisverschil te zijn (zie De Vink 2004) zodat we schema 3 als grondschema kunnen aanhouden.

1.3.2.4 BEKLEMTOONDE EN NIET-BEKLEMTOONDE SYLLABE

Een belangrijke factor is ook het verschil tussen verschijnselen die zich in sterk beklemtoonde en verschijnselen die zich in zwak beklemtoonde syllabe afspelen. Bij de morfologie (hoofdstuk 4) zullen we er nader kennis mee maken. Laatstgenoemde verschijnselen zijn minder opvallend, dus stabieler. We raken hier aan het verschil tussen externe en interne flexie,

de flexie door middel van (zwak beklemtoonde) uitgangen en de flexie door middel van klankveranderingen in de stam (bijv. Ablaut). Denk bijv. aan het verschil tussen de zwakke en de sterke verledentijdsvorming: *maken – maakte, graven – groef.* De laatste is sterk verwant met de lexicale fonologie.

1.3.2.5 BEGRIJPELIJKHEID

Het lijkt nuttig nog een vierde factor te onderscheiden: het belang voor de begrijpelijkheid. Instabiele elementen (inclusief de secundaire woordenschat) zijn over het algemeen belangrijk voor de begrijpelijkheid: wie bijv. in het Engels om een *glas* vraagt maar een *cup* wil hebben, krijgt iets anders dan hij wil hebben. En het maakt ook wat uit wanneer men *bones* zegt terwijl men *beans* bedoelt. Bij de stabiele elementen maakt het niet altijd zoveel uit. Er is (vgl. de vorige subparagraaf) een elementair verschil tussen *ik ben wezen wandelen* en *ik ben wandelen geweest.* Toch is het voor de begrijpelijkheid niet zo erg van belang wanneer een twent de laatstgenoemde constructie ook in de standaardtaal gebruikt. Maar soms is dat belang er wel: zo gaat er in het Nederlands een groot verschil in betekenis gepaard tussen volgordes als *moeder laat het kind Sint Nicolaas* of *Sint Nicolaas het kind* zien. Naarmate een taal strengere volgordes heeft, wordt het belang uiteraard groter. Ook bij de flexie kan het naar voren komen: vgl. *hij maakt een boek* met *hij maakte een boek.* Maar vgl. daarnaast *de jongens maakte een boek* met *de jongens maakten een boek.* (Anders dan in het eerste voorbeeld wordt in het tweede voorbeeld het optreden van *maakte* of *maakten* louter door het getal van het onderwerp bepaald.) Het spreekt vanzelf dat er ook altijd de context is, in de ruime zin van het woord, die misverstanden kan voorkomen of oplossen. In het algemeen kunnen we zeggen dat syntaxis en flexie wel een stootje kunnen hebben.
Bij de functiewoorden inclusief de abstracte bijwoorden (van tijd, plaats e.d.) lijkt dat anders te liggen. De begrijpelijkheid is daarbij zeker een factor die niet verwaarloosd mag worden. Bij de voorzetsels is dat nog niet altijd zo duidelijk: of de twent op z'n twents*hij heeft het met het hart* zegt, in plaats van *aan z'n hart,* is voor het verstaan van geen belang (let ook op het verschil tussen lidwoord en bijvoeglijk naamwoord). Dat ligt anders met *hij staat voor* of *achter het huis* en met *het gebeurde vóór* of *na april.* Voegwoorden kunnen heel belangrijk zijn: vgl. *hij ging weg omdat* of *hoewel het ging regenen.* En vgl. verder bij de voornaamwoorden het verschil tussen *hij* en *zij* in toepassing op personen (wanneer we bijv. de regering bedoelen, is het verschil niet belangrijk: vgl. *de regering…zij/hij…).* Belangrijk is ook het verschil tussen *hij wast 'm* en *hij wast zich.* Merkwaardig genoeg was dit verschil in het Middelnederlands afwezig,

waartegenover staat dat het daarna weer in ere hersteld is, door (het van oorsprong duitse) *zich* of het hollandse *z'n eige*. Ook het verschil tussen *dit* of *dat* kan relevant zijn maar is dat ook weer niet altijd. Het gebruik van de lidwoorden *de* of *het* is meestal niet relevant maar soms toch wel: vgl. *de pad* en *het pad*. Hulpwerkwoorden moeten over het algemeen goed uit elkaar worden gehouden: vgl. bijv. *ik kan dat niet* met *ik mag dat niet*.
Het belang voor de begrijpelijkheid maakt de functiewoorden en de abstracte bijwoorden ondanks hun abstracte betekenissen minder stabiel dan de syntaxis. Dat blijkt ook hieruit dat ze betrekkelijk snel worden aangeleerd. Een nederlander die Engels leert, raakt na niet al te lange tijd vertrouwd met woorden als *with, because, they, these, below, before*. Ook ontleningen zijn zeker niet ongewoon: vgl. *zich* (hoewel het tot de schrijftaal en de "beschaafde" omgangstaal beperkt blijft) en vgl. ook in het Fries uit het Nederlands bijv. *dat* voor ouder *thet* (voegwoord en voornaamwoord),*of* voor ouder *jefta* (nevenschikkend en onderschikkend voegwoord), *noch* voor ouder *jit*, *mar* voor ouder *men, har, sy* beide voor ouder *hja, wat, yts* beide voor ouder *het* en *niks* voor ouder *naat* (*niks* kan op zijn beurt aan het Duits ontleend zijn).[7]
Voor het gedrag van de functiewoorden plus abstracte bijwoorden zie Muysken 2006, 154-183. Ze blijken een eigen rol te spelen in afasieprocessen, eerste-taalverwerving, *foreigner talk* en codewisseling. Dat functiewoorden enz. toch minder snel ontleend worden dan inhoudswoorden, dus stabieler zijn dan deze, blijkt o.a. uit Van Hout en Muysken 1994.
Voor het vervolg gaan we er, afgezien van de functiewoorden, van uit dat *instabiel* ook 'belangrijk voor de begrijpelijkheid' betekent en *stabiel* 'minder belangrijk voor de begrijpelijkheid'. We zullen er dus niet verder als met een aparte factor mee werken.

1.3.2.6 STABILITEITSHIËRARCHIE

We kunnen de stabiliteitshiërarchie nu opnieuw noteren (van zeer stabiel naar zeer instabiel) zoals in schema 3a (zie hieronder). Het "accent" beschouwen we als het meest stabiele onderdeel, stabieler nog dan de syntaxis. Bij de flexie verdisconteren we het verschil tussen de, stabiele, externe en de, veel minder stabiele, interne flexie waarbij de laatste dicht bij de lexicale fonologie komt te staan, achter de afleiding en samenstelling. De secundaire woordenschat plaatsen we in de stabiele sector (vet

7 Dergelijke ontleningen wijzen op een sterke invloed, in casu van het Nederlands op het Fries, die onze gedachten in de richting van een *intensieve contactsituatie* (zie 1.3.1) sturen. De *Burmania sprekwurden*van rond 1600 (zie 1.8.3) laten nog de oude vormen zien. De sterke invloed dateert dus van na die tijd. Ze geldt vooral voor de 17e eeuw. De (geleerdere)*rijmspreuken*, uit de 16e eeuw (zie weer 1.8.3),hebben echter al *dat, off* en *mer*.

aangegeven) maar geven hem daarbinnen (omdat het toch om concrete elementen gaat) de minst stabiele positie. Dat betekent een plaats tussen de externe flexie en de afleiding en samenstelling in. De functiewoorden (daarbij inbegrepen de verwante abstracte bijwoorden) geven we dezelfde plaats (vgl. de overwegingen betreffende de begrijpelijkheid hierboven). Functiewoorden en secundaire woordenschat beschouwen we als *gematigd* stabiel wat we met behulp van de ronde haakjes aangeven. Als meest concreet plaatsen we de inhoudswoorden (van de primaire en de tertiaire woordenschat) helemaal aan de instabiele pool, dus achter de lexicale fonologie. In 4.1 zullen we wat de morfologie betreft nog een verfijning aanbrengen.

Schema 3a Stabiliteitsverschillen 2

"accent" > syntaxis > externe flexie > (secundaire woordenschat/ functiewoorden) > afleiding/samenstelling > interne flexie > lexicale fonologie > overige inhoudswoorden (primair en tertiair)

Naarmate we van rechts naar links gaan, neemt de kans op doordringen van T1-elementen in T2 toe, daarentegen de kans op aanleren van de equivalente T2-elementen af.

1.3.2.7 DOORZICHTIGHEID, FREQUENTIE, ATTITUDES

Tot zover zijn steeds primaire factoren ter sprake gekomen, factoren die bepalen welke mate van stabiliteit een bepaald taalelement van zichzelf heeft. Er kunnen ook nog twee secundaire factoren genoemd worden: frequentie en vormelijke of semantische doorzichtigheid van patronen. Het is duidelijk dat deze factoren bij het aanleren een belangrijke rol spelen: het instabiele karakter van instabiele elementen wordt erdoor versterkt. Zo wordt in het Engels het tamelijk frequente *tree* 'boom' eerder aangeleerd dan het weinig frequente *earwig* 'oorwurm' en geeft de regelmatige, en dus doorzichtige verledentijdsvorming minder problemen dan de verledentijdsvorming bij de *irregular verbs*. Waarschijnlijk spelen deze factoren ook een rol bij het doordringen van elementen: ze zouden dus ook de stabiliteit kunnen versterken. Vooral in hoofdstuk 4 zullen we, in verband met de morfologie, nader met deze factoren kennis maken. Verder noemen we hier nog de attitudinele factor: mensen kunnen wanneer ze zich van bepaalde kenmerken bewust zijn geworden, die handhaven om zo hun identiteit tot uitdrukking te brengen. Ook deze factor vinden we bij Hellinga (1940, 128 e.v.) terug wanneer hij spreekt van *niet willen*.

1.3.3 – *Taalverschuiving*

Ten slotte moeten we rekening houden met de mogelijkheid van taalverschuiving (*language shift*). Mensen geven om welke reden dan ook hun oorspronkelijke taal op en gaan over op een andere taal, bijv. de taal van een machtigere groep: de T2 wordt hun nieuwe T1. Sociale dominantie (al in 1.3.1 ter sprake gekomen) leidt tot een verschuiving in talige dominantie. In de T2 hebben deze mensen door substraatwerking bepaalde elementen overgebracht, bijv. het "accent". Wanneer ze bijv. in een duidelijk afgescheiden gebied wonen en er geen behoefte aan hebben zich in ieder opzicht aan de dominante groep of cultuur aan te passen of niet in de gelegenheid daartoe zijn, kunnen die elementen deel blijven uitmaken van hun taal.[8] Ze spreken T2 maar dan wel, historisch gezien, met een T1-substraat; T1 fungeert ten opzichte van T2 als substraattaal, of kortweg: substraat. *Substraat* kan dus niet alleen gebruikt worden in relatie tot de individuele spreker maar ook een aanduiding zijn van een taalvariëteit. Hebben de betrokken variëteiten ieder hun eigen geografisch domein, dan kan ook, gerelateerd aan de beïnvloedende taal, van een *adstraat* worden gesproken. Maar ook zo'n adstraat veronderstelt dat er tweetalige sprekers zijn bij wie substraatwerking optreedt.[9] Er is eerst sprake van een onvoltooide tweede-taalverwerving maar in een latere fase ontstaat door een proces van *fossilisatie* en *conventionalisatie* een in wezen nieuwe taalvariëteit, d.w.z. met een eigen norm.

We hebben al opgemerkt dat de hierboven aangebrachte onderscheidingen niet altijd even duidelijk in de werkelijkheid zijn terug te vinden. Zo zijn er situaties waarin de talige en ook de sociale dominanties niet duidelijk over de betrokken talen zijn verdeeld. Er komen dan zeer intensieve vormen van tweetaligheid voor waarin beide talen aan elkaar ontlenen en ook als elkaars substraat fungeren. Het resultaat kan dan een taal zijn waarin de elementen in alle sectoren (syntaxis, morfologie enz.) uit beide talen afkomstig kunnen zijn. Zie Van Coetsem bijv. 2000, part IV.

8 Binnen het model van Thomason & Kaufman (een alternatief voor het model van Van Coetsem dat we in dit boek aanhouden) is er dan sprake van *interference through shift*. Zie Thomason & Kaufman 1988, 37-45 (en zie voor (kritische) beschouwingen van hun model Van Coetsem 1990, 260-266, Smits 1996, 51-57 en De Vink 2004, noot 57, 303-305).

9 De taal die de invloed ondergaat, wordt wel met de term *superstraat* aangeduid. (Deze term zou ook in relatie tot de individuele spreker gebruikt kunnen worden.) Vaak, maar niet altijd, is deze taal sociaal dominant. De termen *substraat* en *superstraat* gebruiken we echter, ter voorkoming van verwarring, liever niet in relatie tot het al dan niet sociaal dominant zijn.

1.4 – *Externe informatie. Onderzoeksvragen*

1.4.1 EXTERNE INFORMATIE

Voordat we op de verschillende onderzoeksvragen ingaan, gaan we na over welke externe informatie we beschikken. Die is vervat in drie latijnse citaten, alledrie uit de 16e eeuw. We ontlenen ze, in (soms licht gewijzigde) vertaling, aan Jonkman 1993, 51 e.v. Natuurlijk kan men zich afvragen hoe betrouwbaar de betreffende informatie is (Rolf Bremmer volgens persoonlijke mededeling), maar het blijft belangrijk dat het hier om getuigenissen van *tijdgenoten* gaat. Alle drie de citaten gewagen van een taalwissel die in het eerste citaat ook duidelijk met een machtswissel in verband gebracht wordt.Dat eerste citaat is uit de *Mithridates* (1555, 39) van de zwitser Conradus Gesnerus (Conrad Gessner):

"Tegenwoordig echter voegen de west-friezen (= westerlauwerse friezen), met name in de steden, zich haast helemaal naar de brabantse en hollandse omgangstaal, niet alleen wegens de handel met de hollandse kooplui, maar ook omdat de keizer, toen die daar de heerschappij in handen kreeg, in hun hoogste hof voor het grootste deel brabanders aangesteld heeft die zowel in hun eigen taal rechtspreken als alle pleitzaken en overeenkomsten voor het volk opschrijven."[10]

Dit citaat bevat een eerste aanwijzing van het Nederlands, in concreto het Hollands en het Brabants, als *omgangstaal* in de friese steden. Het "hoogste hof" leidt de gedachten vooral in de richting van Leeuwarden. Het tweede citaat is van 38 jaar later, uit de *Scriptoribus Frisiae* (1699, 248-249; 1e druk 1593) van Suffridus Petrus die anders dan Gessner uit het van oorsprong friestalige gebied, namelijk uit Leeuwarden afkomstig was:

"Zowel de taal als de manier van spreken van het Hof kon de gestudeerde lieden hierheen uitnodigen want de eigenlijke friese taal wordt tegenwoordig met name op het platteland gebruikt terwijl in de steden de algemene nederlandse taal gebruikt wordt, die in Leeuwarden zuiverder

10 De latijnse tekst luidt als volgt: Hodie autem occidentalis Frisij, in ciuitatibus praecipue, ad Brabanticum et Hollandicum sermonem proximè accedunt, cum propter Hollandorum negotiatorum commercia, tum quod Caesar ibi principatum obtinens in summa eorum Curia Brabantos plerenque constituit: qui sua lingua et ius dicunt, et res controuersas contractusque omnes plebi conscribunt.

is dan in andere delen van Friesland en wel wegens de aanwezigheid van het Hof dat meest het brabantse dialect gebruikt."[11]

Terwijl Gessner formuleert dat men zich in de steden "haast helemaal" naar de vreemde omgangstaal voegt, stelt Suffridus Petrus zonder meer dat daar het algemene Nederlands wordt gebruikt. Waarschijnlijk bedoelt hij dat men in de steden een Nederlands gebruikt dat ook zo ongeveer in Holland, Brabant gebruikt wordt. Zo ongeveer: niet in alle steden klinkt het even zuiver. In Leeuwarden (deze stad wordt hier expliciet genoemd) is het zuiverder als gevolg van de brabantse invloed van het Hof.

Ongeveer uit dezelfde tijd is een citaat uit de *Rerum Frisicarum Historia* van Ubbo Emmius (1596, 88):

"Maar de tijd heeft reeds alles veranderd: gewoonten en zeden zijn veranderd, de kleding (?) is geheel verouderd, de taal is teruggedrongen en bijna alle stadsmensen onbekend."[12]

Dit citaat laat aan duidelijkheid niets te wensen over: het is op het einde van de 16e eeuw in de steden zo goed als geheel met het Fries gedaan. Belangwekkende aanvullende informatie vinden we in Vries 1993, bijv. op blz. 127 (zie ook Vries 1997):

"De griffiers en substituut-griffiers [van het Hof] waren allen van buiten Friesland afkomstig. Op de in 1524 aangestelde Brabander Simon van der Bauwetten […], die tot 1541 in functie zou blijven, volgden de Brabander Arent van Boeymer (1541-1548), de Zeeuw Gover van Duvenee (1549-1557) en de Hollander Pieter van Eemskerck (1557-1578). Als substituut-griffier traden op: de Brabanders Steven Nicolai (1549-1566) en Matthijs Heymans (1568-1578)."

11 De latijnse tekst luidt als volgt: Invitare huc studiosus tum lingua popularis, tum etiam Curiae stylus poterat, lingua enim quae Frisica propriè est, in agris hodie potissimum usurpatur, in Oppidis usurpatur communis lingua Belgica, quae Leovardiae purior est, quam in aliis Frisiae partibus, ob praesentiam Curiae, quae dialectum maximè usurpat Brabanticum.

12 De latijnse tekstluidt als volgt: Sed omnia iam mutauit aetas: instituta et mores conuersi, habitus omnino antiquatus, lingua in arctum redacta, et urbanis hominibus prope cunctis ignorata.

Hier worden behalve een zeeuw en een hollander vier brabanders in hoge functies vermeld. De betekenis van de brabanders mag dus niet onderschat worden (zie Vries 1997).
Ter afsluiting: een aanwijzing van een mengtaal vinden we in deze citaten niet. Er wordt gesproken van een "brabantse" en "hollandse" omgangstaal en van meer of minder zuiver gesproken "nederlandse" taal.

1.4.2 – *Onderzoeksvragen*

Er zijn over het ontstaan van het Stadsfries al heel wat ideeën geopperd. Een overzicht daarvan staat in Ozinga 1983 en zie verder ook Jonkman 1989, 1992, 1992a, 1993 en 1993a .
We geven hieronder een overzicht van de deelproblemen die telkens weer naar voren komen. Op één punt zijn de geleerden het wel met elkaar eens, namelijk dat het Stadsfries op de een of andere manier door vreemde, niet-friese, d.w.z. nederlandse invloed is ontstaan. Wat precies die nederlandse invloed is geweest (noord-hollands, zuid-hollands enz.), is dan weer een vraag apart. Over het algemeen wordt aan het Hollands gedacht, soms specifiek aan het Noord-Hollands.

We komen nu tot de formulering van een vijftal onderzoeksvragen die we onder de volgende punten zullen behandelen. Vooraf maken we de algemene opmerking dat het niet altijd gemakkelijk is de weergegeven opvattingen te interpreteren. Het bezwaar ervan is dat ze gemaakt zijn in een tijd toen de contactlinguïstiek nog niet heel ver ontwikkeld was en men zich nog niet van allerlei belangrijke onderscheidingen (waarvan we er een aantal in 1.3 behandeld hebben) voldoende bewust was.

1 *Wanneer is het Stadsfries ontstaan?* Een vrij algemene meningis: na het intreden, in 1515, van de bourgondische heerschappij en de komst van vreemde ambtenaren. Hof (1956, 70) denkt aan een vroeger ontstaan, niet later dan het begin van de 15e eeuw. Ook Gosses (1929, 308) gaat verder terug in de tijd: niet "yn 'e twadde helte fan 'e 16 ieu" ('in de tweede helft van de 16e eeuw') maar "in foech hûndert jier tobek"('een goede honderd jaar eerder'). Voor degenen die aan het begin van de 16e eeuw denken, past het ontstaan van het Stadsfries in een tijd waarin het Fries en Friesland zelf flinke klappen oplopen: in 1547 (Vries 1990, 1993) wordt de laatste oorkonde in het Fries (Oudfries) geschreven en al vóór de komst van de Bourgondiërs was Friesland onder de saksische heerschappij (1498-1515) zijn vrijheid kwijtgeraakt.

2 *Welke groepen waren in eerste instantie bij het ontstaan van het Stadsfries betrokken?* Deze vraag kan in twee subvragen worden gesplitst: welke groepen friezen waren in het proces betrokken en welke groepen allochtonen? Wat de eerste subvraag betreft: er is vaak gedacht aan de bovenste laag van de stedelijke bevolking. Jonkman (1989, ook 1993) denkt echter liever, net als Hof (zie onder punt 3), aan de sociale laag daaronder. Hoe dit zij, vanuit de betreffende laag moet het Stadsfries zich naar andere lagen hebben uitgebreid. Burger (1944a; zie verder punt 3) denkt aan een wisselwerking tussen hogere en lagere standen en betrekt daarbij ook de vreemdelingen. Wat de tweede subvraag betreft: Hof (1956) denkt aan contact met noord-hollandse kooplieden dat al vóór de 16e eeuw van betekenis geweest kan zijn (punt 1). Behalve aan (reizende) kooplieden denkt men ook aan allochtonen (ook anderen dan hoge ambtenaren) die zich in relatief grote aantallen in de friese steden vestigden (Jonkman 1992, ook 1993; zie ook Vries 1993 of 1997).

3 *Waarom is het ontstaan*? Is het ontstaan uit noodzaak omdat friezen en vreemdelingen met elkaar moesten kunnen communiceren, of speelde (ook) prestige een rol, richtten de friezen zich op de een of andere manier naar het taalgebruik van hoger geschatte personen? Hellinga (1940) denkt aan het eerste motief (vgl. ook Jonkman 1992, ook 1993), Kloeke (1927) en Fokkema (o.a. 1937) denken aan het tweede. Ook Hof (1956, 43) denkt aan een streven naar het hogere maar dan wel het naast-hogere: niet de hoge ambtenaren werden nagevolgd maar de noord-hollandse kooplieden (vgl. hierboven punt 2). Burger (1944a) is zeer genuanceerd: de zucht om mooi te spreken kan hebben meegespeeld maar kan niet de enige oorzaak geweest zijn, we moeten ook denken aan de behoefte van de vreemdelingen om met de friese middenstanders te communiceren. Hij legt de nadruk op aanpassing van beide zijden en wijst verder op de drang tot nabootsing, de onbewuste overname, de begeerte om niet af te wijken en de wil om door de ander begrepen te worden. Beide motieven komen dus bij hem samen.

4 *Wat is het in oorsprong, Fries of Nederlands?* Deze vraag kan volgens de *taalwil* worden geïnterpreteerd: wat is het qua intentie (psychologisch dus)? Bedoelden friezen een bepaalde vorm van Nederlands te spreken of wilden ze Fries spreken en probeerden ze dat aan het Nederlands aan te passen? Dus kort geformuleerd: is het Stadsfries door het Fries beïnvloed Nederlands of door het Nederlands beïnvloed Fries? De eerste opvatting vinden we heel duidelijk bij Kloeke (1927, 81) die zich hierin aansluit bij

Winkler 1867 en 1874: Stadsfries is "Hollandsch in Frieschen mond"[13]. Hof (1956, 50) sluit zich bij hem aan maar vervangt Hollands door Noord-Hollands: Stadsfries is "foar fierwei it greatste part Noardhollânsk, praet mei in fryske slach yn'e tonge" ('voor verreweg het grootste deel Noord-Hollands, gesproken met een friese tongslag'). Jonkman (1989, 1992, ook 1993) sluit zich bij deze opvatting aan. Al bij J.H. Halbertsma vinden we haar terug: "sa geaten se [de stedsjers] dan ek har Hollânsk yn Fryske teal(sic)formen" ('zo goten ze dan ook hun Hollands in friese taalvormen') (Kalma & Poortinga 1971, 43).[14]

De tweede opvatting vinden we bij Gosses (1933, 15), namelijk dat het Stadsfries "Frysk yn fryske mûle mei Hollandismen" ('Fries in friese mond met hollandismen') is. Vgl. ook zijn formulering in 1929 (308): "De pit fen it Stedsk is frysk, it bûtenste skyltsje allinne maar hollânsk" ('de kern van het Stads is fries, het buitenste schilletje alleen maar hollands'). Een vergelijkbare opvatting vinden we al eerder bij De Vries 1927 (199): het Stadsfries is (evenals het Amelands en het Midlands maar anders dan het Bildts) ontstaan doordat men friese klanken, woorden enz., door hollandse verving in zover friezen dat met gemak konden. Een dergelijke opvatting is ook naar naar voren gebracht door De Haan (1992).

Er is ook wel gedacht aan wederzijdse aanpassing bij wijze van sociologisch vergelijk: zie hiervoor Burger 1944a (zie onder punt 3). Sommigen zijn niet duidelijk, bijv. Fokkema die het op de ene bladzij heeft over "vernederlandst Fries" (Fokkema 1937, 65) en op de volgende bladzij over "Nederlands met Fries gemengd" (id., 66). De algemene indruk die men krijgt wanneer men zijn boek doorneemt, is dat hij vooral aan vernederlandst Fries denkt. Wat de opvatting van Hellinga (1940) betreft, we mogen hem waarschijnlijk aan de kant van Winkler enz. plaatsen.

Genoemde vragen kunnen ook *taalanalytisch* beantwoord worden. Bijv. kwantitatief: zijn de meeste elementen uit het Fries afkomstig dan wel uit het Nederlands? Of kwalitatief: welke elementen komen uit het Fries, welke uit het Nederlands? Een voorbeeld van laatstgenoemde benadering geeft

13 *Hollands in friese mond* begrijpen we dus als 'Hollands gesproken door friezen, dus met een fries substraat', zoals we ook geneigd zouden zijn om bijv. *Engels in hollandse mond* als 'Engels gesproken door hollanders' te interpreteren. Een andere interpretatie zou zijn: 'hollandse elementen in het Fries', wat in feite de tweede opvatting zou zijn. Opmerkelijk is dan wel dat Gosses, die deze opvatting vertegenwoordigt (zie verderop in de hoofdtekst), van *Fries in friese mond* (met hollandismen) spreekt. Omdat dit een reactie is op Kloeke, schrijft hij dus hiermee Kloeke de eerste opvatting toe. We raken hier weer aan de al eerder in de hoofdtekst vermelde interpretatieproblemen.

14 Prof.Dr. Ph. Breuker was zo vriendelijk mij op deze passage te attenderen. Elders (Halbertsma 1856) formuleert Halbertsma het als volgt: wat wij Stadsfries noemen is "oud-Hollandsch met Friesche organen uitgebracht en in het oud-Friesch gedacht".

Van der Meulen (1937) die opmerkt dat er wat de pronomina betreft een sterke overeenkomst bestaat tussen Fries en Stadsfries. Die overeenkomst wijst er volgens hem op dat het Stadsfries inderdaad een fries dialect is. Ook Wumkes (1926, 353) is die mening toegedaan zonder daarvoor argumenten te geven. We raken hier aan de vraag wat de identiteit van een taal bepaalt, primair bijv. de woordenschat of juist de grammatica? De beide benaderingen, de psychologische en de taalkundig-analytische kunnen verschillende uitkomsten te zien geven: bijv. Stadsfries is als Nederlands bedoeld maar het kan wat zijn samenstellende c.q. relevante elementen betreft toch vooral fries zijn.

Aanzetten tot differentiatie naar taalonderdeel vinden we al verspreid bij vroegere en hedendaagse onderzoekers. Zo omschrijft Winkler (1874, 462) het Stadsfries als volgt: "Nederduitsch, en wel, even als het hollandsch is, friso-frankisch nederduitsch is het, maar dat veel friesche klanken, woorden en vormen, veel friesche zinswendingen en uitdrukkingen in zich opgenomen heeft, dat een frieschen zinsbouw heeft en dat ook op friesche wijze, met een frieschen tongslag wordt gesproken" (met *tongslag* zal hij wel "accent" bedoelen). Gosses (1929, 272) ziet het Stadsfries als "Frysk mei in for in diel hollânsk vocabularium" ('Fries met een voor een deel hollands vocabularium'). Hof (1933, 5) noemt het klanksysteem over het algemeen frankisch maar de articulatiebasis en de syntaxis fries en merkt verder op dat de stadsfriese dialecten ook in semantisch opzicht het Fries het naast staan. Fokkema (1935, 1937, 1943, 1948) noemt in verspreide opmerkingen (hier samengevat) de klanken nederlands, de woorden nederlands en fries en zinsbouw en intonatie fries. Jonkman (1989, 99) noemt het lexicon niet-fries en de "grammatika, morfology, fonology" plus toch nog een klein deel van het lexicon niet-nederlands. De Haan (1992) formuleert het nog meer recht toe recht aan: het lexicon is nederlands, de grammatica is fries, zij het met de toevoeging "globaal".

Wat betreft het soort Nederlands dat in het spel geweest is, is de algemene mening dat aan het Hollands gedacht moet worden. Vaak wordt specifiek het Noord-Hollands genoemd. Het Hollands wordt ook in de getuigenissen van de tijdgenoten genoemd (zie boven) maar daarnaast ook het Brabants en het met het laatste in verband gebrachte Algemene Nederlands. Fokkema (1937) spreekt behalve over Hollands en specifiek Noord-Hollands ook vaak over Nederlands.

5 *Hoe stabiel is het na zijn ontstaan geweest?* Volgens Hellinga (1940, 25, 43) is er in een vroeg stadium fixering opgetreden: het Stadsfries is snel een zelfstandige variëteit geworden. De opvatting dat het Stadsfries een permanente poging van friezen zou zijn om Hollands te spreken (zoals

de opvatting van Kloeke is), wijst hij af. De vraag is overigens of dit een juiste interpretatie van Kloeke is. Van een langzame verhollandsing spreekt wél Fokkema (1943a, 2). Men is het er in ieder geval over eens dat in de 17e, 18e eeuw het Stadsfries samen met de steden als gevolg van economische stagnatie in een *betrekkelijk* isolement geraakt; er is dan weinig contact met het Nederlands en het Fries. Pas in de 19e eeuw, en vooral in het derde deel van die eeuw, komt het Stadsfries onder druk van het Standaardnederlands te staan.
Hier is het misschien ook de plaats om de vraag te stellen hoe stabiel het Stadsfries (taalsociologisch) *in de waardering* geweest is. Jonkman (1999, 39) merkt op dat in de tweede helft van de 18e eeuw de standaardtaalnorm door toedoen van de hogere standen ook steeds meer voor de gesproken taal ging gelden. "Deze aanscherping van de norm veranderde de twee gelijkwaardige normen van Nederlands in een tegenstelling tussen twee verschillende variëteiten: een taal en een dialect." Het Stadsfries veranderde in de waardering dus van een, weliswaar regionale, beschaafde (in ieder geval niet onbeschaafde) taalvariëteit in een dialect. Jeltema (zie 1.6.2) was de eerste die het Stadsfries (van Leeuwarden) onder de naam "Leeuwarder taal" als een afgescheiden dialect op papier zette.

> 1.5 Eigen visies en vragen

Hieronder willen we in een aantal punten (die corresponderen met de punten in de vorige paragraaf) in het kort (uiteraard op basis van de aangehaalde literatuur) onze eigen visies en vragen formuleren. Vooraf willen we alvast onze (uiteraard voorlopige) eigen hypothese formuleren die we in dit boek proberen te toetsen: *het Stadsfries is ontstaan doordat friezen Nederlands hebben proberen te leren.*

1 *Wanneer is het Stadsfries ontstaan?* Er kan zeker al vroeg contact met hollandse kooplieden geweest zijn (vgl. Gessner), hollandse kooplieden in die zin dat ze ook Hollands spraken. De mogelijkheid bestaat namelijk dat sommigen van hen Fries spraken, namelijk voorzover ze afkomstig waren uit nog niet ontfrieste delen van Noord-Holland (vgl. voor deze mogelijkheid Versloot 2003). Fries-sprekende hollandse kooplieden zijn in verband met het ontstaan van het Stadsfries natuurlijk niet interessant. De hollandse kooplieden zullen om geografische redenen eerder uit Noord-Holland (volgens de oude opvatting: Holland boven het IJ) dan uit Zuid-Holland afkomstig geweest zijn. Met deze kooplieden (en andere uit Holland afkomstige lieden) zullen de friezen, in Holland of in Friesland zelf, wel (Noord-)Hollands gesproken hebben, eerder dan andersom de noord-hollanders Fries: de "hogere" cultuur kwam in de Middeleeuwen

uit het zuiden (in dit geval preciezer: het zuid-westen). Een soort verkeerstaal op (noord-)hollandse basis behoort tot de mogelijkheden hoewel we voor zover we kunnen nagaan, daarvoor niet over directe evidentie beschikken.

Hoe zou zo'n verkeerstaal eruit gezien kunnen hebben? Noch van de kennis van het (Noord-)Hollands bij de friezen noch van zo'n verkeerstaal moeten we ons een overdreven voorstelling maken. Er zal wel voornamelijk van *vreemde-taalverwerving* (zie 1.3.1) sprake geweest zijn, taalverwerving om zich in het contact met de (noord-)hollanders te kunnen redden. (Zie voor de schriftelijke aspecten Vries 1993.) In de Middeleeuwen zal het (Noord-)Hollands in Friesland dus vooral als vreemde taal hebben gefungeerd. Hellinga (1968, 481) formuleert: "Er is ... niet de minste reden om aan te nemen, dat zo'n tweede taal een diepgaande invloed gehad zal hebben op het Fries van den spreker… Hollands (of iets anders) in Friese mond" zou iemand in de XVe eeuw *geïsoleerd* hebben in de vaderlandse gemeenschap." De attitude tegenover alles wat hollands was, was trouwens niet erg vriendelijk (Vries 1997).

Tegenover deze overwegingen kan gesteld worden dat het Nederlands (c.q. Hollands) een *prestigieuze* taal was, die dus ook om een andere reden dan alleen maar uit communicatieve noodzaak aangeleerd kan zijn. Een onvriendelijke attitude tegenover alles wat hollands was, hoeft daarmee niet in strijd te zijn. Een dergelijke ambivalentie is goed te begrijpen. Verder is het opvallend dat de overschakeling van het Fries op het Nederlands zonder veel problemen is verlopen. Er kan dus van een tamelijk sterke positie van het Nederlands (c.q. Hollands) sprake zijn geweest, al vóór de machtsovername. En gezien het feit dat niet direct lagere groepen hierbij betrokken waren, kan dat door friezen gesproken Hollands een duidelijk hollandser karakter hebben gehad dan het latere Stadsfries. We zouden het als een vroegere vorm ervan kunnen beschouwen.

Maar hoe dan ook, de bourgondische machtsovername (1515) kan niet zonder, ook talige, invloeden zijn gebleven. We zouden ook kunnen denken aan 1498 toen de saksers het voor het zeggen kregen; de periode tussen 1498 en 1515 lijkt echter te kort om veel sporen te hebben kunnen nalaten. Met enige oostelijke invloed moeten we echter wel rekening houden want ook met het oosten hebben er handelscontacten bestaan (Stavoren bijv. was een Hanzestad).

In de lijn van de eerste hierboven ontwikkelde gedachtengang kan eventuele kennis van het Hollands en een eventuele verkeerstaal bij het eigenlijke ontstaan van het Stadsfries, in het begin van de 16e eeuw, een (bescheiden) rol gespeeld hebben. Het Stadsfries vertegenwoordigt echter een plotselinge en zich snel voltrekkende breuk in de talige traditie van de friese steden: het vroeger daar gesproken Fries wijkt voor een taal die niet

past in een geleidelijke ontwikkeling van het Fries. Zo'n breuk is alleen maar begrijpelijk vanuit een drastische verandering in de omstandigheden. De politieke verandering heeft natuurlijk niet rechtstreeks haar werk gedaan maar via de vestiging van nederlandstalige allochtonen. De hierboven gegeven citaten van tijdgenoten laten aan duidelijkheid niets te wensen over: het is de bourgondische machtsovername met de komst van de vreemdelingen (brabanders e.d. maar volgens Gesner ook hollandse kooplui) die voor de taalwisseling heeft gezorgd. Een taalwisseling die meer inhield dan dat de friezen er een *tweede taal* bij leerden; die taal kreeg ook de status van *eerste taal*. Uit deze taal zoals de stedelingen die spraken, resulteerde het Stadsfries als aparte taalvariëteit, als gevolg van taalverschuiving (zie 1.3.3).

Maar ook wanneer we van een goed ontwikkelde (noord-)hollandse verkeerstaal uitgaan, moet de bourgondische machtsovername van belang geweest zijn. Het kan niet zonder invloed op het Nederlands (c.q. het Hollands) geweest zijn toen (met een zekere geleidelijkheid) voor een héle bevolking, van hoog tot laag, die taal als moedertaal ging fungeren. Het lijkt onwaarschijnlijk dat er dan alleen maar sprake geweest is van een uitbreiding over steeds bredere bevolkingslagen en over steeds meer gebruiksdomeinen. Het is een bekend gegeven uit de contactlinguïstiek dat *functie*verandering met *structuur*verandering gepaard gaat.[15] Het gevolg zal een versterkte invloed van het Fries geweest zijn.

2 *Welke groepen waren in eerste instantie bij het ontstaan van het Stadsfries betrokken?* Wat deze vraag betreft voelen we wel wat voor de visie van Jonkman dat we (in eerste instantie) aan de op een na hoogste laag moeten denken. De allerhoogste laag lukte het wel Nederlands met een zekere perfectie te leren. De vraag is verder wie (vooral) het voorbeeld gegeven hebben: de hollandse en brabantse ambtenaren, de (noord)-hollandse kooplieden, of misschien nog anderen of iets anders, bijv. de nederlandse schrijftaal. Een talige analyse van het Stadsfries zou hier meer licht op kunnen werpen. Vast staat in ieder geval dat na verloop van tijd het Stadsfries door de hele bevolking, inclusief de hoogste laag, gesproken werd.

3 *Waarom is het Stadsfries ontstaan?* Het was nodig dat de friezen met de allochtonen konden communiceren; ze hebben er zich daarom op

15 Bekend is deze samenhang uit de studie van dialectverlies (zie bijv. Münstermann 1989). Er valt ook te wijzen op de toestand van het hedendaagse Engels. Weliswaar heeft dit (nog) niet in Nederland en in andere landen de functie van dominante taal overgenomen maar het wordt wel door steeds meer mensen in steeds meer situaties gebruikt wat niet zonder invloed op de "kwaliteit" ervan blijft. Algemeenheid en "zuiverheid" zijn moeilijk te combineren.

toegelegd Nederlands te leren. Niet alleen noodzaak maar ook prestige (of zo men wil: macht) is een factor geweest: de friezen richtten zich op de nederlanders en niet omgekeerd de nederlanders op de friezen (vgl. de citaten in 1.4.1). Maar ook andere factoren moeten een rol gespeeld hebben. In ieder geval de factor van het gemak: als we elkaar maar kunnen verstaan, en misschien ook een attitudinele factor: we willen ons friese karakter niet helemaal opgeven. Hellinga (1940, 148) spreekt in dit verband over de uitdrukking van een provinciaal zelfstandigheidsgevoel. We zouden hier vooral aan het "accent" kunnen denken: de friezen kunnen er zich van bewust geweest zijn dat hun Nederlands anders klonk dan van de vreemdelingen maar ten eerste konden ze het moeilijk afleren ("niet kunnen") en ten tweede wílden ze dat ook niet ("niet willen"). Er hoeft overigens niet van een hélder bewustzijn sprake te zijn geweest. We zouden kunnen zeggen dat het Stadsfries symbolisch is voor de "haat-liefde"-verhouding (vgl. de titel van Breuker en Janse 1997) tussen Friesland en Holland: men is in Friesland gericht op Holland maar met behoud van friese elementen. We zouden ook kunnen zeggen dat het symbolisch is voor de verhouding tussen alle "buitengewesten" en Holland: wel samen in één republiek maar toch gehecht aan provinciale zelfstandigheid. Een vorm van min of meer algemeen Nederlands zal ook in Groningen, Zwolle, Arnhem, Utrecht gesproken zijn maar ook daar niet zonder een sterke gewestelijke kleuring. Dat gold ook nog voor het 'Nederduitsch" dat door de Burger-Representanten in de Nationale Vergadering van 1796 gesproken werd (Van der Wal & Van Bree 1994, 284-285).
Wat de attitudinele factor betreft, identiteitsgevoel lijkt bij het ontstaan van geprononceerde mengtalen zoals het Stadsfries een belangrijke rol te spelen. De identiteit van het Stadsfries en de Stadsfries sprekende bevolking kan dan omschreven worden als 'nederlands (verschil met het platteland) maar dan wel op een friese manier (verschil met de andere gewesten)'. De benaming *Stadsfries* die we voor het eerst bij (fries taalgeleerde, 1649-1725) vinden, legt dan aanvankelijk de nadruk op het tweede aspect: 'het Nederlands zoals het gesproken wordt in de *friese* steden'.

4 *Wat is het Stadsfries in oorsprong, Fries of Nederlands?* De vraag naar de oorsprong c.q. oorsprongen van het Stadsfries staat in dit boek centraal. Hoe moet het Stadsfries wat betreft oorspronkelijke intentie worden opgevat? In de voorafgaande subparagrafen en zo ook in de hypothese die aan het begin van de paragraaf is geformuleerd, zijn we ervan uit gegaan dat het Stadsfries volgens de oorspronkelijke intentie Nederlands c.q. Hollands was. Het is voortgekomen uit een tweede-taalverwervingsproces, met de mogelijkheid dat het stabiele elementen uit het Fries bevat. Het

is mogelijk de oorsprongsvraag in kwestie vanuit niet-talige gegevens te benaderen: zijn er uitspraken van al dan niet taalkundige tijdgenoten (we moeten dan aan de 16e eeuw denken) waaruit iets te concluderen valt? Conradus Gesnerus (1555, zie het citaat in 1.5) zegt dat de westerlauwerse friezen, in het bijzonder in de steden, zich haast helemaal naar de brabantse en hollandse omgangstaal voegen. Suffridus Petrus (1593, zie het citaat in 1.5, vermeldt dat in de steden het algemene Nederlands gebruikt wordt en brengt dat in verband met het gebruik van het brabantse dialect door het Hof. Uit deze citaten komt naar voren dat de friezen in hun taalhouding op het Brabants, Hollands, het algemene Nederlands gericht zijn, dus van het Fries af (welk aandeel de genoemde nederlandse variëteiten in het ontstaan van het Stadsfries gehad hebben, zal onderzocht worden). Het is ook mogelijk dat we ons afvragen wat op grond van de sociale, economische en politieke situatie zoals die te reconstrueren valt, het meest aannemelijke scenario is. Niet-friezen hebben de macht overgenomen en dat betekende ook op talig gebied een machtsverhouding ten ongunste van wat fries was. Daar staat tegenover dat de friezen van oudsher een vrijheidslievend volk zijn geweest. Met een anti-reactie, op de een of andere manier, moeten we dus ook rekening houden (vgl. de opmerkingen over het identiteitsgevoel onder het vorige punt). Doorslaggevend is echter de gerichtheid op het Nederlands geweest.

Bij de toetsing zal met een talige analyse worden gewerkt waarbij naar verschillende taalsectoren zal worden gedifferentieerd: de woordenschat, de subfonologische eigenschappen (fonetiek), de lexicale fonologie, de morfologie en de syntaxis. Onder punt 4 in 1.4 hebben we laten zien dat de vraag naar de oorsprong op twee manieren kan worden geïnterpreteerd: attitudineel (wat is de taal*wil* geweest?) en taalanalytisch. In feite proberen we via een taalanalyse de (oorspronkelijke) taalwil, gericht namelijk op het Nederlands, te verifiëren.

We zullen echter ook aan alternatieve hypothesen aandacht besteden (vgl.1.4.2 onder punt 4), namelijk dat het Stadsfries is ontstaan als aan het Nederlands aangepast Fries (de taal*wil* blijft dan op het Fries gericht) of dat het is ontstaan als gevolg van wederzijdse aanpassing.

5 *Hoe stabiel is het Stadsfries na zijn ontstaan geweest?* Het Stadsfries is dus waarschijnlijk tamelijk plotseling kort na de machtswisseling ontstaan (fossilisering gevolgd door conventionalisatie; Hellinga: fixering). Het is vanaf dat moment als een aparte taalvariëteit aanwezig. Dat wil zeggen: in ieder geval ten opzichte van het Fries. Het is goed mogelijk dat het Stadsfries in het begin nederlandser (hollandser) is geweest dan het later was. We kunneneen *onvoltooide* taalverwerving aannemen maar het is beter, voorzichtiger, te spreken van een *niet geheel voltooide* verwerving. Het is in

ieder geval opmerkelijk dat elementen die op een onvoltooide verwerving wijzen: overgeneralisaties, structuurreducties, hypercorrecties, niet (erg duidelijk) in het Stadsfries aanwezig zijn (zie hierover verder 1.9). Toen echter steeds meer stedelingen de nieuwe taal gingen spreken (zie onder punt 1), werd het friese element versterkt. Ook latere ontwikkelingen, die hieronder ter sprake komen, droegen daaraan bij.

Zoals alle taalvariëteiten moet ook het Stadsfries in ontwikkeling gebleven zijn. De veranderingen zullen niet dramatisch geweest zijn: de steden vormden tot diep in de 19e eeuw tamelijk in zichzelf gesloten gemeenschappen. Vanaf de latere 17eeuw, en vooral in de 18e eeuw, een tijd van stagnatie, moet het Stadsfries, ten opzichte van het Nederlands en het Fries,in een zeker isolement verkeerd hebben. Maar dat sloot contact, in het bijzonder met het Fries van het platteland, niet uit. De steden waren immers door een friestalig platteland omringd. Via het marktverkeer kunnen woorden aan het Fries ontleend zijn; dat verkeer heeft overigens ook voor ontlening in omgekeerde richting gezorgd (Fokkema 1943a). Maar de friese invloed kan ook verder gegaan zijn. Doordat er zich steeds (zeker in de 19e eeuw maar ook al wel daarvóór) friestaligen in de stad gevestigd hebben en er ook bij degenen die van oorsprong stedelingen waren, een zekere tweetaligheid bestaan kan hebben, kunnen we een blijvende friese substraatinvloed aannemen. Voor zover de invloed uitging van het omringende platteland, kan ook van adstraatinvloed worden gesproken (zie voor deze term 1.3.3). Door de hollandse invloed ontstond een Hollands met een fries substraat; dit substraat werd door de latere friese invloed als het ware onderhouden of zelfs versterkt. Door een (reeds in 1.2 geciteerde) opmerking van Halbertsma wordt een dergelijke invloed begrijpelijker, namelijk dat in (het 19e-eeuwse) Franeker door fatsoenlijke burgermensen Fries gesproken werd. We zouden dus kunnen formuleren dat het Stadsfries niet alleen (om met Kloeke te spreken; zie 1. 4.2 onder punt 4) Hollands in friese mond is maar ook Hollands dat in friese mond in bepaalde onderdelen of elementen fries gebleven of zelfs verfriest is. Ook bij dit fries blijven of zelfs deze verfriesing kunnen we aan de al eerder genoemde factoren denken, namelijk in de termen van Hellinga: 'niet kennen', 'niet kunnen' en 'niet willen'. Het gevolg hiervan is geweest dat het Stadsfries ook ten opzichte van het Nederlands (Hollands) steeds meer een aparte variëteit werd (en ten opzichte van het Fries wat minder). Zoals we in 1.9 zullen zien, werd de afstand tot specifiek het Noord-Hollands ook groter door de ontfriesing van dit dialect.

Een syntactisch voorbeeld kan verduidelijkend zijn. Het hedendaagse Fries heeft evenals het hedendaagse Stadsfries een sterke voorkeur voor een consequent gebruik van de "groene volgorde, d.w.z. o.a. plaatsing in de

bijzin van de persoonsvorm in de werkwoordelijke eindgroep achter het verleden deelwoord of de onbepaalde wijs.[16] Of die voorkeur altijd even sterk geweest is, is echter de vraag.[17] Er kan verschil geweest zijn per fase: in het Oudfries[18] was de volgorde overwegend groen, in het Middelfries kwamen veel meer "rode" volgordes voor (met de persoonsvorm voorop), terwijl in het Nieuwfries de volgorde rigide groen wordt (persoonlijke informatie van Eric Hoekstra). We moeten ermee rekening houden dat de oude situatie inhield dat er ondanks bepaalde, soms duidelijke voorkeuren een relatief vrije en variabele volgorde bestond en dat pas later meer stabiele patronen ontstonden, in het geval van het Fries de keuze voor consequent groen (zie in dit verband De Haan 2001). Door de blijvende substraatwerking heeft ook in het Stadsfries, tegen de hollandse draad in, consequent groen zich kunnen consolideren. In de volgende hoofdstukken zullen we nog andere gevallen tegenkomen die inderdaad in de richting van zo'n blijvende friese invloed kunnen worden geïnterpreteerd.

Wat betreft de 19e eeuw, daarin kan zeker, na de economische stagnatie van de 18e eeuw, door toenemende immigratie van een versterkte friestalige invloed sprake geweest zijn. De grote economische en demografische opleving vindt pas in het laatste derde deel van de eeuw plaats of eigenlijk nog later: pas aan het begin van de 20e eeuw (zie Winkler Prins 8e druk onder 'Leeuwarden'). Dan begint de invloed van de nederlandse standaardtaal overheersend te worden.

Behalve contact met het Fries zal er (ook vóór de 19e eeuw) contact met het Nederlands geweest zijn. Het is mogelijk dat in het Stadsfries oorspronkelijk hollandse vormen door schrijftalige vormen c.q. vormen uit de standaardtaal *in statu nascendi*, zijn vervangen. We zouden hiervoor kunnen denken aan een kustvorm als *bregge*, in hedendaags Stadsfries *bruch* of *brugge*. Die aanpassing heeft echter zijn grenzen gekend en zal later minder sterk geworden zijn. Zo blijft de, uit het Hollands afkomstige, uu in *huus* gehandhaafd hoewel de standaardtaal (trouwens ook het Hollands) intussen de diftong ui gekregen heeft. Maar met een continue ontlening, van instabiele elementen, moeten we rekening houden. Aan het nederlandse, van de andere kant geformuleerd: niet-friese aandeel in het Stadsfries doet een en ander natuurlijk niets af.

16 Zie hierover meer in hoofdstuk 5 (1.3) waarin ook de termen *groen* en *rood* worden uitgelegd.

17 Rolf Bremmer maakte mij, in een mondeling commentaar, bewust van de problematiek die hier aan de orde is.

18 In publicaties van De Haan 2001a en Versloot 2005 zijn de termen *Oudfries* en *Nieuwfries* ter discussie gesteld. Om verwarring te voorkomen houden we hier het oude gebruik aan.

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw neemt de standaardtaalinvloed langzaam toe. Tot die tijd fungeerde het Stadsfries nog als regionale, min of meer beschaafde variëteit van de nederlandse omgangstaal, vergelijkbaar met dergelijke variëteiten zoals die in andere steden en gewesten gesproken werden. Min of meer beschaafd: het friese element zal in de lagere regionen zeker sterker geweest zijn dan in de hogere. Door de toenemende invloed van de standaardtaal krijgt het Stadsfries de sociologische status van "dialect". De term *Stadsfries* krijgt nu de betekenis 'het *dialect* van de friese steden'; ook aanduidingen als Leeuwarders (Leewarders), Franekers enz. komen in gebruik (zie Jonkman 1992, 1993, 1993a en vooral 1999). Overigens kan deze ontwikkeling al vanaf de tweede helft van de 18e eeuw voorbereid zijn (vgl.1.4 onder punt 5). Na de jaren '50 van de 20e eeuw wordt de invloed van de standaardtaal sterker. Bij het doornemen van het leeuwarder Woordenboek (Van der Burg 1991) valt het op hoe vaak naast de onverdacht stadsfriese vorm ook de nederlandse wordt gegeven. Zo wordt bijv. van *feugel* naar *fogel* verwezen. De status van het Stadsfries is nu zelfs lager dan die van het Fries terwijl het vroeger als regionaal beschaafd hoger stond.
Samengevat: Er kan sprake geweest zijn van een aanwezigheid van het Hollands vóór de bourgondische machtsovername. Als zelfstandige variëteit ontstaat het Stadsfries naar alle waarschijnlijkheid echter pas ná die machtsovername: een politieke omwenteling leidt tot een talige omwenteling. Na deze heftige piek daalt de veranderingscurve snel om gedurende drie, vier eeuwen eenrustig verloop te hebben. In de 20e eeuw, vooral na de Tweede Wereldoorlog, stijgt de curve weer: de veranderingen nemen toe als gevolg van een sterk eroderingsproces (dialectverlies). Omdat we niet alleen rekening moeten houden met het eigenlijke ontstaan van het Stadsfries, kort na 1515, maar ook met latere inwerkingen van het (zich ontwikkelende) Standaardnederlands en het Fries, spreken we in de titel van dit boek niet over *de oorsprong* maar, in het meervoud, over *de oorsprongen* van het Stadsfries.

> 1.6 Bronnen

1.6.1 – *Nederlandse bronnen*

Met betrekking tot het Nederlands bestaan er relatief weinig problemen: er staat ons een groot nederlands tekstmateriaal uit de 16e eeuw ter beschikking. Wel zijn daarin niet alle dialecten even sterk vertegenwoordigd terwijl het zeker van belang is de dialectische differentiatie goed in de gaten te houden (zie 1.7).

Over welke bronnen beschikken we voor het Stadsfries? De moeilijkheid is dat het hier gaat om een gesproken taal die niet of nauwelijks in de eerste eeuwen van haar bestaan is geregistreerd. De eerste substantiële tekst, in de taal van Leeuwarden, verschijnt pas in 1768: het *Vermaak der Slagterij* van A. Jeltema (1727-1804). We spreken hier van een *substantiële* tekst. In de zogenaamde *Informaasjeboeken* Historisch Centrum Leeuwarden komen in getuigenverklaringen soms frasen voor die ons nog iets over het oudere Stadsfries kunnen onthullen (zie bijv. Versloot 2004, met foto van een verklaring uit 1736). De vraag is echter of er nog veel boven water zal komen: het Stadsfries was immers een provinciaal getinte omgangstaal voor mondeling verkeer en a.h.w. per definitie een ongeschreventaal (vgl. Hellinga 1940, 487). Vgl. in dit verband het gebruik van het woord *sermo* in het citaat van Gessner (1.4.1): *sermo* is in het Latijn (vooral) '*gesproken* taal'. Het Stadsfries kwam, met Jeltema,pas op papier te staan toen de beschaafde omgangstaal algemeen begon te worden en het Stadsfries een regionale curiositeit. Zie in dit verband Jonkman 1999, 39 en zie ook hoofdstuk 7.

Toen zijn tekst verscheen, was Jeltema 40 of 41 jaar. Als we aannemen dat hij zijn eigen taal gebruikt heeft, dan komen we volgens een in de sociolinguïstiek bekende hypothese[19] 20 jaar in de tijd terug, dus in 1748. We kunnen ook aannemen dat hij de taal gebruikt heeft die hij om zich een hoorde. Waarschijnlijk lag de gemiddelde leeftijd van de volwassen sprekers van die tijd lager dan 40 of 41 jaar. Als we hiervan uitgaan, komen we wat later in de tijd terug. Volgens beide berekeningen komen we wel zo rond het midden van de eeuw terecht.

Een oudere tekst vormen ook de *Taalkundige Bijdragen tot den Frieschen tongval* van Everwinus Wassenbergh(gedrukt te Franeker 1806, manuscript ut 1780). De tekst geeft een beeld van de taal van de beschaafde lieden in de friese steden en op het platteland maar niet van het zogeheten Boerenfries (blz. 4). In het eerste stuk bevindt zich een woordenlijst. Wassenbergh beschrijft het "Nederduits" van de friese steden (blz. 1-2). Voor de waarde van zijn materiaal zie 7.8.[20]

19 Deze hypothese luidt dat mensen rond hun 20e jaar hun taal zo goed als verworven hebben en dat er daarna, drastische wijzigingen in hun levensomstandigheden voorbehouden, geen belangrijke veranderingen meer in hun taalgebruik optreden. Voor de juistheid van deze hypothese zie o.a. Van Bree 1986 waaruit naar voren komt dat ook volwassenen nog enigermate met een taalverandering kunnen mee-evoluëren. We moeten trouwens ook rekening houden met *age grading*: voorbijgaande leeftijdsgebonden taalgebruikspatronen (zie bijv. Boves en Gerritsen 1995, 253 e.v.).

20 In deze paragraaf worden ook enige woorden bij Hilarides (*Naamsporingen*) bekeken. Aan Wassenbergh was Galama 1965 (vermeld in Dykstra en Bremmer 1999, 191) gewijd.

De schriftelijke overlevering van het Stadsfries begint dus laat, vanaf de 18e eeuw. Toch is het mogelijk dat er ouder Stadsfries beschikbaar is. Kiliaan noemt in zijn *Etymologicum* (1599; de derde druk van zijn *Dictionarium* uit 1574) velewoorden met de toevoeging *fris*. Het materiaal is o.a. te vinden in Van der Kooi 1976 en Claes 1979. Fokkema heeft twee studies gewijd aan het woordmateriaal (Fokkema 1935a en 1947).Hoewel het materiaal verschillende friese lexemen bevat, is het op beslissende punten fonologisch altijd niet-fries. Het is eigenlijk zeer verwonderlijk dat uitgerekend Klaas Fokkema niet op zijn minst de mogelijkheid in overweging heeft genomen dat de woorden afkomstig zouden kunnen zijn uit het niet-friese idioom van de friese steden. Eenzelfde identificatie van Stadsfries met "Fries" vinden we in het *Idioticon Frisicum* van (de hierboven reeds genoemde) Everinus Wassenbergh. Als we het materiaal van Kiliaan met die ogen beschouwen, dan zouden we te maken kunnen hebben met de oudste bron van het Stadsfries. Op deze mogelijke bron komen we in 7.8 terug.

Van na de 18e eeuw zijn er aardig wat teksten die verzameld zijn in Burger 1944b. Bij die teksten zijn ook de vertalingen van de gelijkenis van de verloren zoon die in Winkler 1874 verzameld zijn. Leeuwarden, Dokkum en Bolsward zijn erin vertegenwoordigd (verder ook Ameland en het Bildt). Winkler geeft er ook het nodige commentaar bij. Zeven jaar eerder had Winkler trouwens al over het Leeuwarders geschreven (Winkler 1867). We moeten de teksten met enige voorzichtigheid gebruiken: soms zijn ze door van huis uit Fries-sprekenden opgetekend en dat kan tot effect gehad hebben dat ze te veel friese kleuring hebben meegekregen (Van der Veen 1991).

Daarnaast beschikken we over Fokkema 1937, met een klank- en vormleer van het Leeuwarders. Deze grammatica is voor een belangrijk deel gebaseerd op de taal van oude geboren leeuwarders. Laten we aannemen dat hiermee informanten tussen de 60 en de 80 bedoeld zijn, dan komen we, opnieuw volgens de bekende hypothese, 40 tot 60 jaar in de tijd terug. Als we ervan uitgaan dat (op z'n minst) twee jaar vóór het jaar van verschijnen van het boek (1937) de informatie verzameld is, dan betekent dit dat we tussen 1875 en 1895 terechtkomen. Dat is een heel eind terug in de tijd al zou het mooi zijn als we nog dieper in de 19e eeuw konden doordringen, tot vóór het laatste derde deel van de eeuw waarin ook in Leeuwarden de industrialisatie op gang begon te komen. Maar zoals we in 1.5 onder punt 5 hebben gezien, vindt de grote ontwikkeling pas na 1900 plaats.En nog grotere veranderingen dateren van na de Tweede Wereldoorlog.

Voor de woordenschat kunnen we het woordenboek van het Leeuwarders raadplegen: Van der Burg 1991. De daarin verzamelde gegevens zijn niet

alleen van oudere leeuwarders afkomstig maar ook uit 19e- en 20e-eeuwse teksten. We mogen er dus wel van uitgaan dat het een goed beeld van de woordenschat van het Leeuwarders uit de 19e en 20e eeuw geeft.
Ten slotte de syntaxis. Een systematische studie hiervan was niet beschikbaar, wél een kort artikel: Van der Meulen 1936-1937, en wat opmerkingen in Gosses 1929 en 1933. Uiteraard kunnen de teksten als materiaal dienen (er is dan ook gebruik van gemaakt) maar het probleem is dat niet alle verschijnselen daar frequent genoeg in aanwezig zijn. Om die reden is door middel van interviews geprobeerd wat meer over de stadsfriese syntaxis te weten te komen. Deze interviews bestonden uit taalproductie- en taalbeoordelingstests en werden in samenwerking met studenten in de periode november 1991 – mei 1992 afgenomen in Leeuwarden en Franeker. Het aantal bruikbare interviews kwam voor Leeuwarden op 26 en voor Franeker op 6. De informanten waren in het algemeen tussen de 60 en de 70 jaar. Met de interviews komen we dus, alweer volgens de bekende hypothese, tussen 1941/1942-1951/1952 terecht (1991/1992 min 50 of 40). Dat is heel wat minder ver terug dan we bijv. met Fokkema kwamen. Dit wordt, mogen we aannemen, gecompenseerd door het feit dat de syntaxis niet tot die taalonderdelen behoort waarin zich de snelste veranderingen voltrekken. Met de nodige voorzichtigheid mogen we de verzamelde syntactische gegevens dus wel voor nog ouder Stadsfries laten gelden.
Afsluitend kunnen we vaststellen dat we een bevredigend beeld hebben van het 19e-eeuwse, ten dele 18e-eeuwse Leeuwarders, in ieder geval wat betreft woordenschat en klank- en vormleer. De syntaxis, voorzover vastgesteld aan de hand van de interviews, zouden we, met de nodige voorzichtigheid, hieraan kunnen toevoegen.
Het 19e-eeuwse, en ook het 18e-eeuwse Leeuwarders is echter nog niet het Leeuwarders zoals dat in de 16e eeuw is ontstaan. Maar misschien is het geoorloofd nog verder in de tijd terug te projecteren. Argumenten daarvoor kunnen zijn de vroege fixering in de 16e eeuw van het Leeuwarders, in het algemeen het Stadsfries (Hellinga), en het betrekkelijke isolement van de friese steden in de volgende eeuwen (zie punt 5 in 1.5). Dat isolement was niet een absolute hindernis voor taalcontact, in casu met het Nederlands en het Fries van het platteland. Wat het laatste betreft: we hebben eveneens onder genoemd punt gezien dat er door inwijking van plattelanders van een continue friese substraatinvloed sprake kan zijn geweest. Toch mogen we aannemen dat het taalcontact niet tot zeer ingrijpende veranderingen leidde (vgl. Hellinga 1940, 489), en verder dat er zich ook relatief weinig interne taalveranderingen voltrokken. Het is immers een kenmerk van in zichzelf besloten, sociaal weinig beweeglijke gemeenschappen dat er ook in de taal maar weinig verandert. Het IJslands is daar een bekend en

extreem voorbeeld van. Veranderingen dus wel maar niet zodanig en in die mate dat we soms niet, zij het met de nodige voorzichtigheid, terug zouden mogen projecteren.
Het blijft echter een probleem dat we voor de 16e eeuw en ook voor later (de 17e eeuw en het begin van de 18e eeuw) niet over stadsfriese bronnen beschikken. Er is sprake (met een term uit de fysica) van een waarnemingshorizon en over wat daarachter ligt, kunnen we slechts vermoedens hebben (zij het naar we mogen hopen: sterke vermoedens). Er zit niets anders op dan te werken met de gegevens die we hebben en dan vooral met de oudste gegevens waarover we beschikken.

1.6.3 – *Friese bronnen*

Ook voor het Fries is wat betreft de aanwezigheid van bronnen de toestand minder gunstig dan we zouden wensen: er is ons uit de 16e en uit het begin van de 17e eeuw relatief weinig in die taal overgeleverd, en voor wat ons is overgeleverd, beschikken we niet altijd over taalkundige beschrijvingen. In het begin van de 16e eeuw werd er nog wel in het Oudfries geschreven maar dat zal als ambtelijke schrijftaal een (tamelijk) conservatief karakter hebben gehad. Toch zullen we waar passend het Oudfries in de beschouwingen betrekken.[21] In de 17e eeuw komt er, vooral met Gysbert Japicx, weer meer Fries op papier te staan maar dan zijn we het moment waarop het Stadsfries ontstaan moet zijn, een eind voorbij.
Een bron die van niet lang na de taalwissel dateert, vormen de (ongeveer 1200) *Burmania-sprekwurden* (voortaan *sprekwurden*[22]). Deze zijn tamelijk systematisch doorgenomen via de uitgave van Frits van der Kuip (Van der Kuip 2003). Het begrip *spreekwoord* moet hier ruim genomen worden: het omvat ook uitdrukkingen, weerspreuken, vloeken e.d. Het handschrift is van 1614; de druk die mede aan de uitgave ten grondslag ligt, is van 1641. Deze druk verschilt, ook in de spelling, niet sterk van het handschrift (Van der Kuip blz. 47). Met deze "spreekwoorden" komen we dus in het begin van de 17e eeuw terecht, dus bij tamelijk vroeg Middelfries. De (mogelijke) optekenaar, Georgius van Burmania, moet omstreeks 1574 geboren zijn (Van der Kuip 2003, 75). Conform de bekende hypothese vertegenwoordigt hij het Fries van omstreeks 1594. Het Stadsfries dateert hoogstwaarschijnlijk van na 1515 (zie 1.5 onder punt 1). Als we aannemen dat het ontstaan van

21 De oorkonden uit het noord-oosten (Dongeradeel, Dantumadeel enz.) sluiten goed aan bij de taal van (de 16e-eeuwse) Reyner Bogerman (schrijver van friese rijmspreuken; zie verderop in de hoofdtekst) zodat we van het Fries van de eerste helft van de 16e eeuw een beter beeld hebben dan van de tweede helft. Zie in dit verband Versloot 2008.

22 Na *sprekwurden* geven we steeds het nummer van het spreekwoord aan.

het Stadsfries binnen één generatie bekeken was, komen we voor het jaar van "voltooiing" op 1545 uit. Tien jaar later zal Gessner (zie 1.4) min of meer van een fait accompli spreken. Met Van Burmania bevinden we ons dus ongeveer een halve eeuw later. Belangrijk in dit verband kan ook de overweging zijn dat aan de taal van spreekwoorden, die van generatie op generatie worden overgeleverd, een conservatief karakter kan worden toegeschreven. We bevinden ons met het Fries van de *sprekwurden* dus niet ver van het Fries uit de tijd toen het Stadsfries ontstond.

De vraag is echter of we hier hét vroege Middelfries voor ons hebben. We moeten rekening houden met dialectische differentiatie. Er is weinig over de vermoedelijke verzamelaar, Georgius van Burmania, bekend, wél dat hij in Franeker gestudeerd heeft (Van der Kuip, blz. 75). Waarschijnlijk heeft hij het Fries gesproken of gekend dat als bron voor het Stadsfries heeft gediend.[23] In ieder geval vertonen de spreekwoorden een volksaardig karakter. Op grond daarvan kunnen we waarschijnlijk een al te grote invloed van de nederlandse schrijftaal buiten beschouwing laten.

In de uitgave staat bij ieder spreekwoord en iedere uitdrukking een modern friese weergave. Aan de hand daarvan kunnen gemakkelijk eventuele verschillen tussen het vroege Middelfries en het moderne Fries achterhaald worden (waarbij verschillen in alleen maar spelling uiteraard niet belangrijk zijn).

Een bron waarmee we in de tijd nog dichter bij het ontstaansmoment van het Stadsfries komen, vormen de *Rijmspreuken* van de hoge ambtenaar Reyner Bogerman uit de jaren 1542-1551 (vgl. noot 22). Regionaal echter komen we met deze spreuken (adagia, sententia) verder van Leeuwarden terecht dan met de spreekwoorden. De rijmspreuken laten namelijk een Fries zien dat in het noord-oosten van de provincie moet worden gelocaliseerd (Dongeradeel) en dat als een voorstadium van het huidige Schiermonnikoogs kan worden beschouwd (Versloot G). Op het vasteland heeft dan later het oude Dongeradeels voor het meer centrale Fries moeten wijken. De indruk is (maar er zou apart onderzoek nodig zijn om dit te staven) dat we met dit Fries ook talig verder weg komen van het Fries dat als bron voor het Stadsfries heeft gediend, verder ook dat het wat meer invloed van het Nederlands laat zien dan de *sprekwurden*. Het laatste kan verband houden met een grotere mate van "geleerdheid". In ieder geval vinden we er *dat* 'dat', *mer* 'maar' en *of* 'of' in, vormen die als nederlandse leenwoorden worden beschouwd (zie 1.3.2.5). Dit alles neemt niet weg dat het ook van nut kan zijn de taal van de spreuken in onze

23 Op grond van dialectische kenmerken en textuele aanwijzingen (toponiemen die in de spreekwoorden voorkomen) denken we aan de Bjirmen, tussen Harlingen en het Bildt.

beschouwingen te betrekken. We zullen dat echter meer globaal doen dan we dat met de *sprekwurden* doen. De eerste en tot dusver enige keer dat de spreuken in druk verschenen zijn, dateert uit 1900: De Boer 1900. Van deze uitgave hebben we een goed gebruik kunnen maken, speciaal van het register. Daarnaast is gebruik gemaakt van Versloot G.Ook bij de spreuken moeten we natuurlijk taal- en spellingverschillen goed uit elkaar proberen te houden.[24]

Intussen blijft het wachten op een publicatie waarin een grondige beschrijving van het vroege Middelfries gegeven wordt, met daarin o.a. een precieze analyse van de taal- en spelvormen van de genoemde verzamelingen (zie overigens Versloot G). De opmerkingen die we hier en daar in dit boek maken, moeten dan ook als van voorlopige aard worden beschouwd. Zeker moeten in zo'n beschrijving ook de gemengde teksten worden betrokken die bij Vries (1993), bijv. op blz. 173, gesignaleerd worden.[25]

Evenals voor het Stadsfries zullen we ons dus soms voor het Fries, én voor het Nederlands op een vorm uit later tijd moeten baseren, in de hoop dat die gelijk is aan de vorm uit een oudere fase, althans daar niet ver van afstaat. Hier volgt een voorbeeld van een dergelijk terugprojecteren. Het Stadsfries heeft evenals het Fries voor 'lenig' de vorm *linich*, een vorm die ook bekend is uit het moderne Westfries: *lienig-an* 'kalm aan' (zie Pannekeet 1984). Voor het oude Stadsfries is de vorm uiteraard niet bekend maar evenmin, althans niet op dit moment, voor het vroege Middelfries of voor het Hollands uit de 16e of 17e eeuw (hij wordt in ieder geval niet in het WNT vermeld). We zijn ervan uitgegaan dat hij niet alleen in het Fries van de 16e eeuw voorkwam maar ook in het Westfries en daarmee dus in het Hollands van die tijd. (Zie voor dergelijke ie-vormen 3.6.)

1.6.4 – *Slotoverwegingen*

Ter afsluiting nog een algemene overweging. Ten eerste: voor zover we ons noodgedwongen door gebrek aan overgeleverde vormen (of door gebrek aan kennis daarvan) op vormen uit later tijd (en voor het Stadsfries

24 Hier en daar geeft De Boer in zijn register een op basis van overgeleverde vormen gereconstrueerde onbepaalde wijs, bijv. **aesschie* 'eisen' op basis van de 3e pers. ekv. .t.t. aantonende wijs *aessche*. We gaan ervan uit dat deze reconstructies juist zijn.

25 Welke vormen zijn daarin nederlands, welke fries van herkomst? Zijn daarin ook de in 1.3.2 besproken verschillen in stabiliteit te ontdekken? Zo ja, dan zouden de teksten in zekere zin het ontstaan van het Stadsfries weerspiegelen. Daarbij moet er natuurlijk wel aan gedacht worden dat schrijven om een bewustere monitoring vraagt terwijl het ontstaan van het Stadsfries op het niveau van het spreken moet hebben plaatsgevonden.

is dat dus altijd het geval) baseren, is het mogelijk dat onze analyses onjuist zijn. Toch hoeven we hier niet al te zorgelijk over te doen. Als we ervan uitgaan dat we alle drie de variëteiten in ieder geval vanaf het begin van de 19e eeuw kunnen vergelijken, dan bevinden we ons op z'n hoogst drie eeuwen na de tijd waarin het Stadsfries is ontstaan. Dat is *historisch-taalkundig gezien* een korte tijd. Bij de glottochronologische methode (zie Bynon 1977, 266-272) wordt, op basis van voorafgaand onderzoek waaraan de naam van M. Swadesh (1955) is verbonden, aangenomen dat in de tijd van een millennium 86% van de primaire woordenschat onveranderd blijft. Voor drie eeuwen betekent dat een verlies van iets meer dan 4%. Nu is de primaire woordenschat een onderdeel van het lexicon dat zeer constant blijft. Voor andere onderdelen van de taal zal het percentage hoger liggen. Getallen durven we verder niet te noemen maar we zouden wel kunnen veronderstellen dat eventuele (incidentele) missers het totaalbeeld niet ernstig zullen beïnvloeden. En dat is zeker niet het geval wanneer dat beeld eenduidig blijkt te zijn. Eventuele missers zijn ook daarom niet ernstig dat het bij het onderzoek, zoals uit 1.8 kan blijken, om *kwantitatieve* verhoudingen gaat. Het mag dus wel als relevant worden beschouwd wanneer bijv. de lexicale fonologie *vooral* in hollandse en de syntaxis *vooral* in friese richting wijst.
Er kan in dit verband ook nog gewezen worden op Weerman 2005, 319. Wat daar staat, komt erop neer dat een taal normaal niet of heel weinig (c.q. marginaal) verandert tenzij door heftig taalcontact (of, voegen we eraan toe: door een of andere maatschappelijke omwenteling). Afgezien van evt. lexicale veranderingen gaat interne taalverandering in het algemeen langzaam in haar werk. Voltrekt zich in korte tijd een drastische verandering, dan is dat het gevolg van een belangrijke omwenteling en/of van intensief taalcontact (voor het laatste vgl. Vennemann 2003). In de friese steden van de 16e eeuw was beide het geval. Voor daarna zijn er geen aanwijzingen voor een nieuw heftig taalcontact.

> 1.7 Differentiatie binnen Fries, Nederlands en Stadsfries

Bij het gebruik van de bronnen moeten we terdege letten op regionale en chronologische differentiatie binnen de betrokken taalvariëteiten.
Om te beginnen chronologische differentiatie. Zoals reeds aangeduid laten de *sprekwurden* behalveovereenkomsten ook verschillen met het moderne Fries zien. De moderne vormen van het Stadsfries en het Fries, en ook het Hollands, komen overeen in *wy gane/geane* tegenover standaardtalig *wij gaan*. In de *sprekwurden* vinden we echter *wy gae*. De vorm die we nu uit het Fries kennen, komt pas in de loop van de 17e eeuw op. Er zijn twee mogelijkheden om dit te interpreteren. De eerste

mogelijkheid is dat het 16e-eeuwse Stadsfries *wij gane* had. Die vorm moet het dan uit het Hollands hebben; in het Fries is hij immers pas later opgedoken. (Het vergelijkbare *stane* vinden we in Weijnen1968, 41 vermeld voor Revius, voor de eerste helft van de 17e eeuw dus.) Het Fries kan *gane* uit het Hollands hebben, met het Stadsfries als doorgeefluik. De tweede mogelijkheid is dat het 16e-eeuwse Stadsfries conform het Fries *wij ga* had en evenals het Fries later, mogelijk door substraatinvloed vanuit die taal, *wij gane* gekregen heeft. Omdat het om, tamelijk stabiele, flexie gaat (zie 1.3.2), zouden we ons een dergelijke substraatinvloed wel kunnen voorstellen. De vraag is dan echter hoe het Fries aan *gane* gekomen is. Daar zouden we een onafhankelijk ontstaan door middel van analogie voor kunnen aannemen. Een derde mogelijkheid is interne verandering (door analogie) in elk van de drie variëteiten afzonderlijk. Wat betreft het "symbiotische" Fries en Stadsfries ligt het echter wel erg voor de hand dat de verandering in ieder geval van een van die variëteiten op de andere is overgegaan. Hoe dan ook, we hebben hier een voorbeeld van chronologische differentiatie binnen het Fries.

Er kan ook sprake zijn van chronologische differentiatie binnen het Nederlands. Ook hiervan een voorbeeld (dat ook in 1.5 onder punt 5 een rol gespeeld heeft). Het Stadsfries heeft voor 'huis, kuil, buik' [œ.y] resp. *hús, kúle, búk* met uu [y], in afwijking niet alleen van het Nederlands dat ui heeft, maar ook van het Fries dat nog oude [u(:)] heeft: *hûs, kûle, bûk*. Het Stadsfries lijkt hier een eigen ontwikkeling te laten zien. Het is echter de vraag of we voor het 16e-eeuwse Hollands al een ui mogen aannemen. Waarschijnlijk had het nog een monoftong of op z'n hoogst een lichte diftong. Het Stadsfries kan de betreffende klank dus heel goed uit het Hollands hebben. Aan een eigen ontwikkeling hoeven we dus niet te denken.

Een voorbeeld van chronologische differentiatie binnen het Stadsfries geeft Wilkeshuis in zijn artikel over de stadsfriese woordenschat (1943). Het betreft het woord *biesbauwerij* 'spotternij' dat hij als verouderd bestempelt. Bij Jeltema, in 1768, komt het nog voor. Het is trouwens ook in het Fries als verouderd te beschouwen. Een probleem ligt hier niet: het is duidelijk dat het Stadsfries het woord uit het Fries heeft. Uit het Nederlands is het niet bekend, althans niet in die betekenis: vgl. WNT onder *biesbouw*.

Behalve met chronologische moeten we ook met geografische (regionale, locale) differentiatie rekening houden. Een differentiatie binnen het Fries hebben we bij *kroem/krom* 'krom' en *koem/kom* 'kom' (znw.); het betreft een verschil tussen het Kleifries en het Woudfries. Eigenaardig genoeg komt het Stadsfries niet met het naburige Kleifries maar met het Woudfries overeen: het heeft naemlijk ook *kroem* en *koem*. Heeft het Stadsfries

een tussenstadium bewaard op de weg van (een eerder door verlenging ontstane) [u:] via een verkorte [u] tot een, meer open geworden (verlaagde), ò? In feite zouden we dan met een chronologische differentiatie te maken. De genoemde geografische differentiatie hoeft trouwens in de 16e eeuw nog niet bestaan te hebben. Belangrijker is de geografische differentiatie binnen het Nederlands, met inbegrip vande standaardtaal. Zo heeft de standaardtaal de vorm *vork* terwijl dialectisch, verspreid in het Hollands, *vurk* voorkomt. Deze vorm is ook stadsfries en wijst op afkomst uit het Hollands: het Fries heeft namelijk *foarke,* met breking van [o.ə] > [wa]. De differentiatie binnen het Nederlands speelt een belangrijke rol omdat we immers ook graag willen weten wélk Nederlands als bron voor het Stadsfries heeft gefungeerd. De differentiatie binnen het Stadsfries is zoals al in 1.2 is opgemerkt, niet heel groot maar verschillen zijn er toch wel. Een voorbeeld is ndl. *ook* waarvoor Leeuwarden en Harlingen *oek* hebben maar de andere steden *ok* terwijl het Fries *ek* heeft. *Ok* vinden we ook in het Hollands; het moet dus een hollandse oorsprong hebben terwijl *oek* op een eigen stadsfriese ontwikkeling berust.

> 1.8 Ontstaansscenario's

1.8.1 – *Het taalverwervingsscenario*

Met onze aan het begin van 1.5 geformuleerde hypothese: het Stadsfries is ontstaan doordat friezen Nederlands hebben proberen te leren, hebben we in feite al een aantal keuzes gemaakt die om een nadere verantwoording vragen. Er is in de eerste plaats een keuze gemaakt uit de taalcontactsituaties in schema 1. De vraag naar de locatie lijkt eenduidig te beantwoorden: er is sprake van één locatie, Leeuwarden of één van de andere vijf steden. Maar we kunnen ook aan alle zes steden min of meer tegelijk denken. Het is vervolgens de vraag of er sprake was van duidelijk verschillende talen (Fries en een of andere soort van Nederlands) of van een continuum. In verband met evt. noord-hollandse kooplieden zouden we nog aan een (zeker) continuum kunnen denken: hun dialect stond door een fries substraat (zie1.7) minder ver van het Fries dan anderedialecten. Met wat de ambtenaren aan Hollands of Brabants meegebracht hebben, zal dit anders gelegen hebben. Belangrijker is dat wat we aan friese teksten uit de 16e eeuw of van even daarvóór of daarna over hebben, toch wel een andere taal laat zien dan het Hollands. Later heeft het Fries nogal wat invloed van het Nederlands ondergaan; in die tijd echter was nog zeer duidelijk te zien dat het een heel eigen ontwikkeling had doorgemaakt. Bovendien spreken de oude getuigenissen die in 1.4 zijn aangehaald, in termen van *talen* (waarbij we echter, het zij toegegeven,

eventueel ook aan 'vormen van taalgebruik' kunnen denken). Op grond van deze overwegingen komen we dus tot een intensieve contactsituatie: dezelfde locatie – geen continuum.
We komen dan tot de volgende vraag: welke taal was T1, welke T2? Uit onze overwegingen tot dusver vloeit voor dat het Fries T1 was en het Nederlands T2. Natuurlijk is het mogelijk dat de nederlanders een beetje Fries hebben leren praten (Nederlands is dan T1, Fries T2), de hoofdrolspelers zijn echter de veel talrijker friezen geweest. We willen daarom bij voorbaat een scenario waarin ook het Nederlands T1 is, uitsluiten.
Friezen hebben dus, in onze visie, Nederlands aangeleerd met als gevolg Nederlands met een fries substraat. We nemen verder een vroege fixering (fossilisering en conventionalisering) aan, met als gevolg dat toch nog tamelijk veel fries gebleven is en dan voornamelijk in de stabiele, in schema 3a (in 1.3.2.6) vet gedrukte taalsectoren: uitspraak, syntaxis, externe flexie en, in mindere mate, functiewoorden en secundaire woordenschat. Dat friese aandeel wordt door de aanhoudende friese substraatwerking (c.q. adstraatwerking) onderhouden en versterkt. We verdisconteren verder dat de betreffende variëteiten bij alle duidelijke verschillen nauw met elkaar verwant zijn. Bij een grotere talige afstand zal de kans dat er (bij de externe flexie) morfologische impositie plaatsvindt, veel minder groot zijn; er zal dan eerder van simplificatie en overgeneralisatie sprake zijn.
Voor een schematisch overzicht van de verwachtingen zie schema 4 hieronder. Deze verwachtingen hebben betrekking op *het Stadsfries zoals dat ons vanaf ongeveer het midden van de 18e eeuw is overgeleverd*. De continue friese substraatwerking (c.q. adstraatwerking) is hierin dus verdisconteerd. In het schema staan de instabiele taalonderdelen links, de vier stabiele rechts.

Schema 4a: het tweede-taalverwervingsscenario

		TW	**PW**	**LF**	**IF**	**SW**	**EF**	**SY**	**A**
A	Ndl. met fries substraat	n	n	n	n	f/n	f	f	f

(TW = tertiaire deel van het lexicon, PW = primaire deel van het lexicon, LF = lexicale fonologie, IF = interne flexie, SW = het secundaire deel van de woordenschat inclusief functiewoorden en abstracte bijwoorden, EF = externe flexie, SY = syntaxis, A = "accent", n = nederlands, f = fries, (f) = gematigd fries)

Het is mogelijk dat er bij het onderzoek een combinatie van f-jes en n-etjes te voorschijn komt die niet in het schema valt in te passen: het "accent" en

de externe flexie zouden bijv. fries blijken te zijn, de syntaxis daarentegen nederlands. Een dergelijke uitkomst zou de stabiliteitstheorie uiteraard voor een probleem stellen.
Verder dient opgemerkt te worden dat de hypothesen in een strenge vorm zijn geformuleerd, bijv. bij hypothese 1 dat de syntaxis zonder meer fries zal zijn en de lexicale fonologie nederlands. Een minder strenge formulering is reëler: de syntaxis zal *vooral* fries zijn en de lexicale fonologie *vooral* nederlands. In de praktijk zal deze formulering functioneren. Het gaat niet om *absolute* verschillen, wél gaat het om *duidelijke* verschillen.
We zouden de hypothese ook genuanceerder kunnen formuleren: het Stadsfries is in al zijn onderdelen gemengd nederlands-fries maar het aandeel van het Fries neemt duidelijk toe wanneer we in het schema van links naar rechts gaan (en omgekeerd het aandeel van het Nederlands wanneer we van rechts naar links gaan).

Schema 4a': *genuanceerd tweede-taalverwervingsscenario*

		instab.	**stab.**
A'	Nederlands met fries substraat (genuanceerd)	n<<<<<<f	

(instab. = instabiel, stab. = stabiel, <<<<<<= neemt af ten voordele van; zie verder de legenda bij A)

Deze genuanceerd geformuleerde hypothese zullen we bij de bespreking van de verschillende taalonderdelen, in de hoofdstukken 2 t/m 5, niet aanhouden. In hoofdstuk 6 komen we er echter op terug.
De hypothesen zijn ook vanuit de onderdelen van het Stadsfries geformuleerd, bijv. vanuit de woorden ervan. Daaromtrent wordt een verwachting geformuleerd. Het is ook mogelijk van de friese of de nederlandse woordenschat uit te gaan en daarover de verwachting te formuleren dat we die al dan niet in het Stadsfries zullen terugvinden. We zullen zoveel mogelijk de eerste soort formulering aanhouden.

De Haan (1992) plaatst een tweetal kanttekeningen bij het idee van een tweede-taalverwervingssscenario. Lexicale overdracht is in het begin van zo'n taalverwerving een compensatiestrategie voor lacunes in de woordenschat van de T2. Voor het Leeuwarders verwachten we bij dit scenario derhalve een gemengd fries-nederlandse woordenschat die naarmate de verwerving voortschrijdt, steeds nederlandser wordt. De tweede kantekening van De Haan betreft de grammatica: enige grammaticale projectie op T2 wil hij niet uitsluiten maar dat de moedertaalgrammatica volledig geprojecteerd zou worden, lijkt hem

uiterst onwaarschijnlijk. Bij een tweede-taalverwervingsscenario verwacht hij dat de grammatica van het Stadsfries nederlands is met mogelijk friese invloed. In schema:

Schema 4b: het tweede-taalverwervingsscenario (volgens De Haan)

		lexicon	**grammatica**
B	Ndl. met fries substraat	n>f	n/f?

(voor legenda zie bij schema 4a; > = neemt in de tijd toe ten nadele van; f? = mogelijk friese invloed)

Omdat zijns inziens het stadsfriese lexicon (globaal) nederlands is en de stadsfriese grammatica (globaal) fries, wil hij aan een tweede-taalverwervingsscenario niet denken.

1.8.2 – *Het aanpassingsscenario*

Als een alternatieve hypothese kan worden geformuleerd: friezen hebben in hun Fries elementen aan het Nederlands ontleend. In een zwakke vorm kan deze hypothese inhouden dat deze ontlening beperkt gebleven is tot inhoudswoorden, vooral uit de tertiaire woordenschat, voor zaken en begrippen die men van de vreemdelingen overnam. In schema:

Schema 4c: het aanpassingsscenario (zwakke vorm)

		TW	**PW**	**LF**	**IF**	**SW**	**EF**	**SY**	**A**
C	Aangepast Fries (1)	n	f	f	f	f	f	f	f

(voor legenda zie bij schema 4a)

In een sterkere vorm vinden we deze hypothese terug in het scenario dat door De Haan (1992) is voorgesteld en dat verwant is met de visies van W. de Vries en Gosses (zie1.4.2 onder punt 4). De Haan denkt aan friezen die hun Fries vooral lexicaal verregaand aan het Nederlands hebben aangepast (*relexificatie*). Het wordt niet duidelijk of hij hier ook aan klankaanpassing van over en weer te identificeren woorden denkt (vgl. fri. *blêd*, ndl. *blad*, stfr. *blad*). Gemakshalve nemen we dat aan. In ieder geval is die klankaanpassing indrukwekkend genoeg om ook daaraan te denken (zie hoofdstuk 3). De eigenlijke taalwil van de friezen zou dan toch op het Fries gericht gebleven zijn. In feite zou er dus sprake geweest zijn van een grootschalige ontlening. De uitkomst formuleert De Haan als volgt: het

stadsfriese lexicon is globaal nederlands, de stadsfriese grammatica fries. In schema:

Schema 4d: het aanpassingsscenario (sterke vorm)

		lexicon	**grammatica**
D	Aangepast Fries(2):	n(f)	f(n)

(n(f) = globaal nederlands, f(n) globaal fries)

De Haan merkt bij zijn stelling: het Stadsfries heeft (globaal geformuleerd) een friese grammatica en een nederlandse woordenschat, op blz. 10 op dat "eigenlijk meer onderzoek" nodig is. Dit boek probeert daarin te voorzien.
Wat het bewustzijn betreft zouden we voor een aanpassing à laDe Haan kunnen aannemen dat het bewustzijn over de hele linie sterk ontwikkeld is (bewuste aanpassing ; zie 1.3.1). Dat kan er zoals in het geval van het Stadsfries toe leiden dat de taalgebruiker bepaalde onderdelen wél en andere niet aanpast. De onderdelen die niet werden aangepast, dienden dan om de friese identiteit tot uitdrukking te laten komen. Of alleen die onderdelen werden aangepast die voor de communicatie belangrijk waren. Het is echter ook mogelijk aan een minder sterk bewuste aanpassing (onbewuste aanpassing) te denken.

1.8.3 – *Het wederzijdse-aanpassingsscenario*

Bij dit scenario passen de nederlanders hun Nederlands bij het Fries aan en de friezen hun Fries bij het Nederlands (vgl. Burger in 1.2.4 onder punt 4). Evt. zou men ook kunnen aannemen dat in gelijke mate de friezen Nederlands aanleren en de nederlanders Fries. Fries en Nederlands zijn dan beurtelings T1 en T2 waarbij we in beide richtingen zowel met ontlening als met substraatwerking rekening moeten houden. Beide talen hebben dan in alle onderdelen een ongeveer gelijk aandeel. In schema:

Schema 4e: het wederzijdse-aanpassingsscenario

		alle onderdelen
E	Wederzijds aangepast	n/f

(voor legenda zie bij schema 4a)

1.8.4 – *Samenvatting scenario's*

We geven ter vergelijking de scenario's (behalve A') in soms nog wat meer uitgewerkte vorm naast elkaar:

Schema 5: overzicht scenario's

		TW	**PW**	**LF**	**IF**	**SW**	**EF**	**SY**	**A**
A	Ndl. met fries substraat	n	n	n	n	f/n	f	f	f
B	id. (De Haan)	n>f	n>f	n>f	n/f?	n>f	n/f?	n/f?	f
C	Aangepast Fries (zwak)	n	f	f	f	f	f	f	f
D	Aangepast Fries (sterk)	n(f)	n(f)	n(f)	f(n)	n(f)	f(n)	f(n)	f
E	Wederz. Aanpassing	n/f	n/f	n/f	n/f	n/f	n/f	n/f	f

(wederz. = wederzijds; zie verder voor de legenda bij vorige schema's)

Let wel: we hebben bij B en D (De Haan) de secundaire woordenschat uiteraard (evenals de lexicale fonologie) tot het lexicon gerekend, de interne flexie (Ablaut e.d.) tot de grammatica. Verder hebben we aangenomen dat bij alle scenario's verwacht mag worden dat het "accent" waarmee hetStadsfries gesproken wordt, fries van aard zal zijn.

We houden voor de komende hoofdstukken als (voorlopige) hypothese scenario A aan: het taalverwervingsscenario in eigen interpretatie. Op de overige scenario's B, C,. D en E komen we in hoofdstuk 6 terug.

> 1.9 Nederlands of Fries

In de schema's van de vorige paragraaf is gebruik gemaakt van f-jes en n-etjes. Is het echter wel duidelijk waarvoor die staan? Kunnen we wel zonder meer aannemen dat ze voor 'friese' en 'nederlandse elementen' staan? Uiteraard vallen bij onze argumentaties die elementen af die een typisch stadsfriese vorm hebben; deze zijn niet bewijskrachtig. Evenmin bewijskrachtig zijn die elementen die in het Fries en het Nederlands overeenkomen. De laatste vaststelling is echter niet zonder problemen. We moeten om te beginnen onderscheid maken tussen de *stabiele* en de *instabiele* sectoren (zie 1.3.2). Bij de laatstgenoemde sectoren lijkt de zaak eenvoudig te liggen. Wanneer een element nederlands is en niet fries, noemen we het nederlands; wanneer het fries is en niet nederlands, dan fries. Komt het zowel in het Nederlands als in het Fries voor, dan is het niet bewijskrachtig. Bij de stabiele sectoren ligt het minder eenvoudig. Zo zijn er nogal wat elementen die kenmerkend voor het Fries zijn maar

die we ook in bepaalde nederlandse dialecten terugvinden, namelijk die van Noord-Holland, bijv. het Westfries (en soms zelfs in het Katwijks). Dat geldt in het bijzonder voor de externe flexie en de syntaxis (vgl. E. Hoekstra 1993 voor het Westfries en ook E. Hoekstra 2001, en voor het Katwijks De Vink 2004; vgl. in dit verband verder ook Weijnen 1984 en Daan 1999). De secundaire woordenschat annex de functiewoorden kunnen we hieraan toevoegen (vgl. schema 3a). Mogelijk wijzen deze elementen voor de gebieden in kwestie op een fries substraat (zie Van Bree 1997b en zie ook Bremmer 2008). De vraag is nu of de betreffende elementen misschien ook niet voorkwamen in het Hollands dat in de 16e eeuw in de friese steden werd geïntroduceerd. De stabiele elementen in kwestie zijn weliswaar op het ogenblik in het Stadsfries (evenals in het Fries zelf) duidelijker aanwezig dan in het Noord-Hollands maar in een vroegere fase, in de 16e eeuw, kunnen ze nog even sterk in het Noord-Hollands voorgekomen zijn. Wél is het dan een relevant gegeven dat ze in het Stadsfries even sterk als in het Fries zijn *gebleven*. Ter verklaring zouden we kunnen denken aan de continue friese substraatwerking (vgl. punt 5 in 1.5) of evt. aan het conservatieve karakter van het Stadsfries.[26]

Er zijn nu drie benaderingen mogelijk. De eerste benadering kunnen we als streng methodologisch karakteriseren. Volgens deze *strenge benadering* mogen we de elementen in kwestie niet als bewijzend voor een fries substraat beschouwen. Ze kunnen (a) immers uit het Noord-Hollands aangeleerd zijn of ze kunnen (b) uit het friese substraat stammen of (c) beide kan het geval zijn.

De tweede benadering kunnen we als *minder streng* karakteriseren. Behalve de methodologie laten we daarin ook de theorie van tweedetaalverwerving en dan vooral de stabiliteitstheorie meespelen. Het gaat zoals gezegd om *stabiele* elementen en het gaat bij het ontstaan van het

26 Het is overigens een interessante vraag waarom het friese substraat in het Stadsfries duidelijker aanwezig is dan in de noord-hollandse dialecten. We kunnen denken aan een samenzwering van een drietal factoren: 1. de ontfriesing van Noord-Holland is vroeger begonnen, namelijk in de Middeleeuwen, terwijl die van de friese steden pas goed op gang kwam in de 16e eeuw, 2. de friezen in de steden hebben een veel duidelijker fries zelfbewustzijn behouden, 3. de ontfriesing van de steden werd afgeremd door het omringende, fries blijvende platteland. Aan verschillende vormen van taalcontact en taalbeïnvloeding hoeven we dus niet per se te denken, bijv. voor Noord-Holland aan substraatinvloed maar voor de steden aan aanpassing aan het Hollands. Voor laatstgenoemde mogelijkheid zie 1.8.2. Aan verschillende vormen van taalcontact dacht Jaap van Marle in een lezing op het friese filologencongres te Leeuwarden van 2002. Een interessante vraag is overigens of in het Noord-Hollands ook iets van een fries "accent" te horen valt.

Stadsfries bovendien om een *niet-schoolse* (*natuurlijke*) taalverwerving. Bij een niet-schoolse verwerving gaat de verwerver er bij wijze van hypothese van uit dat de aan te leren taal gelijk is aan zijn eigen taal zolang niet het tegendeel blijkt. Dat tegendeel blijkt natuurlijk heel snel bij woorden en klanken. Bij de stabiele sectoren neemt het meer tijd in beslag voordat evt. verschillen tot het bewustzijn doordringen. Bovendien bestonden er ten tijde van het ontstaan van het Stadsfries geen of weinig verschillen tussen het Noord-Hollands en het Fries zodat de betreffende friese T1-elementen niet gecorrigeerd behoefden te worden. Aan de hierboven passim genoemde factoren: 'niet kennen', 'niet kunnen' en 'niet willen' (in de termen van Hellinga), kunnen we dus nog 'niet hoeven' toevoegen. Wél kunnen bij een wat sterkere bewustwording de noord-hollandse elementen een bevestigende invloed hebben uitgeoefend. In zekere zin is er dan toch van *T2-leren* sprake, namelijk leren dat bepaalde elementen in het Fries en het Noord-Hollands gelijk, althans identificeerbaar zijn. Bij deze, minder strenge benadering kiezen we dus voor mogelijkheid b: de elementen stammen uit het Fries (en voor een later stadium ook voor c: ze stammen zowel uit het Nederlands als uit het Fries). De elementen in kwestie kunnen dus als uit het Fries afkomstig worden beschouwd.
In feite komt de minder strenge benadering erop neer dat bewijskrachtig voor een nederlandse oorsprong alleen die elementen zijn die *niet* in het Fries voorkomen. De andere elementen kunnen aan het Fries worden toegeschreven (uiteraard voor zover ze niet typisch stadsfries en als gevolg dáárvan niet bewijskrachtig zijn). Dat houdt in dat we bij de analyses vooral moeten letten op wat, tegen de verwachting in, *exclusief* nederlands c.q. hollands is. Een f-je in het schema dat we aanhouden (4a), zouden we dan eigenlijk moeten vervangen door –(n≠f): 'niet [Nederlands dat niet in het Fries voorkomt]', dus: niet iets dat exclusief nederlands is. Blijken de exclusief nederlandse (hollandse) elementen veel meer voor te komen dan verwacht mocht worden, dan heeft dat uiteraard gevolgen voor de hypothese.
Dat – in de lijn van de minder strenge benadering – het merendeel van de stabiele elementen niet *hoefde* aangeleerd te worden, kan verklaren dat er weinig of geen sprake is van overgeneralisaties en (structuur) reducties (zie 1.3.1). Deze verschijnselen treden nu juist frequent op in de grammaticale sector, namelijk in de (externe) morfologie en de syntaxis. Hypercorrecties (een vorm van overgeneralisatie) treffen we soms aan in de lexicale fonologie maar hier betreft het instabiele elementen die wél moesten worden aangeleerd. Een voorbeeld is *búse* 'zak in een kledingstuk' (1.3.16). In dit geval had het Nederlands geen overeenkomend uu-woord; het Stadsfries had dus de friese oe-klank kunnen behouden (fri. *bûse*). Maar omdat de stadsfries eraan gewend geraakt was om een woord met

die friese klank met een uu aan te leren (vgl. *hûs – huus*), leerde hij door systeemdwang ook *búse* met een uu aan. (Zie verder passim hoofdstuk 3.)
De derde benadering kunnen we als *taalvergelijkend* karakteriseren (waarbij we bij taalvergelijking in het algemeen aan vergelijking van taal*variëteiten* denken). Bij de tweede benadering hebben we gedacht vanuit de *taalverwerver*, bij de derde denken we vanuit de *taalvariëteiten*. Dan kunnen we aannemen dat in de 16e eeuw het Noord-Hollands en het Stadsfries, óók in de stabiele sectoren, sterk op elkaar hebben geleken. Later is het Stadsfries frieser geworden, niet alleen doordat er sprake was van een continue friese substraatwerking maar ook, in relatieve zin, doordat het Noord-Hollands door continue zuid-hollandse c.q. standaardnederlandse invloed ontfriest is.
Bij uitbreiding gelden de hierboven ontwikkelde benaderingen voor alle stabiele elementen (we kunnen wel zeggen: de véle stabiele elementen) waarin, in het algemeen, het Fries en het Nederlands of een deel van het Nederlands (dus ook ander Nederlands dan het Noord-Hollands) overeenkomen. We moeten ermee rekening houden dat er meer dan alleen maar specifiek Noord-Hollands in de friese steden te horen was. We kunnen dus ook aannemen dat het Stadsfries in de 16e eeuwsterk op het Nederlands (in het algemeen) geleken heeft. Vandaaruit is het te begrijpen dat in de citaten in 1.4.1 kortweg van de hollandse omgangstaal en de algemene nederlandse taal gerept wordt (overigens ook van de brabantse omgangstaal).
Complementair kunnen we nu voor de instabiele sectoren wat zowel fries als nederlands is, op het conto van het Nederlands plaatsen. De Nederlands lerende fries krijgt immers spoedig in de gaten dat hij de betreffende elementen niet hoeft aan te leren omdat ze óók nederlands zijn. De doeltaal geeft daarbij de doorslag.
In de volgende hoofdstukken zullen we bij de instabiele sectoren (afleiding en samenstelling, interne flexie, lexicale fonologie, primaire (en tertiaire) inhoudswoorden; vgl. schema 3a in 1.3.2.6) vooral letten op die elementen die specifiek fries en dus niet nederlands inclusief hollands zijn. Volgens de verwachting mogen deze elementen niet of slechts in geringe mate voorkomen. De andere elementen kunnen we op het conto van het Nederlands schrijven. Bij de stabiele sectoren (in ieder geval "accent", syntaxis en externe flexie) zullen we vooral letten op wat specifiek nederlands inclusief hollands en dus niet fries is, met de verwachting dat dit weinig of niet zal voorkomen. De rest is voor het conto van het Fries. Bij de categorie tussen stabiel en instabiel in, de secundaire woordenschat en de functiewoorden(in schema 3a vet met haakjes aangegeven), letten we zowel op specifiek nederlandse (hollandse) als op specifiek friese elementen en op die elementen die zowel fries

als nederlands zijn. De laatste kunnen we voor een deel (gemakshalve: voor de helft) aan het Fries en voor een deel (idem) aan het Nederlands toeschrijven. Exclusief nederlandse (hollandse) of friese elementen mogen bij deze tussencategorieën in ongeveer gelijke mate voorkomen.
In het slothoofdstuk (6) komen we op de kwestie terug. Ook de derde benadering (de vergelijking van de taalvariëteiten) zal dan weer aandacht krijgen.

> 1.10 Welk Nederlands?

Bij Nederlands is hierboven vooral aan Noord-Hollands gedacht. Als de noord-hollandse kooplieden de hoofdrol hebben gespeeld, dan verwachten we inderdaad vooral noord-hollandse elementen in het Stadsfries. Maar ook de ambtenaren kunnen die rol gespeeld hebben en dan verwachten we vooral andere hollandse en evt. ook brabantse elementen. Maar misschien moeten we met beide groepen rekening houden en dan kunnen we een mengsel van kenmerken verwachten. Er is niet voldoende historische basis om op dit punt bij voorbaat een besliste voorkeur te hebben. Als we er echter van uit gaan dat de friezen zich vooral op het naast hogere hebben gericht (vgl.1.4.2 onder punt 3), dan is een voorkeur voor een noord-hollandse inbreng gerechtvaardigd. Een talige analyse van het Stadsfries kan hierover uitsluitsel geven. Het is hier dus niet de historie die de taalkunde helpt, maar andersom: de taalkunde die helpt de historie. Is de uitkomst dat de vormen uit verschillende dialecten (of taalsoorten) afkomstig zijn, dan moet de vraag beantwoord woorden waarom het ene dialect deze vorm, een ander dialect die vorm geleverd heeft.
Uit de overwegingen in de vorige paragraaf vloeit voort dat we bij de beantwoording van deze vragen moeten afgaan op wat de instabiele sectoren (tertiaire en primaire woordenschat, lexicale fonologie en interne flexie) en evt. exclusief nederlandse elementen in de stabiele sectoren ons laten zien.
Ter afsluiting van deze paragraaf nog een enkele opmerking over mogelijke oostelijke invloeden (Gronings, Nederduits). Omdat Friesland een korte tijd onder saksische heerschappij heeft verkeerd (1498-1515), er ook wel een oostelijk getinte schrijftaal (Oosters) werd gebruikt en er zeker ook handelscontacten met oostelijke gebieden zijn geweest, moeten we ook met die invloeden rekening houden. Ze zullen echter, gezien het overwicht van Holland c.q. Brabant, minder sporen hebben nagelaten dan de invloeden vanuit laatstgenoemde gewesten. De talige analyse moet ook hierover uitsluitsel geven.

> 1.11 Procedures en conclusies

We gaan nu verder als volgt te werk. We gaan uit van de voor het Stadsfries beschikbare bronnen en vergelijken voorzover mogelijk de elementen die we daarin aantreffen, met de vergelijkbare elementen in het Nederlands en het Fries, daarbij zoveel als mogelijk is rekening houdend met eventuele chronologische en dialectische differentiatie. We hanteren het volgende schema van vergelijking:

Schema 6: schema van vergelijking

Als er geen aanwijzingen zijn dat het Fries of het Nederlands (Hollands, evt. Gronings of nog andersoortig Nedersaksisch) van de 16e eeuw anders was dan dat van de tijd waaruit het Stadsfries ons bekend is (ongeveer vanaf de helft van de 18e eeuw), dan geldt (volgens de minder strenge benadering, zie 1.9) het volgende,

voor zover het stabiele elementen betreft:

1 wanneer het Stadsfries overeenkomt met het Fries en daarbij ook met het Nederlands, dan mag het element als uit het Fries afkomstig worden beschouwd,
2 wanneer het Stadsfries overeenkomt met het Fries en niet met het Nederlands, dan komt het betreffende element uit het Fries,
3 wanneer het Stadsfries niet met het Fries overeenkomt maar wel met het Nederlands, dan komt het betreffende element uit het Nederlands,
4 wanneer het Stadsfries niet met het Fries overeenkomt en evenmin met het Nederlands, dan is het geval niet bewijskrachtig. Het Stadsfries heeft dan een eigen ontwikkeling doorgemaakt;

En voor zover het instabiele elementen betreft:

1 wanneer het Stadsfries overeenkomt met het Fries en daarbij ook met het Nederlands, dan mag het element als uit het Nederlands afkomstig worden beschouwd,

2, 3, 4 als boven.

Voor zover het niet duidelijk stabiele of instabiele elementen betreft letten we zowel op de specifiek nederlandse als op de specifiek friese elementen en ook op die elementen die zowel nederlands als fries zijn. De laatste schrijven we voor een deel (gemakshalve voor de helft) op het friese en voor het andere deel (gemakshalve voor de andere helft) op het nederlandse conto.

Als er wél aanwijzingen zijn dat het Fries of het Nederlands (Hollands) van de 16e eeuw anders was dan dat van de tijd waaruit het Stadsfries ons bekend is, dan geldt het volgende (dat er van en over het Fries van de 16e eeuw relatief weinig bekend is, beïnvloedt uiteraard de toepasbaarheid van deze richtlijnen in ongunstige zin):

A1 Het Stadsfries komt overeen met het latere maar niet met het vroegere Fries. Als het betreffende element in het Nederlands voorkomt, dan zijn er twee mogelijkheden: het Stadsfries heeft het van het Nederlands of het is meegeëvolueerd met het Fries. Die beide mogelijkheden bestaan ook wanneer het element in het Nederlands er oorspronkelijk wel was maar later verdwijnt. De tweede mogelijkheid is vooral goed voorstelbaar wanneer het een stabiel element betreft. Wanneer het element in kwestie in het Nederlands in geen enkele periode voorkomt, is alleen die tweede mogelijkheid van toepasing. Wanneer het in het Nederlands pas later opduikt, dan is het geval in strikte zin niet bewijskrachtig.

A2 Het Stadsfries komt overeen met het vroegere maar niet met het latere Fries. Als het element ook voorkwam in het oudere Nederlands (en misschien ook nog in het latere), dan is het geval in strikte zin niet bewijskrachtig. Als het pas in het latere Nederlands opduikt, dan is het betreffende element uit het Fries, of het ontbrak oorspronkelijk in het Stadsfries en dat is dan meegeëvolueerd met het Nederlands. We kunnen dan aan een duidelijk instabiel element, een inhoudswoord, denken (een geval van latere ontlening). Als het zowel in het vroegere als in het latere Nederlands ontbreekt, dan moeten we aan afkomst uit het Fries denken.

A3 Het Stadsfries komt zowel met het vroegere als met het latere Fries overeen. Komt het ook in het oudere Nederlands voor, dan is het geval in strikte zin niet bewijskrachtig. Duikt het in het Nederlands pas later op, dan komt het element uit het Fries, tenzij we aannemen dat het oorspronkelijk in het Stadsfries niet voorkwam, in welk geval we weer aan latere invloed van het Nederlands kunnen denken (een geval van ontlening).

A4 Het Stadsfries komt noch met het vroegere noch met het latere Fries overeen. Komt het element in het oudere Nederlands voor, dan moet het daaruit afkomstig zijn. Hetzelfde geldt wanneer het pas in het latere Nederlands voorkomt (een geval van latere ontlening).

De volgende opmerkingen zijn hierbij nog van belang:

1 Er is hierboven rekening gehouden met de mogelijkheid van een continue friese substraatinvloed en van latere ontlening aan het Nederlands.

2 In zekere zin is er sprake van een petitio principi. Het onderzoek moet uitwijzen dat het inderdaad de stabiele elementen zijn die uit het Fries komen en de onstabiele uit het Nederlands. Daar is hier en daar al van uitgegaan, bijv. bij een formulering als 'als we met een stabiel element te maken hebben, dan kunnen we aan afkomst uit het Fries denken'. Als echter globaal aangetoond is dat de afkomst van de stadsfriese elementen is zoals we hadden verwacht (en in de volgende hoofdstukken zal blijken dat dit zo is), dan kunnen we omgekeerd in concrete gevallen op basis van de stabiliteit de afkomst van een element uit het Nederlands dan wel uit het Fries afleiden.

3 Er is steeds van uitgegaan dat het Stadsfries de ontvangende partij is geweest. Dat lijkt gerechtvaardigd gezien aan de ene kant de sociale dominantie van de (zich ontwikkelende) nederlandse standaardtaal (vooral in geschreven, later ook in gesproken vorm) en aan de andere kant de talige dominantie van de friese substraattaal (zie voor deze begrippen 1.3). Het Stadsfries kan echter als doorgeefluik voor nederlandse elementen gefungeerd hebben (zie voor stadsfriese woorden in het Fries het, reeds in 1.5 genoemde, Fokkema 1943). Dat zullen in de eerste plaats instabiele elementen geweest zijn maar meer stabiele zijn niet uitgesloten (vgl. de in 1.3.2.5 besproken gevallen). En met een stadsfries substraat moeten we rekening houden bij hedendaagse stadsfriezen die Nederlands of Fries proberen te spreken. Maar dat is een recent verschijnsel.

4 Er is ten slotte de mogelijkheid dat het Stadsfries noch de ontvangende noch de gevende c.q. doorgevende partij is geweest maar een eigen weg is gegaan. We zullen daar hier en daar voorbeelden van tegenkomen.

In tweede instantie gaan we voor zover het nederlandse elementen betreft, na in de richting van welk dialect of welke dialecten die lijken te wijzen.

··· *Hoofdstuk 2: Woordenschat*

> 2.1 Inleidende opmerkingen

Dit hoofdstuk gaat over de woordenschat. Een belangrijk onderscheid daarbinnen is dat tussen inhoudswoorden en functiewoorden. Aan laatstgenoemde categorie besteden we een aparte paragraaf: 2.7. Functiewoorden staan in nauw verband met de syntaxis: ze hebben eerder een grammaticale functie dan dat ze een duidelijke betekenis hebben. Ze geven relaties aan in de zin of in een tekstgeheel: voegwoorden, algemener: verbindingswoorden; voorzetsels, ruimer: adposities (pre-, post- en circumposities); of ze hebben een verwijzende functie: voornaamwoorden. Verder kunnen hier de lidwoorden en de hulpwerkwoorden aan worden toegevoegd. Verwant met de functiewoorden zijn de abstracte bijwoorden, bijwoorden van plaats, tijd, modaliteit e.d., die verspreid aan de orde zullen komen. Een tussengebied tussen lexicon en syntaxis vormen ook de uitdrukkingen. Ook hieraan zal in dit hoofdstuk een aparte paragraaf (8) gewijd worden.

In dit hoofdstuk wordt de woordenschat van het Stadsfries vergeleken met die van het Fries en het Nederlands. We gaan dus op zoek naar lexicale verschillen en overeenkomsten. Vooraf is het nodig precies te bepalen wat we onder een lexicaal verschil (of lexicale overeenkomst) verstaan. Deze vraag moeten we proberen te beantwoorden vanuit de (veronderstelde) ervaring van de 16e-eeuwse fries die met het Nederlands werd geconfronteerd. Fri. *wurd* (oudere vorm *wird*) en *woord* zal hij als hetzelfde woord ervaren hebben zij het met een verschil in klank. Dergelijke verschillen komen in hoofdstuk 3, over de lexicale fonologie, aan de orde. Er kan ook sprake zijn van duidelijk verschillende woorden, woorden dus die de taalgebruiker niet met elkaar kan identificeren. Een voorbeeld daarvan is ndl. *kind* vergeleken met fri. *bern*. Hier is sprake van een zuiver lexicaal verschil. (Tussen stfr. *kyn* en ndl. *kind* is sprake van een lexicaal-fonologisch verschil.)

Bij een lexicaal verschil gaat het meestal om woorden met een verschillende etymologie; het synchrone criterium is echter of de taalgebruiker nog geacht mag worden identiteit te ervaren. Zo is het ondanks etymologische verwantschap de vraag of ndl. *as* (bijv. 'as van een sigaret') nog als "hetzelfde" woord als fri. *jiske* ervaren wordt. Het verschil tussen *as* en *jiske* kunnen we

dan ook beter als een lexicaal verschil begrijpen. De vraag is echter hoe het verschil in de 16e eeuw ervaren werd. De beide woorden lagen vroeger dichter bij elkaar. Voor het Hollands, en zeker het Noord-Hollands, kunnen we voor de 16e eeuw nog uitgaan van de vorm *ask(e)* (vgl. de oude spelling <assche> en zie Van Loey 1970, 99), voor het Fries van *eeske* (zie rijmspreuken <eessche> of vergelijk de moderne Hindelooper vorm *isk*).
Met een lexicaal verschil hebben we ook te maken wanneer aan een (ongeveer) dezelfde klankvorm twee duidelijk verschillende betekenissen verbonden zijn zoals dat het geval is bij twents *kuiern* 'praten' tegenover ndl. (holl.) *kuieren* 'wandelen'. We hebben hier homoniemen over de taalvariëteiten heen (diahomoniemen). De taalleerder kan hier twee verschillende woorden ervaren. Er is zoals bekend een vloeiende overgang tussen homonymie en polysemie, en dus ook tussen diahomonymie en diapolysemie. Bij het laatste gaat het om een subtiel semantisch verschil bij "hetzelfde" woord. Een voorbeeld daarvan kan zijn fri. *kloek* dat (evenals stfr. *kloek*) anders dan ndl. *kloek* ook 'zuinig' kan betekenen. Niet altijd is een beslissing gemakkelijk. We illustreren dit aan een voorbeeld uit Wilkeshuis 1943. Het betreft het friese *ongelje* 'stollen' dat o.a. gebruikt wordt in de uitdrukking *if friest dat it ongelt*, d.w.z. 'het vriest hevig'. Naar analogie daarvan ontstond in het Stadsfries van Harlingen de uitdrukking *'t regent dat 't ongelt* waarin *ongelen* de betekenis heeft gekregen van 'klokken van water in een regenbak of riool'. Hoewel de betekenis niet meer overeenkomt met de friese, kan het toch zinvol zijn hier van een frisisme te spreken. Zo niet, dan moeten we een eigen stadsfriese (harlingse) ontwikkeling aannemen.
Bij het identificeren, op basis van de klankvorm, van (gelijkbetekenende) woorden zijn we in dit hoofdstuk tamelijk "coulant" te werk gegaan. Zo hebben we ndl. *vliege(n)* en fri. *fleane* met elkaar geïdentificeerd hoewel er fonologisch verschil is op drie punten, in de klinker: ie/ea [I.ə], in de medeklinker g/n en in de (minder belangrijke) afwisseling v/f. Het is niet onmogelijk dat de taalleerder hier toch nog enige identiteit ervaart c.q. ervaren heeft. Ndl. *geven* en fri. *jaan* hebben we daarentegen niet met elkaar geïdentificeerd (hoewel de woorden etymologisch identiek zijn). De taalgebruiker zal bij de identificatie geholpen worden door vaak optredende klankcorrespondenties. Zo kan hij *siedzje* met *zaaien* in verband brengen op basis van de correspondentie *ie-aa*, vgl. *jier/jaar, skiep/skaap, sliep/slaap,* enz. Vgl. in dit verband de conversieregels van Sjölin (1976).
Van de, zeer instabiele, inhoudswoorden kan in het algemeen worden verwacht dat ze niet goed doordringen maar wél goed worden aangeleerd. Zie 1.3.2. We hebben daar echter ook de, tamelijk stabiele, secundaire woordenschat leren kennen: woorden voor kleine diertjes en plantjes enz.

De frequentie moet hierbij de bepalende factor zijn. Interlocale frequentie is kenmerkend voor de primaire (centrale) woordenschat; deze frequentie bevordert het aanleren van dit deel van de woordenschat. Dit kunnen we ook aannemen voor de tertiaire (perifere) woordenschat (die overigens in het onderzoek niet betrokken is).[27] Locale frequentie is kenmerkend voor de secundaire woordenschat. Bij dit deel van de woordenschat werkt de frequentiefactor dus in het nadeel van het aanleren. Op basis van dit onderscheid kan de hypothese zijn dat de primaire woordenschat (over het algemeen) nederlands van oorsprong zal zijn en dat de, meer stabiele, secundaire woordenschat een meer fries karakter zal hebben. In 2. 2 gaan we dieper op de verschillen tussen de drie deellexica in.
Ten slotte: binnen het Stadsfries komt er nogal wat variatie voor. Naast varianten die met het Fries overeenkomen, zijn er nogal wat die dat met het Nederlands doen. We zullen alle varianten bij de vergelijking verdisconteren. Dat we de hypothese niet mogen "helpen" door, enerzijds (als het om de primaire woordenschat gaat), te veel woorden aan het Nederlands toe te schrijven dan wel, anderzijds (als het om de secundaire woordenschat gaat), aan het Fries, is een argument voor deze handelwijze. Ook het Fries vertoont nogal wat woordvarianten. Zoals we zullen zien, heeft het Fries vaak naast een specifiek friese ook een met het Nederlands overeenkomende variant. Hierbij kan (latere) nederlandse invloed in het spel kan zijn maar we moeten ook rekening houden met de nauwe verwantschap die er tussen het Fries en het Nederlands bestaat. Een beslissing per geval lijkt het beste.

> 2.2 Drieërlei woordenschat

Bekend uit de historische taalkunde is het verschil tussen de centrale en de perifere woordenschat. Hierboven was in aansluiting bij 1.3.2 sprake van een driedeling in primaire, secundaire en tertiaire woordenschat. De primaire woordenschat komt overeen met de centrale en de tertiaire met de perifere woordenschat. Nieuw is dus het begrip secundaire woordenschat. We werken deze driedeling hier verder uit.

2.2.1 – *De primaire (centrale) woordenschat*

De primaire woordenschat is dat deel van de woordenschat dat over de eeuwen heen constant blijft. Het is moeilijk dit deel van de woordenschat precies af te bakenen maar we kunnen de volgende benaderende definitie

27 De tertiaire woordenschat is zoals we nog zullen zien, zeer veranderlijk. De mogelijkheid van verantwoord terugprojecteren is hier zeer gering.

geven (vgl. Van Bree 1996: 34 e.v.): de primaire woordenschat omvat die woorden die gebruikt worden voor referenten (c.q. concepten) die behoren tot de onmiddellijk gegeven ervaringswereld van de mens in het algemeen. Ter aanduiding: het gaat om woorden voor lichaamsdelen als 'hart', 'knie', 'neus', voor lichaamshoudingen en -bewegingen als 'liggen', 'zitten', 'staan', 'ademen', voor primaire activiteiten als 'horen', 'zien', 'eten', 'drinken', 'lopen', voor primaire kleuren als 'rood', 'wit', 'zwart', voor belangrijke aspecten of elementen van de natuur als 'nacht', 'vallen', 'boom', 'vogel', 'vis' (hierbij ook woorden in verband met het weer als 'lucht', 'wolk', 'wind') enz. Denk verder ook aan telwoorden en dgl. ('veel', 'weinig'). De hier bedoelde woorden zullen niet snel verdwijnen (de referenten doen dat immers ook niet) en zullen ook niet spoedig worden ontleend omdat daar eenvoudigweg geen reden voor is: iedere taal heeft immers al woorden voor de referenten in kwestie. Vandaar dan ook dat de primaire woordenschat dat deel van de woordenschat is waarmee we bij voorkeur verwantschapsrelaties tussen talen proberen aan te tonen. Verder is, vanwege hun belang voor de communicatie, de kans op variatie niet groot. Om dezelfde reden zullen ze ook spoedig in een tweede taal worden aangeleerd, uiteraard voor zover ze in de eerste en de tweede taal verschillend zijn. Voor een nederlander die zich in het Engels wil redden, is het zaak spoedig woorden als *head, to count, fear, bad, red, tree, cloud, little* aan te leren en in te zien dat *to go* ook gebruikt kan worden waar in het Nederlands *lopen* gebruikt wordt. Woorden uit de primaire woordenschat zullen we dan ook niet snel in een substraat terugvinden. Ten slotte: zoals we al in 2.1 hebben aangegeven, is dit deel van de woordenschat gekenmerkt door een hoge interlocale frequentie.

2.2.2 – *De tertiaire (perifere) woordenschat*

Bij de tertiaire woordenschat (die uiteraard net zo moeilijk af te bakenen is als de primaire) liggen de dingen anders. Hiermee komen we in de veranderlijke sfeer van de cultuur terecht. Het is bekend dat woorden verdwijnen (d.w.z. in vergetelheid raken) omdat de zaken die erdoor benoemd worden, verdwijnen. Zo zullen, sinds de Nederlandse Spoorwegen deze kaart hebben afgeschaft, vele nederlanders niet (meer) weten wat er met een *dalurenkaart* bedoeld was. Nicolaas Beets (Hildebrand) moest 50 jaar na het verschijnen van zijn *Camera Obscura* al heel veel niet meer gebruikte woorden van commentaar voorzien (Hildebrand 1888). Nieuwe woorden worden gevormd om nieuwe dingen of begrippen te benoemen of van reeds bestaande woorden worden met het oog daarop de betekenismogelijkheden uitgebreid. Nieuwe woorden worden ook heel vaak aan andere talen ontleend (het zijn vaak internationalismen). Ter

illustratie van een en ander hoeven we slechts te wijzen op de hedendaagse computertechnologie en alle nieuwe termen die daarmee verband houden. Ook de woorden van de tertiaire woordenschat zijn belangrijk voor de communicatie: daarom is ook nu de kans op variatie niet groot en zullen ook deze woorden in een tweede taal spoedig worden aangeleerd en dus niet snel in een substraat teruggevonden worden. Ten slotte: ook voor deze woorden mogen we een hoge interlocale frequentie aannemen.
Zoals al in 2.1 is medegedeeld, speelt de tertiaire woordenschat in het onderzoek geen rol.

2.2.3 – *De secundaire woordenschat*

Reeds in 1.3.2 en ook in 2.1 is al iets gezegd over de secundaire woordenschat. Er zijn aanwijzingen dat we inderdaad in de richting van een secundaire woordenschat en dus ook van een driedeling moeten denken. We stuiten daarop als we nagaan of we voor het Drents evenals voor het Gronings een fries substraat mogen aannemen. Uit Van Bree 2002 blijkt dat een deel (weliswaar niet een zeer groot deel) van de drentse secundaire woordenschat inderdaad in de richting daarvan wijst. Het is ook nu weer niet mogelijk tot een scherpe afbakening te komen maar aanduidenderwijs kunnen we deze woordenschat als volgt beschrijven: het betreft woorden voor (1) de "micronatuur" (de niet duidelijk voor de hand liggende natuur), bijv. allerlei kleine diertjes en plantjes, (2) dingen uit de huiselijke en kinderlijke sfeer, bijv. huisraad en kinderspelen, (3) dingen uit de (oude) agrarische sfeer en (4) de plaatselijke toponymie. Verder betreft het (5) woorden die een speciale gevoelslading hebben. Hieronder zijn nogal wat bijvoeglijke naamwoorden die een speciale eigenschap, en werkwoorden die een speciale activiteit of beweging noemen.
Voorbeelden ontlenen we aan het Drents (de woorden in kwestie zouden dus heel goed uit een fries substraat kunnen stammen): (1) *gelegouw* 'wielewaal', (2) *paandtie* 'schoteltje', *tiepeln* 'soort spel', (3) *reive* 'boerengereedschap', (4) *bat* 'bruggetje' en (5) *knapperd* 'een oude krachteloze man', *sloeg* 'lusteloos' (bijv.nw.), *roegeln* 'in grote hoeveelheden vallen' (werkwoord). Vgl. hiervoor de volgende friese woorden: *giel(e)gou, pantsje, tipelje, reau, barte, knapskrinkel, slûch, rûgelje,* steeds met dezelfde betekenis als de drentse. Zoals blijkt is de samenstelling van de secundaire woordenschat nogal divers maar we zouden als overkoepelende aanduiding kunnen geven dat het hier gaat om woorden met een beperkte (locale) gebruikssfeer. Zowel de natuur (vgl. bijv. *gelegouw*) als de cultuur (vgl. bijv. *paandtie*) is erin vertegenwoordigd.
Over het algemeen betreft het bij de secundaire woordenschat woorden die evenals die van de primaire niet snel aan andere taalvariëteiten zullen worden ontleend; daarvoor worden ze in interlocaal contact en misschien

in het algemeen niet vaak genoeg gebruikt. Hier manifesteert zich de (al in 2.1 genoemde) frequentiefactor. De woorden in kwestie zullen ook meer dan de primaire woordenschat aan variatie onderhevig zijn: men zal eerder per streek tot verschillende benamingen of betekenissen komen.[28] Er is gemiddeld ook een grotere kans op verandering (maar wel minder groot dan bij de tertiaire woordenschat). Dat geldt in ieder geval voor de huiselijke, kinderlijke en agrarische sfeer. Kleine plantjes en diertjes behoren uiteraard tot de blijvende natuur maar ook hier moeten we met een zekere veranderlijkheid rekening houden: de referenten zijn vaak minder bekend en daardoor ook minder vaak onderwerp van gesprek wat kan betekenen dat de benamingen ervoor minder gemakkelijk aan volgende generaties worden doorgegeven of dat de betekenissen gemakkelijk veranderen. Wat de emoties betreft (die tot de blijvende natuur van de mens behoren), hier moeten we ermee rekening houden dat de expressiviteit van de benamingen daarvoor snel kan afzwakken. Bij het leren van een tweede taal zal de secundaire woordenschat, door de beperkte gebruikssfeer ervan, niet de hoogste prioriteit hebben. Dat geldt zowel voor schoolse als voor "natuurlijke" tweede-taalverwerving. Er is dus een grote kans dat we woorden die tot dit deel van het lexicon behoren, in een substraat zullen aantreffen.[29]

2.2.4 – *Afbakeningsproblemen*

Dat de afbakening tussen de delen van de woordenschat weleens moeilijk is, blijkt bijv. uit de benamingen voor verwantschapsrelaties. Deze zouden we geneigd zijn tot de primaire woordenschat te rekenen. Verwantschapsrelaties zijn echter niet zonder meer van nature gegeven maar kunnen voor een belangrijk deel cultureel bepaald zijn: niet in iedere samenleving is het netwerk van deze relaties op dezelfde wijze uitgewerkt. Zo houden bepaalde indianenvolken er een heel ander

28 Voor de betekenisvariatie zie bijv. Feitsma 1980. Voor het verschil in benaming vgl. regionale verschillen binnen het fries als *finneblomke* tegenover *koweblomke* en *fûlens* 'nageboorte' tegenover *ûngâns*. Volgens Tony Feitsma (persoonlijke mededeling) weten de friezen uit verschillende streken vaak over en weer niet welk woord ze gebruiken.

29 Wat betreft het verschil in frequentie tussen de onderdelen van de woordenschat: dit beantwoordt aan onze intuïtie maar het is moeilijk exact te bewijzen. Het probleem bij het werken met frequentiewoordenboeken is dat het voor een belangrijk deel van de toevallige gespreksonderwerpen afhangt welke woorden in het corpus voorkomen en welke niet. Toch kwam bij een vluchtige steekproef aan de hand van De Jong 1979 het verschil te voorschijn: van 20 secundaire woorden bleek er geen in het woordenboek voor te komen, van 20 primaire 6 niet terwijl er ook 6 zeer hoog scoorden, namelijk 100x of meer.

systeem op na dan de westerse volkeren (vgl. Hudson 1996, 85 e.v.). En vgl. in dit verband ook het Zweeds dat onderscheid maakt tussen *farbror* en *morbror* voor resp. 'oom van vaderskant' en 'oom van moederskant'. Blijkbaar was dit verschil in een vroegere cultuur van belang; vgl. ook latijn *patruus* tegenover *avunculus*.[30] Namen voor verwantschapsrelaties worden ook nogal eens ontleend blijkens *papa, mama, tante* (in plaats van het oude *moeie*), duits *Onkel* (vgl. frans *oncle*). Ook dit wijst op een culturele factor: de nieuwe benaming betekent dat de relatie, volgens een nieuwe mode, anders wordt opgevat. Benamingen voor verwantschapsrelaties doen dus weleens aan de tertiaire woordenschat denken. Omgekeerd kan iets wat in oorsprong cultuur is, doordat het tot ver in de geschiedenis terugreikt, als "natuur" (natuur geworden cultuur) worden begrepen. Denk bijv. aan woorden voor 'huis', 'akker', 'ploegen', 'rijden', 'wagen', 'temmen' enz., die we dus zonder bezwaar tot de primaire woordenschat kunnen rekenen.

Ook de benamingen voor sommige lichaamsdelen (waarbij we in eerste instantie weer aan de primaire woordenschat denken) kunnen problemen opleveren, nl. die lichaamsdelen die in de taboesfeer liggen, bijv. woorden voor de geslachtsorganen. Bij deze woorden moeten we rekening houden met de gevoelswaarde als destabiliserende factor: woorden raken in gebruik of in onbruik om ongunstige associaties te vermijden. We komen hier bij de gevoelswoorden terecht die we bij de secundaire woordenschat hebben leren kennen. Ook hier wordt de natuur door een culturele factor, maar dan van een meer locale aard, doorkruist.

Het succes van de historische taalkunde bij het aantonen van taalverwantschap laat echter zien dat er, ondanks de afbakeningsproblemen, toch goed met de primaire woordenschat valt te werken. Dat geldt ook voor de secundaire woordenschat wanneer het om het aantonen van substraatwerkingen gaat (vgl. bijv. Beekes 1999).

2.2.5 – *Samenvatting*

Samenvattend kunnen we onderstaand schema opstellen. Hierbij moet echter bedacht worden dat het steeds om relatieve verschillen gaat. Verder moet bedacht worden dat het schema van toepassing is op vroegere tijden. In de moderne tijd met zijn "globalisering" staat ook de locale sfeer sterk bloot aan vreemde invloeden met als gevolg een versterkte kans op

30 Het verschil is dus niet tot de oude zweedse (germaanse) cultuur (dergelijke verschillen kwamen ook in het Oudfries voor) beperkt geweest. Hierop wees ons Tony Feitsma. Een soortgelijk verschil blijkt bijv. uit het Pools waarin een neefje aan zusterskant *siostrzeniec* en een neefje aan broerskant *bratanek* genoemd wordt.

ontlening. Vgl. bijv. nieuwe (kinder)spelen als *lego* en *nintendo* en nieuwe voedingselementen als *muesli, avocado, couscous, gamba's* enz.[31]

Schema 7: drieërlei woordenschat (1)

	grote kans op verandering?	**frequentie? variatie?**	**ontlening?**	**substraat?**	**frequentie?**
primair	-	-	-	-	+
secundair	+/-	+	-	+	-
tertiair	+	-	+	-	+

(primair enz., begrijp: primaire woordenschat enz., substraat = opname in een substraat)

Er zit in dit schema nogal wat redundantie. Zo komen 'kans op variatie' en 'opname in substraat?' qua plusjes en minnetjes overeen. We kunnen beide herleiden tot 'zonder groot communicatief belang?'. Daartoe kunnen we ook de frequentie herleiden zij het dat de plusjes en de minnetjes dan omgekeerd zijn. Daarmee hebben we de secundaire woordenschat van de beide andere afgescheiden. Het verschil tussen de primaire en de tertiaire woordenschap berust er dan op of er een grote kans op verandering is. Die kans wordt bepaald door de veranderlijkheid van de referenten in de werkelijkheid. De kans op ontlening kan uit de kans op verandering worden afgeleid.
Een vereenvoudigd schema zou er als volgt kunnen uit zien:

Schema 7(a): drieërlei woordenschat (2)

	grote kans op verandering?	**van weinig communicatief belang?**
primaire woorden	-	-
secundaire woorden	+/-	+
tertiaire woorden	+	-

(De secundaire woorden zouden eigenlijk nog, op basis van de kans op verandering, in twee subklassen verdeeld moeten worden.)

31 Voor en mogelijke indeling van de woordenschat in drieën zie ook Van Bree 2007 (of 2008). Hierin worden ook voorbeelden ontleend aan het Ingweoons en aan mogelijke voor-indo-europese substraten.

> 2.3 De toetsing

2.3.1 – *Algemeen*

Zoals in hoofdstuk 1 (zie vooral 1.8, 1.9 en 1.11) is uiteengezet gaan we uit van een tweede-taalverwervingsscenario. We verwachten dat de stabiele elementen uit het Fries, de instabiele elementen uit het Nederlands en de gematigd stabiele elementen gelijkelijk uit het Fries en het Nederlands afkomstig zullen zijn. Elementen die we zowel in het Nederlands als in het Fries terugvinden, worden als ze stabiel zijn op het friese conto en als ze instabiel zijn op het nederlandse conto geschreven. Als ze gematigd stabiel zijn, worden ze voor de helft als van friese en voor de andere helft als van nederlandse oorsprong beschouwd. Conform daarmee moet (zoals reeds in 2.1 aangegeven) de, immers instabiele, primaire woordenschat als (vooral) nederlands (met niet of weinig exclusief friese elementen) en de, immers gematigd stabiele, secundaire woordenschat als fries/nederlands (met exclusief friese en nederlandse elementen in gelijke mate) te voorschijn komen. Hieronder zullen we deze hypotheses zo goed als mogelijk is proberen te toetsen. Wat het semantische aspect betreft, kunnen we eraan toevoegen dat bij duidelijke (opvallende) betekenisverschillen het Stadsfries eerder aan de kant van het Nederlands zal staan maar bij meer subtiele verschillen eerder aan de kant van het Fries, althans niet exclusief aan die van het Nederlands. Op dit aspect zullen we ingaan in 2.6. We behandelen het Stadsfries als een eenheid. We houden dus geen rekening met eventuele verschillen tussen de steden.[32]
Van de volgende naslagwerken is gebruik gemaakt: voor het Stadsfries Van der Burg 1991 (daarnaast Duijff 1998), voor het Fries het WFT en Zantema 1984-1985, voor de nederlandse dialecten in het algemeen: het WNT (*Woordenboek der Nederlandsche Taal)* en Weijnen 1996, voor het Noord-Hollands: Boekenoogen 1971, Pannekeet 1984 en Spoelstra 1981, zo nodig voor het Zuid-Hollands: Lafeber 1967, Opprel 1896 en Overdiep 1987, en zo nodig voor het Zeeuws: Ghijsen 1974.

2.3.2 – *De primaire woordenschat*

We kijken nu in de eerste plaats naar de primaire woordenschat. Hiervoor gaan we om te beginnen uit van de lijst van woorden die M. Swadesh gebruikte bij zijn glottochronologische (oftewel lexicostatistische) methode. (Zie voor een korte weergave daarvan Bynon 1977, 266 e.v.) Oorspronkelijk telde deze lijst 100, later 200 engelse woorden (in feite representeren die

32 Voor dergelijke verschillen is Duijff 1998 te raadplegen.

bepaalde betekenissen). Met deze woorden probeerde Swadesh te bepalen hoe ver het punt waarop bepaalde talen uit elkaar gegaan zijn, in het verleden terugligt: hoe minder woorden ze met elkaar gemeen hebben, des te verder we voor de splitsing in de tijd terug moeten gaan. We gaan hier niet in op de precieze toepassing en de merites van deze methode maar beschouwen de 200 woorden als een goede en van ons eigen onderzoek onafhankelijke steekproef uit de primaire woordenschat.
Het blijkt nu dat het Fries en het Nederlands het overgrote deel van de primaire woordenschat gemeen hebben (zie appendix 1). Dit deel van de woordenschat werkt dus heel weinig differentiërend. De voornaamste oorzaak daarvan is dat er maar weinig gevallen zijn waarin we met een verschillende etymologie te maken hebben. De glottochronologische verklaring daarvoor is natuurlijk dat Fries en Nederlands historisch-grammaticaal gezien nog maar kort geleden uit elkaar gegaan zijn. Voor die gevallen waarin Fries en het Nederlands duidelijk andere woorden hebben (22), is het de vraag aan welke kant het Stadsfries staat. Wellicht ten overvloede: bij de vergelijking moet de betekenis globaal zoveel mogelijk constant worden gehouden. Er zijn drie mogelijkheden te onderscheiden; zie hieronder.

1 Er zijn die gevallen waarin het Fries een ander woord heeft dan het Nederlands, althans het algemene Nederlands, maar daarnaast ook het/de met het Nederlands overeenkomende woord(en); het Stadsfries heeft dan alleen het/de laatste:

ndl. *adem, asem* – fri. *siken,* meervoud van *sike* 'ademtocht', naast *azem* – stfr. *adem, azem*; ndl. *been* – fri. niet alleen *bien* 'stof waaruit het gebeente bestaat, bot, knook' (waarvoor ook wel *bonke*) maar ook, voor 'lichaamsdeel', *skonk* (naast *foet*) – stfr. *bien*[33]; ndl. *hoofd, kop* – fri. *holle* naast *kop* en het "figuurlijke" *haad* – stfr. *hoofd, kòp*; ndl. *links* – fri. *lofts* naast *links* (nederlandse invloed) – stfr. *links*; ndl. *splijten* – fri. *spjalte, spâlte, tespjalte* naast *splite* – stfr. *splite*; ndl. *trekken* – fri. *lûke, sjen* naast o.a. *trekke* (nederlandse invloed) – stfr. *trekke.*

Aantekening. Skonk wordt in het WNT voor het oude Hollands genoemd in de betekenis 'dijbeen, bovenarmbeen, zwaar, fors been'; bij Weijnen wordt de betekenis omschreven als 'ham, bepaald stuk van de dij van een rund' en wordt als regio o.a. Oud-Beierland genoemd. Zie in dit verband Versloot 1994.

33 Het Stadsfries heeft ook *been* dat een *lexicaal-fonologisch* verschil vertoont met *bien.* Dergelijke (hier niet relevante) verschillen verwaarlozen we ten gunste van de met het Fries overeenkomende varianten. Zie in dit verband 2.1.

2 Er zijn vervolgens die gevallen waarin het Fries geen woord heeft dat met het Nederlands overeenkomt, en waarin het Stadsfries eveneens aan de kant van laatstgenoemde taal staat:

ndl. *duwen, douwen* – fri. (o.a.) *triuwe* (in de Zuidwesthoek echter *douwe*) – stfr. *douwe*; ndl. *geven* – fri. *jaan* – stfr. *geve*; ndl. *kind* – fri. *bern* – stfr. *kyn*[34]; ndl. *klein* – fri. *lyts* (*rijmspreuken: lityk, littie;* fries *klien* betekent 'dun, rank, slank, tenger') – stfr. *klein*; ndl. *lopen* – fri. *rinne* (rijmspreuken: *ronne, renne*) – stfr. *lope* (het etymologisch overeenkomende friese *ljeppe* betekent 'springen'); ndl. *moeder* – fri. *mem* – stfr. *moeke*; ndl. *mond* (*muil* in toepassing op dieren of in ongunstige zin) – fri. *mûle* – stfr. *mond*; ndl. *nat* – fri. *wiet* – stfr. *nat*; ndl. *tand* – fri. *tosk* (oudfries wel *tooth*) – stfr. *tan*; ndl. *zwellen* – fri. *tine* (naast o.a. *útsette*)[35] – stfr. *swelle*. Verder is er ook nog het geval ndl. *vleugel* (van een vogel) naast *vlerk, wiek* – fri. *flerk, wjuk, wjok* naast *fleugel* 'wimpel van een schip, zijstuk, vleugelpiano' – stfr. *fleugel* naast *flerk, wiek*. Het Fries mist dus *fleugel* in de betekenis 'vleugel van een vogel'.

Aantekening. Opmerkelijk is dat in twee gevallen het met het Fries overeenkomende woord wél ergens in het Noord-Hollands voorkomt: *holle* (Pannekeet 1984: *hol* in de uitdrukking *hol over bol*)[36] en *mem* (Boekenoogen 1971, Pannekeet, Weijnen 1996, WNT). Verder heeft het Hollands woorden die met Fries *lyts* verwant zijn: *luttig, luttik, lutje* (Boekenoogen, Pannekeet, Weijnen, WNT), en met *lofts: lucht(er), lefter, lefts* (Boekenoogen, WNT). Het Stadsfries staat echter steeds aan de kant van het Standaardnederlands. Hollands r*inne* 'lopen' moet gezien het geringe aantal attestaties in het WNT al in de 16e eeuw weinig frequent geweest zijn.

3 Er zijn, ten slotte, die (weinige) gevallen waarin het Stadsfries aan de friese kant staat:

34 In de oudfriese schrijftaal kwam *kind* naast *bern* voor. Eerstgenoemde vorm kan heel goed tot de schrijftaal beperkt gebleven zijn (zie Meijering 1985). In dat geval ligt het het meest voor de hand dat het stadsfries *kyn* een nederlandse oorsprong heeft. Er zijn overigens nog friese uitdrukkingen als *kyn noch kúk hawwe* 'kind noch kraai hebben' en *stedskyn wêze* 'stadskind zijn, onder curatele staan'. *Kyn* en *bern* zouden dus ook evenals *faar* en *heit* naast elkaar in het Fries in gebruik geweest zijn waarmee ze dan in feite in groep 1 thuishoren. *Bern* (got. *barn*) herkennen we overigens in mnl. *baren* 'kind' en *moederbaren* 'mensenkind, sterveling'.

35 Voor fri. *swolle* wordt de betekenis 'zweren, ontstoken zijn' vermeld.

36 Dat wfri. *hol* in deze uitdrukking met het fri. *holle* 'hoofd' verband houdt, is echter niet zeker. Ook het Fries heeft *hol* (zonder sjwa!) *oer bol*. Vgl. ook ndl. *holderdebolder*, dat duidelijk klanknabootsend is. Moeten we stfr./fri. *hol oer bol* als volksetymologie voor *holderdebolder* begrijpen, met bijgedachte aan *hol(le)* 'hoofd'?

Er is een geval waarin het Stadsfries het friese woord heeft dat in het Nederlands ontbreekt: ndl. *knie* – fri. *knibbel* – stfr. *knibbel* (wel heeft het Westfries *kniebol*), er is een geval waarin het Fries en het Stadsfries twee woorden gemeen hebben waarvan het Nederlands er maar één heeft: ndl. *klauw* – fri. *kloer* (meestal in het meervoud: *kloeren*) naast *klauw* – stfr. *kloer* naast *klauw*, en er zijn twee gevallen waarin het Fries en het Stadsfries bepaalde woorden of uitdrukkingen van het Nederlands wél hebben maar andere niet: ndl. *vuil, smerig* – fri. *smoarch* (fri. *fûl* 'onrein, vuil' komt slechts zelden voor[37]) – stfr. *smearech*; ndl. *weinig, een beetje, niet veel* – fri. *in bytsje, net folle* – stfr. *un bitsje, nyt feul*.[38]

Conclusie. Wat betreft de primaire woordenschat, staat in totaal 21 gevallen (mogelijkheden 1, 2 en 3) het Stadsfries slechts in 4 gevallen, dat is 19% (mogelijkheid 3), aan de friese kant. Als we bij het totaal ook al die gevallen meetellen waarin Fries en Nederlands overeenkomen, dan wordt de uitkomst nog nederlandser: er zijn dan 4 specifiek friese woorden op een totaal van 200, dat is 2%. We kunnen dit deel van de woordenschat dus wel als *in hoge mate* nederlands karakteriseren.

2.3.3 – *De secundaire woordenschat*

Voor de secundaire woordenschat zouden we evenals we voor de primaire woordenschat gedaan hebben, van een lijst van betekenissen moeten uitgaan. Omdat zo'n lijst niet bestaat en ook moeilijk te maken is, volgen we hier, althans in eerste instantie, de omgekeerde methode: we bekijken welke woorden het Stadsfries met het Fries en niet met het Nederlands gemeen heeft en proberen daarvan de gebruikssfeer te bepalen. In 2.3.3.3 doen we dan toch een poging om vanuit betekenissen te werken.

2.3.3.1 DE WOORDENVERZAMELING VAN WILKESHUIS

We baseren ons op Wilkeshuis 1943 waarin een opsomming wordt gegeven van "landfriese" woorden in het Stadsfries.[39] Het artikel bevat in de bijlagen drie lijsten: 1. een lijst van de, intussen verdwenen, woorden uit

37 Het friese *fûl* komt doorgaans met andere betekenissen voor: 'vinnig, gierig'. Dit geldt ook voor het stadsfriese *fúl*.

38 *Weinig* was ouder fries; met *un bitsje* en *nyt feul* moet het Stadsfries met het Fries meegeëvolueerd zijn. Een woord dat ook tot de primaire woordenschat gerekend zou kunnen worden, is *mande* 'gemeenschap'. We vinden het terug zowel in de *sprekwurden* (703, in de vorm *maane*) als in het Nieuwfries maar ook in het Stadsfries.

39 Dat Wilkeshuis het Stadsfries niet als een product van tweede-taalverwerving ziet maar als een aanpassing van het Fries aan het Nederlands, doet aan het belang van zijn artikel voor ons onderwerp uiteraard niets af.

Jeltema's *Het vermaak der slagterij* uit 1768 (zie 1.6.2), 2. een lijst van intussen verouderde woorden uit Winkler 1867, en 3. een lijst van woorden die het moderne Stadsfries gemeen heeft met het Fries in tegenstelling tot het "Algemeen-Beschaafd". Laatstgenoemde groep moet op eigen onderzoek van Wilkeshuis gebaseerd zijn.[40] Wilkeshuis baseert zich voor die lijst op de toestand zoals die in 1942 was. Voorzover hij teruggrijpt op Winkler en Jeltema, komen we in nog oudere fasen terecht, resp. in ieder geval in 1867 en 1768 (zie in dit verband 1.6.2).[41]

Voordat we nu naar de woorden bij Wilkeshuis kijken, moeten we zijn verzameling inperken. Hij heeft nogal wat gevallen van "hetzelfde" woord waarbij het Stadsfries dezelfde klankvorm heeft als het Fries maar niet als het Nederlands, althans niet als het Standaardnederlands, bijv. (volgens Wilkeshuis verouderd) stfr. *breid* 'bruid', overeenkomend met fri. *breid*. Zoals reeds vermeld in 2.1, blijven deze woorden in dit hoofdstuk buiten beschouwing.

Verder heeft Wilkeshuis nogal wat gevallen waarin het woord ook in het Nederlands, speciaal het Noord-Hollands, voorkomt of voorkwam. Een voorbeeld is *strúne* (fri. *strune*) dat in het WNT voor het Noord-Hollands vermeld wordt: *struinen*; dat het in Pannekeet 1984 staat, is daarmee in overeenstemming (het wordt trouwens ook voor het Zeeuws in Ghijsen 1974 genoemd en in het WNT maar daarin met als regionale aanduiding het noorden en noord-oosten).[42] Het is dus (vgl. 1.9) strikt methodologisch genomen niet bewijskrachtig voor een fries substraat: het woord kan nl. ook uit het (Noord-)Hollands afkomstig zijn.[43] Conform de overwegingen aan het begin van 2.3.1 schrijven we de helft van *strúne* en vergelijkbare voorbeelden op het conto van het Fries. Interessant in dit verband is de vraag (zie weer 1.9) of we behalve exclusief friese en fries-nederlandse ook exclusief nederlandse elementen aantreffen. Deze vraag is echter aan de

40 C. Wilkeshuis werd in 1896 in Harlingen geboren en was een tijd lang onderwijzer in Leeuwarden. Hij publiceerde o.a. in *De Vacature* en schreef ook kinderboeken. Hij kan zeker als een spreker van het harlingse Stadsfries worden beschouwd. (Deze informatie is afkomstig van Tony Feitsma.)

41 Er is niet systematisch gecontroleerd of we de woorden van Wilkeshuis in de woordenboeken voor het Fries en voor het Stadsfries kunnen terugvinden. Bij niet al zijn woorden is dit het geval. Zo komt het woord *hardbak 'beschuit'* noch in de stadsfriese noch in de friese woordenboeken voor. Hierbij moeten we echter bedenken dat Van der Burg 1991 tot het Leeuwarders beperkt blijft.

42 *Struinen* staat ook in de grote Van Dale geregistreerd en wordt tegenwoordig vrij algemeen als informeel woord gebruikt. Het woord moet (vgl. het WNT) een noordelijke oorsprong hebben.

43 Ook als we een woord niet voor het Hollands vermeld vonden maar wél voor het Zeeuws, hebben we het als niet in strikte zin bewijskrachtig beschouwd.

hand van het materiaal van Wilkeshuis niet te beantwoorden: hij vergelijkt het Stadsfries alleen met het Fries. Zijn woorden vinden we trouwens ook wel in het Gronings en het Drents terug (vgl. Schönfeld 1947 en Van Bree 2002 en 2003); in 3.38 zullen we echter zien dat er geen reden is om voor het ontstaan van het Stadsfries aan deze dialecten te denken.
Om methodologische redenen zullen we in appendix 2 toch de in strikte zin bewijskrachtige woorden van de in strikte zin niet-bewijskrachtige scheiden. In het totaal zijn er van de laatste 63 (op in totaal 138). Als we de helft daarvan op het friese conto plaatsen, komen we voor een friese oorsprong op 106 á 107 woorden (op 138) waarvan er 75 in strikte zin bewijskrachtig zijn. We rekenen hier niet mee de 9 over en weer te identificeren woorden met een specifiek friese klankvorm en 3 hier niet te bespreken functiewoorden (zie voor deze woorden 2.7).

2.3.3.2 DE CATEGORIEËN BIJ WILKESHUIS

In zijn artikel deelt Wilkeshuis de woorden met friese oorsprong om te beginnen in twee categorieën in, de objectieve en de subjectieve woorden. Bij de objectieve woorden noemt hij (1) termen uit het kinderspel, (2) termen op het gebied van de voeding, (3) termen op het gebied van platteland en natuur, en ten slotte (4) nog wat woorden die niet in een bepaalde groep zijn onder te brengen. In groep 1 komen betrekkelijk veel, in groep 2 veel en in groep 3 en ook in groep 4 maar weinig woorden voor. Voorbeelden van deze categorieën zijn (sommige van deze woorden behandelt Wilkeshuis in zijn tekst, andere staan in één van zijn lijsten): (1) *tipele* 'benaming voor een jongensspel' (fri. *tipelje*)[44], (2) *postro* 'water met meel' (fri. *potstrou*), (3) *jarre* 'gier, mestvocht', *fennebloemke* 'madeliefje (fri. *finneblomke*), (4) *del* 'naar beneden'[45].
Bij de woorden van groep 3 volgt Wilkeshuis ook de omgekeerde weg, van Fries naar Stadsfries: welke friese woorden vinden we in het Stadsfries terug? Hij merkt dan op dat de friese benamingen alleen behouden bleven als de stedeling voor het betreffende stukje natuur of platteland nog enige belangstelling voor de dag legde. Dat kon het geval zijn wanneer het ook van de steden bekend was (vgl. *protter* 'spreeuw'), wanneer het een nuttige

44 De friese equivalenten worden in het vervolg alleen bij verschil in klankvorm gegeven.

45 Van de vierde groep geeft Wilkeshuis in zijn tekst slechts twee voorbeelden, behalve *del* ook nog *gúdzen* 'sommigen' (fri. *guodzen*). Dit laatste woord is duidelijk een functiewoord, in casu een onbepaald voornaamwoord (zie 2.7.2). *Del* is een bijwoord van plaats. Zoals in 2.1 opgemerkt sluiten bijwoorden van plaats evenals die van tijd, graad en modaliteit nauw bij de functiewoorden aan.

functie had (vgl. *tiksel* 'konijnenvoer'[46]) of wanneer het bekend was door het verkeer tussen stad en platteland (vgl. *súp* 'karnemelk', fri. *sûpe*). Een derde factor kan geweest zijn dat er ook in de steden nog lang boerderijen voorkwamen.[47]

Bij de subjectieve woorden van Wilkeshuis gaat het om woorden die een gevoel of een waardering tot uitdrukking brengen. Voor een deel beschouwt hij deze woorden als relicten, voor een ander deel als ontleningen aan het Fries. Als voor ons doel passende voorbeelden geeft hij: *fabbelgûchjes* 'malle praatjes', *tsjankere* 'kibbelen, aanhoudend kijven' (fri. *sjankerje*)[48], *noflik* 'gezellig', *dreech* 'taai, van eten of lectuur'. Opvallend is dat er onder zijn subjectieve woorden behalve veel bijvoeglijke naamwoorden voor specifieke eigenschappen ook nogal wat werkwoorden zijn die een heel specifieke handeling of een heel specifiek gebeuren aanduiden, bijv. *jotse* 'snellopend voortbewegen' en *rúgele* (fri. *rûgelje*) 'bij stukken en beetjes vallen'.

Het kost niet veel moeite in de tekst en de lijsten van Wilkeshuis de in 2.2 genoemde categorieën terug te vinden: woorden voor de "micronatuur" (vgl. bij Wilkeshuis cat. 3), woorden voor dingen uit de huiselijke sfeer (vgl. bij Wilkeshuis cat. 2 met termen voor voeding; daarnaast echter, in lijst 3, andersoortige woorden als *búse* 'zak in een kledingstuk'), woorden uit de kinderlijke sfeer (vgl. bij Wilkeshuis cat. 1), woorden voor dingen uit de (oude) agrarische sfeer (vgl. bij Wilkeshuis weer cat. 3), woorden voor de plaatselijke toponymie (vgl. bij Wilkeshuis, in lijst 3, *streekje* 'buurt, straatkant, waar men woont') en woorden met een speciale gevoelslading (vgl. bij Wilkeshuis de subjectieve woorden). Bij de laatste treffen ons (zoals reeds opgemerkt) de bijvoeglijke naamwoorden die een specifiek eigenschap, en de werkwoorden die een specifieke activiteit of beweging noemen. Woorden voor dingen uit de (oude) agrarische sfeer en voor de plaatselijke toponymie zijn echter bij Wilkeshuis niet sterk vertegenwoordigd wat misschien daaraan moet worden toegeschreven dat we met een stadstaal te maken hebben. Zie verder voor een overzicht appendix 2. Anders dan in de lijsten van Wilkeshuis zijn in deze appendix de woorden in categorieën verdeeld. Het spreekt vanzelf dat die indeling hier en daar ook anders had kunnen zijn. Het kan vooral moeilijk zijn te bepalen of woorden inderdaad een bepaalde gevoelslading hebben.

46 *Tiksel* ontbreekt overigens in Van der Burg 1991. In het *Frysk Wurdboek* (Zantema 1984) staat *tiksel* met als derde betekenis 'blad(eren) van de paardebloem' en als voorbeeldzin *kninen meie graach tiksels.*

47 Voor het Sneeks vonden we in De Boer 1986 twee typische boerenwoorden vermeld, nl. *mjuks* 'mest' en *slatte* ´een sloot graven'.

48 Van hedendaags *sjankerje* is de betekenis 'verdrietig of ontevreden zeuren en klagen, pruilen'. Tony Feitsma noemde ons *sjantere* voor Harlingen.

De meeste woorden van Wilkeshuis kunnen we zonder al te veel moeite tot de secundaire woordenschat rekenen. Er zijn natuurlijk twijfelgevallen, bijv. *lipe* 'huilen'. Gaat het hierbij om een neutraal woord voor 'huilen' of heeft het een zekere gevoelswaarde?[49] In geval van twijfel hebben we het woord meestal tot de secundaire woordenschat gerekend. Een uitzondering vormen 4 woorden in het in strikte zin niet-bewijskrachtige gedeelte, nl. *brek* 'gebrek', *beure* 'ten deel vallen', *dippe* 'indopen', *omthiete* 'beloven' die eerder in de primaire woordenschat thuishoren. Verder kunnen we zoals ook Wilkeshuis aangeeft, in sommige gevallen met een leenwoord uit het Fries te maken hebben. Zoals echter in 2.3.3 is uiteengezet, is de kans op ontlening bij de secundaire woordenschat niet groot.
De friese woorden in het Stadsfries kunnen dus in overgrote meerderheid tot de secundaire woordenschat gerekend worden, inclusief een aantal bijwoorden en dergelijke (zie appendix 2 (2) onder h). Duidelijke uitzonderingen, op de in totaal 138, zijn de hierboven genoemde 4 woorden.

2.3.3.3 EEN OMGEKEERDE TOETSING

Intussen zijn we met Wilkeshuis van de in het Stadsfries aanwezige woorden uitgegaan en hebben we die naar herkomst en semantiek bekeken. Aan het begin van subparagraaf 3.3 hebben we aangekondigd dat we nog een poging zouden doen om de omgekeerde weg te bewandelen: uitgaan van de betekenissen en nagaan hoe we die in het Stadsfries verwoord vinden. De uitkomst op basis van de verzameling van Wilkeshuis is indrukwekkend maar zegt zeker niet alles: hoeveel typisch friese secundaire woordenschat vinden we niet in het Stadsfries terug? We proberen daarvan een indicatie te krijgen. Een echte manier om de omgekeerde weg te volgen bestaat niet omdat er geen woordenboeken bestaan met het Stadsfries als doeltaal, dus bijv. een woordenboek Nederlands-Stadsfries of Fries-Stadsfries. Een manier die er dichtbij komt, is de volgende. We gaan uit van de friese substraatwoorden die voor het Gronings genoemd worden in Schönfeld 1947 en voor het Noord-Hollands in Weijnen 1984.[50] Komen deze woorden, althans woorden die ermee te identificeren zijn, ook blijkens Wilkeshuis en/of Van der Burg 1991 in het Stadsfries voor? We verzamelden in totaal 45 westfriese en/of groningse substraatwoorden (waarbij we gezien het

49 Volgens native speaker Tony Feitsma toch wel het laatste.

50 Voor het friese substraat van het Gronings en het Noord-Hollands mogen we uitgaan van een Fries dat niet ver af stond van het Fries dat als basis voor het Stadsfries heeft gediend. Het duitse Oost-Friesland ligt in dit opzicht alweer wat verder af. Zie voor friese relicten in het Oost-Fries Remmers 1994-1996.

stadstaalkarakter van het Stadsfries het semantische veld "boerderij" terzijde hebben gelaten). Groot is de steekproef niet. We kunnen dus aan de resultaten niet al te veel waarde hechten. Maar ze zijn toch de moeite waard om te vermelden omdat we hier een voor ons doel als willekeurig te beschouwen steekproef hebben. Van de 45 woorden in kwestie bleken er 24, dat is 53%, ook in het Stadsfries voor te komen, en 21 (47%) dus niet. Van de genoemde 24 vinden we er 11 bij Weijnen of in Boekenoogen 1821 of Pannekeet 1984 voor het Noord-Hollands vermeld. Dat is 24% op 45 waarmee we (53-24 =) 29% overhouden voor wat fries maar niet noord-hollands is. Omdat de secundaire woordenschat qua stabiliteit een tussenpositie inneemt, plaatsen we de helft van het aantal elementen dat zowel fries als nederlands is, op het friese conto (zie 2.3.1). We komen dan tot 29 plus 12 (de helft van 24), dat is 41% fries. Dat is duidelijker hoger dan de 2% bij de primaire woordenschat maar bijzonder hoog is het niet. Dat de secundaire woordenschat *vooral* in friese richting wijst, zou te veel gezegd zijn. We moeten eerder formuleren dat ze gemengd fries-nederlands is met een licht overwicht van het Nederlands. In werkelijkheid kan het percentage fries echter hoger liggen. Zo hebben we fri. *stoef* 'stuurs' dat voor het Gronings vermeld wordt, in de beide stadsfriese bronnen niet teruggevonden. Dat zegt echter niet alles want ook een met het Nederlands overeenkomend *stuurs* komt er niet in voor. De bronnen kunnen ons dus in de steek laten. Verder zou het Stadsfries soms voor een bepaalde betekenis een ander "secundair" woord uit het Fries kunnen hebben. In een deel van de hierboven genoemde 21 gevallen kan het echter een niet-fries woord hebben. Nader onderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Het aantal exclusief nederlandse elementen is dus nog onzeker. Het percentage exclusief friese elementen is zoals we hierboven gezien hebben, 29% (een niet zeer hoog percentage). Maar nogmaals: het in deze paragraaf beschreven onderzoek is *indicatief* van aard. Voor een gedetailleerd overzicht zie Appendix 3.[51]

Ter afsluiting: wanneer we alle woorden waarvan we zijn uitgegaan, ook in het Noord-Hollands nazoeken, dan blijkt dat we er in totaal 25 ook in dat dialect terugvinden (1 meer dan in het Stadsfries en 10 zoals reeds

51 Het 16e-eeuwse Stadsfries kan nederlandser (hollandser) geweest en als gevolg van substraatwerking frieser geworden zijn. Aan de andere kant kan er in zekere mate ontlening aan het Nederlands (Hollands) hebben plaatsgevonden op grond waarvan we voor de 16e eeuw juist een sterker fries karakter zouden moeten aannemen. We zouden de beide mogelijkheden tegen elkaar kunnen wegschrappen. Het Westfries kan in de 16e eeuw meer fries in de secundaire woordenschat gehad hebben dan nu, als gevolg van de vernederlandsing, het geval is. Het aantal elementen in het Stadsfries dat zowel hollands als fries is, kan daardoor ook groter geweest zijn, wat de verhouding van deze tot de specifiek friese ten ongunste van de laatste zou beïnvloeden.

aangegeven, gemeenschappelijk daarmee); verder zijn er 6 die noch in het Noord-Hollands noch in het Stadsfries voorkomen. Het is opmerkelijk (maar het gaat wel om kleine aantallen) dat het Noord-Hollands zich niet minder fries gedraagt dan het Stadsfries. Zie voor een overzicht appendix 3a.

> 2.4 Eerste conclusies

Een analyse van de stadsfriese woordenschat (inhoudswoorden) laat zien dat de (instabiele) primaire woordenschat in ieder geval heel duidelijk in nederlandse richting wijst. Bij de (stabiele) secundaire ligt de zaak minder duidelijk: de omgekeerde toetsing valt enigermate uit in het voordeel van het Nederlands (maar de empirische basis is zwak); de analyse van het materiaal van Wilkeshuis suggereert echter een duidelijke friese inbreng. Als we dit ook verdisconteren, kunnen we deze woordenschat zeker wel als *gemengd nederlands-fries* karakteriseren.[52]
Wat de primaire woordenschat betreft, er is niets opgevallen dat specifiek in noord-hollandse richting wijst. We hebben immers geen voorbeelden gevonden waarin het Stadsfries uiteraard niet met het Fries en evenmin met het Standaardnederlands maar wél met een hollands dialect overeenkomt. Wat de secundaire woordenschat betreft, de woorden bij Wilkeshuis die, al dan niet in strikte zin, bewijskrachtig zijn voor een fries substraat, kunnen, met een paar uitzonderingen en twijfelgevallen, tot deze woordenschat worden gerekend. Dat er hier en daar in het substraat een woord uit de primaire woordenschat gevonden wordt, is geen bezwaar. De hypothese is immers niet (zie 1.8) dat daarin nóóit zulke woorden zullen voorkomen, wél dat ze daarin vergeleken bij de secundaire woordenschat sterk in de minderheid zullen zijn. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor het niet-substraatgedeelte.

> 2.5 Verdere toetsingen

Er werden nog wat extra toetsingen uitgevoerd. De vergelijking werd hierbij beperkt tot het Stadsfries, het Fries en het Nederlands (het Noord-Hollands werd dus buiten beschouwing gelaten). Om te beginnen een toets aan de hand van het stadsfriese woordenboek van Van der Burg (1991). Verspreid door het woordenboek werden ongeveer 55 bladzijden met ongeveer 1600 woorden geanalyseerd. Daarvan kwamen er ongeveer

52 Onder de frisismen kan weleens een ingweonisme schuil gaan dat de beperkte spreiding van een frisisme heeft aangenomen, bijv. het woord *top* 'tol' (dat overigens ook in het Zeeuws voorkomt).

1000 in alle drie de variëteiten voor. Van de 600 afwijkingen waren er slechts 19 specifiek stadsfries (3%) en waren er 164 (28%) overeenkomend met het Fries maar verschillend van het Nederlands. 69% (= 416) kwam dus juist omgekeerd met het Nederlands overeen en verschilde van het Fries. De grote lexicale overeenkomst met het Nederlands komt hier weer duidelijk voor de dag. Bij nadere analyse van 40 frisismen (beginnend met de letters a, b, c of f) werden de bekende semantische velden teruggevonden: de huiselijke sfeer (bijv. *baksakker* 'putemmer'), het kinderspel (bijv. *bakkertskiete* 'met stuiters spelen'), de plaatselijke toponymie (bijv. *asland* 'vuilstortplaats'), de oude agrarische sfeer (bijv. *dempech* 'aamborstig', gezegd van een paard, analogisch ook van een mens: *dempech as 'n peard*) en de subjectieve sfeer (bijv. het bijv.nw. *benypt* 'nauw, eng', wel in oorsprong hetzelfde woord als ndl. *benepen*; het werkwoord *balte* 'schreeuwen', ook het zelfst.nw. *blinkje* 'opleving, vóór het sterven'). Verder vonden we ook het bijwoord *del* 'neer, naar beneden' en moeilijk in te delen woorden als *armhertech* 'barmhartig'. De micronatuur ontbrak maar wel was er een benaming voor een lichaamsdeel: *armtak* 'elleboog'. Elders in het woordenboek troffen we nog *ròppert* 'lijf, lichaam' aan (met daarbij *ròppech* 'hongerig'), verder een bijwoord als *namste* 'des te' en een bijwoordelijke collocatie als *un kearmannech* 'enige keren'.

Het beeld wordt ook bevestigd door woorden die we her en der bij Fokkema (1937) aantroffen. Uiteraard bedoelen we hiermee gevallen waarin van een duidelijk lexicaal verschil tussen Fries en Nederlands sprake is. De woorden die met het Fries overeenkomen, kunnen over het algemeen tot de secundaire woordenschat gerekend worden. Een paar voorbeelden: *(sout)lòkje* 'zoutvaatje' (verband met voeding), *knòrre* 'stuk, klomp' (huiselijk woord), *múthon* 'zeelt' (micronatuur of voeding), *gloppe* 'slop' (toponymisch woord), *rier* 'vaars' (agrarische sfeer), *gúle* 'huilen' (subjectief woord). Bij Fokkema is ook de lichamelijke sfeer vertegenwoordigd, o.a. met s*tychje,* niet alleen 'gerstekorrel' (agrarische sfeer!) maar ook 'strontje op het oog'. Meer voorbeelden uit deze sfeer zullen we bij de analyse van de lexicale fonologie (hoofdstuk 3) tegenkomen. Bij Wilkeshuis vonden we maar drie dergelijke voorbeelden, ondergebracht bij de moeilijk in te delen woorden, nl. *knibbel* 'knie' (in 2.3.2 tot de primaire woordenschat gerekend), *podde* 'zware baardgroei' en *flibe* 'speeksel'.[53]

Het beeld wordt eveneens bevestigd wanneer we naar nog wat woorden kijken waarbij het Stadsfries aan de nederlandse en niet aan de friese kant

53 Dat we bij de secundaire woordenschat ook met de lichamelijke sfeer rekening moeten houden, bleek duidelijk bij de analyse van de pre-indo-europese substraatwoorden in het Nederlands (Van Bree 2007). Tegelijk is dat ook vaak een taboesfeer waarmee we in de gevoelswoorden terecht komen.

staat. Vgl. stfr. *aven(d), douwe, lústere, meiske, klimme, peard, saterdach(avond), sleutel, sundach, trekke, weiland* met fri. *jûn, triuwe, harkje* (naast *lústerje*), *famke, kliuwe, hynder, sneon(tejûn), kaai, snein, lûke, (stik) greid(lân)* en ndl. *avond, duwen, luisteren, meisje, klimmen, paard, zaterdag(avond), sleutel, zondag, trekken, weiland*. Het betreft hier allemaal woorden die tot de primaire woordenschat behoren, in ieder geval niet tot de secundaire. Het aantal verschillen tussen Stadsfries en Fries neemt toe wanneer we bij de identificatie van woorden over en weer minder coulant zijn: vgl. (aan de hand van een paar sterke werkwoorden) stfr. *doen, fege, gelde, giete, jage, klage, lache, legge, make, sterve,* met fri. *dwaan, feie, jilde, jitte, jeie, kleie, laitsje, lizze, meitsje, stjerre* en ndl. *doen, vegen, gelden, gieten, jagen, klagen, lachen, liggen, maken, sterven*. Zijn we echter coulant, dan zouden we hier ook van klankverschillen kunnen spreken. In feite komen we dan in de lexicale fonologie terecht (zie hoofdstuk 3).

Ten slotte is het zinvol te kijken naar de *sprekwurden* (zie 1.6.3) en wel naar die gevallen waarin het vroege Middelfries een ander woord of een ander gebruik c.q. andere betekenis van een woord blijkt te hebben dan het parallel gegeven Nieuwfries. Er kunnen 31 van zulke gevallen geteld worden in drie waarvan we het woord van de *sprekwurden* in het Stadsfries teruggevonden hebben: *peerd* (nfri. *hynder*), *bien* (nfri. *bonke*) en *bonghe* (nfri. *tromme* 'trommel'). De oorsprong van het stadsfriese *peard* blijkt dus ook in het Fries te kunnen liggen en in strikte zin niet bewijskrachtig te zijn. Aangezien echter in het Oudfries *peerd* of een daarmee verwant woord niet voorkomt, moet het in de *sprekwurden* een leenwoord zijn, uit het Nederlands al dan niet via het Stadsfries. (Persoonlijke mededeling van Rolf Bremmer.) Voor *bien* naast *bonke* zie 2.2.3.2; *bonge* blijkt in de betekenis 'trommel' bij Zantema 1981 toch ook nieuwfries te zijn. Er blijkt dus maar weinig typisch vroeg-middelfriese woordenschat in het Stadsfries terechtgekomen te zijn maar het is natuurlijk mogelijk dat het er zich oorspronkelijk wel in bevond maar er later uit verdwenen is (bijv. *nioe* 'lekker'). Dat geldt uiteraard ook voor oude nederlandse woorden c.q. betekenissen of voor oude woorden c.q. betekenissen die zowel in het oudere Fries (blijkens de *sprekwurden)* als in het oudere Nederlands voorkwamen, bijv. *trezoor* 'provisiekast' en *stout* 'driest' (vgl. overigens nog ndl. *een stout stuk,* fri. *een stout stik*).

We kunnen de conclusie dat de primaire woordenschat van het Stadsfries duidelijk in nederlandse richting, de secundaire woordenschat daarentegen in gemengd fries-nederlandse) richting wijst, handhaven.

Voor onze (voorlopige) hypothese: het Stadsfries is ontstaan als Hollands met friese substraatwerking, is deze conclusie niet zonder belang. Bij andere substraatverklaringen (bijv. wanneer het gaat om mogelijke voor-indo-europese substraten; zie Van Bree 2007) is het, bij gebrek aan

andersoortige evidentie, nu juist deze woordenschat die een belangrijke rol speelt.

> 2.6 Semantische aspecten

Deze paragraaf is gewijd aan de semantiek van de woorden. Een enkele keer komen we een woord tegen (vgl. hieronder *streekje* en *gedoente)* waarvan de fonologie niet direct fries aandoet maar waarvan de betekenis toch wel in friese richting wijst. We maken conform 2.3.1 onderscheid tussen duidelijke, instabiele en meer subtiele, stabiele betekenisverschillen tussen Fries en Stadsfries. Wat de tweede betreft, hierbij verwaarlozen we weer evt. noord-hollandse parallellen .

In semantisch opzicht valt op dat duidelijke betekenisverschillen met het in klank overeenkomende nederlandse woord geen belemmering voor substraatwerking hoeven te zijn, ook niet wanneer we binnen dezelfde woordsoort blijven: vgl. bijv. stfr. en ook fri. *bolle* 'stier', *del* 'beneden'[54], *plaats* 'boerderij', *top* 'tol'. Blijkbaar is de ("secundaire") aard van het woord de sterkere factor. Er komen ook subtiele betekenisverschillen voor. In 2.1 bespraken we al *kloek* (dat in Stadsfries en Fries ook 'zuinig' kan betekenen). Een ander voorbeeld kan (het reeds genoemde) fri./ stfr. *streekje* zijn. Dat betekent 'buurt, straatkant, waar men woont' en dat houdt natuurlijk verband met ndl. *streek* 'regio'. De factoren: de (secundaire) aard van het woord en een subtiel betekenisverschil, beide bevorderlijk voor substraatwerking, werken in deze twee gevallen samen. Voorbeelden van subtiele betekenisverschillen tussen Stadsfries/Fries en Nederlands zullen we ook nog bij de analyse van de lexicale fonologie (hoofdstuk 3) tegenkomen. Zie ook appendix 2 passim. Bij de analyse van Van der Burg 1991 (zie boven) vonden we nog: *fearhús* 'veerhuis', maar ook: 'bestelhuis', *gedoente* 'winkeltje, woninkje', maar ook: 'omgang, bemoeienis', *krò̀p* 'krop', maar ook 'wreef' en *omgaan* 'omgaan', maar ook: 'heersen, van een besmettelijke ziekte' (*de gryp gaat frijwat om*). Hiervan kan in ieder geval *krop* wel tot de secundaire woordenschat gerekend worden.

In Hof 1933 (5) vinden we de opmerking dat de stadsfriese dialecten in semantisch opzicht het Fries het meest nastaan. Wat hierboven staat (de evidentie is niet zeer uitgebreid) is hiermee in ieder geval niet in strijd. Zie echter ook 7.6.

54 In het WNT vinden we als betekenissen 'duinvallei' (in Holland, waarschijnlijk vooral Noord-Holland) en 'kuil of gat in de weg'.

> 2.7 Functiewoorden

2.7.1 – *Algemeen*

In deze paragraaf beperken we ons tot de functiewoorden. Deze bevinden zich in schema 3a in 1.3.2.6 weliswaar aan de stabiele kant maar nemen net als de secundaire woordenschat daarbij een tussenpositie in. Verwacht kan daarom worden dat ze meer dan de primaire woordenschat in friese richting zullen wijzen en dus een fries/nederlands karakter zullen hebben, met exclusief nederlandse en friese elementen in ongeveer gelijke mate (vgl. 2.3.1).
Lexicaal-fonologische verschillen en flexie laten we buiten beschouwing. Zie voor de genoemde verschillen 3.39 en voor de flexie hoofdstuk 4. We hebben voor de functiewoorden een lexicaal verschil aangenomen wanneer er op ten minste twee plaatsen in het woord een klankverschil is. Omdat het over het algemeen kleine woordjes betreft, lijkt dit criterium gerechtvaardigd. Verschillen op één punt, bijv. tussen *haar, heur, hoor* (objectsvormen mv. pers. vnw.; vgl. Fokkema 1937, 156) blijven hier dus buiten beschouwing.
Vooraf een enkele opmerking over de (ook tamelijk stabiele) abstracte bijwoorden. Deze zijn hierboven incidenteel aan de orde gekomen. We vermelden nog dat in de interviews (zie 1.6.2 en ook 5.2) twee van deze bijwoorden zijn afgevraagd, *al* 'reeds' (in *Toppenhuzen het gyn swembad, maar Sneek al)* en *wech* 'vandaan' (in *weetstou waar hij wechkomt?*). Door de westelijke (merendeels randstedelijke) informanten werden deze woorden nooit goedgekeurd maar door de stadsfriese resp. voor 44 en 100 en door de friese voor 53.8 en eveneens 100%. Het Stadsfries gedraagt zich dus op een friese manier. Aan deze conclusie (vgl. 1.9) hoeft niet veel af te doen dat *al* ook westfries is (zie Pannekeet 1984). Indrukwekkend is de score van het in hele noord-oosten van het nederlandse taalgebied populaire (maar niet bij Pannekeet genoemde) *weg-*.
Ook bij de abstracte bijwoorden komt het voor dat het 16^{e}-eeuwse Fries blijkens de *sprekwurden* en/of de *rijmspreuken* woorden heeft die daaruit later (nagenoeg) verdwenen zijn ten gunste van de uit het Nederlands c.q. Hollands bekende equivalenten. Voorbeelden daarvan zijn *jiette* 'nog', *nammers* 'maar', *nar/ner* 'noch', *nen/nin/neen* 'geen'. De mogelijkheid bestaat weer dat het Stadsfries deze woorden oorspronkelijk ook heeft gehad en met het Fries is meegeëvolueerd (vgl. A1 in 1.11). De huidige woorden moeten ontleend zijn aan het Nederlands waarbij het Stadsfries heel goed als doorgeefluik kan hebben gefungeerd.

Van de 23 friese voorzetsels die in Tiersma 1985 (94-95) worden opgesomd, komen de meeste met het Nederlands overeen.[55] Bij 6 is het klankverschil zo groot dat ze als lexicaal verschil aangevoeld kunnen worden: *boppe* 'boven', *mei* 'met', *njonken* 'naast', *oant* (ook als deel van een circumpositie: *oant...ta)* 'tot (aan)', *oer* 'over', *sûnt* 'sinds' en *troch* 'door'. Daarvan hebben we *ont* en *sûnt* (weliswaar met een andere klinker: *sont*) in het Stadsfries teruggevonden: *ont* bleek in het interviewonderzoek bij de stadsfriese informanten bekend te zijn en *sont* vonden we in Van der Burg 1991. Het Stadsfries staat daarbij dus aan de friese kant. Een heel erg duidelijk doordringen van friese voorzetsels in het Stadsfries vinden we echter niet. *Sund* is overigens ook van het Westfries bekend (Pannekeet 1984.) Het ligt anders met het *gebruik* dat van voorzetsels gemaakt wordt. Er is dan sprake van een niet-elementair verschil tussen Nederlands en Fries (zie 1.3.2.3). Zo werd het gebruik van *neffens* (in deze vorm ook nederlands) in de in het Fries zeer gebruikelijke betekenis 'volgens' door 80.5% van de stadsfriese informanten goedgekeurd tegenover 100% van de friese en maar 5% van de westelijke (randstedelijke). Verschillen manifesteren zich ook bij het gebruik van het partikel *te*. Omdat het hier *syntactisch* gebruik betreft, stellen we de bespreking ervan uit tot hoofdstuk 5. Daar komen we ook te spreken over het gebruik van de verschillende soorten adposities. Hier noemen we dat stfr. *met* ook voor *mee* gebruikt kan worden: *'k loop even met* (Fokkema 1937, 154). Dit loopt parallel met het gebruik van het friese *mei* ('met' en 'mee'). (Een dergelijk gebruik van *met/mit* vinden we ook in Noord-Holland, nl. op Marken. In Boekenoogen 1971 wordt het voor de Zaanstreek als verouderd vermeld.)

Ook bij de voegwoorden (inclusief betrekkelijke voornaamwoorden en dito bijwoorden) zijn er grote overeenkomsten tussen het Nederlands en het Fries. Onder de 34 friese verbindingswoorden die bij Tiersma (1985, 97-99) genoemd worden, zijn er (wanneer we het enclitische *'t* ontstaan uit *dat* verwaarlozen) 7 waarbij we met een lexicaal verschil te maken hebben. De bedoelde 7 zijn *at* 'als' maar ook 'of', *doe't* 'toen', *hokke* 'welke', *mei't* 'omdat', lett. 'met dat', *oant* 'totdat', *trochdat, troch't* 'doordat' en *wylst* 'terwijl'.[56] Hiervan vonden we *at* (in ieder geval in de betekenis 'als'), *doe*

55 Voor de artikelen die aan dit boek ten grondslag liggen (zie noot 3 bij 1.2), is gebruik gemaakt van de genoemde druk van Tiersma. Daarna is niet alleen herdruk van dit boek verschenen (1999) maar ook een compleet nieuwe grammatica, nl. Popkema 2006. De friese gegevens die we gebruiken, zijn dus ook aan de hand van dit boek te controleren. Zie overigens ook Popkema 2006a.

56 Bij *at* < *a(l)s 't* of *of 't, hokke* < ofri. *hwelk, doe* < ouder ndl. *doe* (mfri. *da, de*, ofri. *thâ*) en *troch* gaat het om etymologisch dezelfde woorden maar met een grote fonologische afstand in de moderne vormen.

en *wylst* in het Stadsfries terug (Van der Burg 1991). *Doe('t)* is echter een twijfelachtig geval. Het is in het Fries, als do en doe, pas later, vanaf de vroege 17e eeuw, in de plaats van het oude *da, de* (ofri. thâ) gekomen en moet, met als doorgeefluik het Stadsfries, uit het Nederlands (dat oorspronkelijk ook *doe* had) afkomstig zijn. Dat het Stadsfries doorgeefluik geweest is, blijkt uit het feit dat tot ca. 1750 het bijna altijd stedelingen zijn die *doe* gebruiken terwijl schrijvers uit de kleinere dorpen nog de voorkeur geven aan *da/de*. Na 1750 krijgt *doe* de overhand in het Fries terwijl dat nu weer bijna helemaal voor *toen* geweken is. Het enclitische *'t* van het Fries (vgl. bijv. nog *ear't, foar't* maar ook *dêr't, dy't*)) vinden we ook terug in gevallen waarin het Standaardnederlands geen *-dat* heeft, bijv. in *hoe't soks kin is my in riedsel* stndl. 'hoe zoiets kan is mij een raadsel'. In het Hollands is echter mogelijk: *hoe-dat zoiets kan is mij een raadsel*. Typisch fries is echter de reductie tot *'t*. Deze gereduceerde vorm vinden we volgens Fokkema 1937 (159) ook in het Stadsfries terug. Als voorbeeld geef hij: *mar gien ien die 't er him wat fan gaf*. Er is hier dus sprake van doorwerking van het Fries.[57] Ook *at* kan in het Fries expletief worden gebruikt; vgl. bijv. *jimme binne lytser as at ik tocht hie* lett. 'jullie zijn kleiner dan-dat ik gedacht had'. Dit expletieve *at* hebben we voor het Stadsfries niet vermeld gevonden.[58]
Uiteraard kunnen ook bij overeenkomende voegwoorden c.q. voegwoordachtige woorden gebruiksverschillen voorkomen. Zo wordt het friese *wat* wel gebruikt waar het Nederlands *hoe* heeft: vgl. *wat mear at it keal friet, wat grouwer at it waard* 'hoe meer het kalf vreet, hoe vetter het wordt'. Een ander voorbeeld is *dêr't* lett. 'daar' voor ndl. *waar*. Beide gevallen hebben we in Van der Burg 1991 niet teruggevonden. In het interviewonderzoek waren geen voegwoorden opgenomen zodat op grond daarvan over deze kwestie niets valt op te merken.

2.7.3 – *Voornaamwoorden*

Voor de voornaamwoorden gaan we uit van Fokkema 1937. De betrekkelijke voornaamwoorden zijn al in de vorige paragraaf aan de orde geweest. Hier besteden we aandacht aan de overige soorten. Van fonologische verschillen zien we uiteraard weer af. Wat de persoonlijke voornaamwoorden betreft kan het volgende opgemerkt worden. In plaats

57 Expletief *dat* vinden we in *sprekwurden* no. 244: *du verstietstet dy naet wier mey DAT de goes pisset*. Het (vrijwel) consequent toepassen van *'t* in dit soort gevallen zet in het Fries pas in de 18e, 19e eeuw door. We kunnen hier dus beter latere friese substraatwerking in het Stadsfries aannemen.

58 In de *sprekwurden* en ook in de *rijmspreuken* vinden we bijv. nog *deer* 'die' (niet in het Stadsfries en ook niet meer in het Fries).

van ndl. *ons* (ook als bezittelijk voornaamwoord) heeft het Fries *ús*[59]; het Stadsfries staat aan de nederlandse kant (en gezien zaans en markens *uis* – zie voor het Zaans Boekenoogen 1971 – niet zonder meer aan de noord–hollandse). Voor de tweede persoon heeft het Stadsfries *dou/de–dij/di* (subjectsvorm/objectsvorm niet–beleefdheid enkelvoud), *jou/je* (beleefdheid algemeen) en *jim(me)* (niet–beleefdheid meervoud). *Dou* enz. komt overeen met het Fries (*do/dy)* maar ook met het oudere Nederlands (*du/di). Jou/je* komt overeen met fri. *jo/je* maar ook met ndl. *jou/je.* De vorm zonder klemtoon is dus *di* en niet *de* (en zo ook *mi* en niet *me*) wat wel met het Fries overeenkomt maar niet met het Nederlands. Vgl. in dit verband ook het bezittelijke voornaamwoord *dien.* Een gebruiksverschil met het Nederlands en tegelijk een gebruiksovereenkomst met het Fries is dat *jou* ook in subjectsfunctie gebruikt wordt en bovendien, evenals het bezittelijke voornaamwoord *jou*, beleefdheidsvorm is. De promotie tot beleefdheidsvorm moet oud zijn: ten tijde van het ontstaan van het Stadsfries (vgl. de *sprekwurden* en de *rijmspreuken*) werd in het Fries met beleefdheidsfunctie al de oude subjectsvorm *jy* (enclitisch *–y*) gebruikt. Hierbij kan invloed van het ndl. *gij (jij)* in het spel geweest zijn. Ook voor de promotie van objectsvorm tot subjectsvorm kunnen we in nederlandse (hollandse) richting denken. Dergelijke promoties zijn een bekend verschijnsel in het Nederlands (vgl. het hedendaagse *hun*; zie bijv. van Bree 2005). Ook het voorbeeld van *u* dat ook zowel subject als object is geworden, kan van invloed geweest zijn. Een promotie van objectsvorm tot subjectsvorm kunnen we ons echter ook heel goed in het Fries voorstellen. Met *jim(me),* dat in het Nederlands onbekend is en dat zowel persoonlijk als bezittelijk voornaamwoord en subjects– en objectsvorm kan zijn, staat het Stadsfries aan de friese kant[60].

Bij de derde persoon valt op dat het Stadsfries evenals het Fries enclitisch *-er* heeft, in bijv. (Van der Burg 1991): *waarom gaat-er furt?* Deze opmerkelijke overeenkomst met het Fries is bij zo'n weinig beklemtoond en dus weinig opvallend element niet verbazingwekkend. Het friese *hja* 'zij' (ekv. vrl. en mv.) vinden we in het Stadsfries niet terug. Hierbij moeten we er wel rekening mee houden dat in het Fries ook *sy/se* voorkomt, en het is begrijpelijk dat de stadsfriezen daarvoor gekozen hebben omdat deze

59 Met [y] uit oude ū, door ingweoonse Ersatzdehnung ontstaan uit ŭ plus n vóór dentaal.

60 *Je* komt overigens nog als "vocatief" voor: *hest dy seer deen, je?* Het komt overeen met fries *ju.* Zie voor een mogelijke oorsprong Fokkema 1937, 155.

vorm door het Nederlands werd gesteund.[61] Ook bijv. *hur* als bezittelijk voornaamwoord meervoud wijst wat betreft gebruik in beide richtingen: het ndl. *haar* kon vroeger ook meervoud zijn (het Fries heeft *har(ren)*).
Vermelding verdient vervolgens dat het stadsfriese wederkerend voornaamwoord, ook in de derde persoon, vormelijk identiek is met het persoonlijke. Dit is weliswaar een overeenkomst met het Fries maar die vormidentiteit bestond ook in het oudere Nederlands. Bij het wederkerig voornaamwoord valt op dat wel de types *elkaar* en *mekaar* (bekend zowel van het Nederlands als het Fries) voorkomen maar niet het type (fri.) *inoar*.
Bij de aanwijzende voornaamwoorden komt in het Stadsfries niet alleen *soa'n* 'zo'n, zo-een' voor maar ook *soa'nen* en *soan'en-een*. Vgl. fri. *sa'n, sa'nen, sa'nen-ien*. Een gebruiksovereenkomst met het Fries is de nevenschikking van een persoonlijk of aanwijzend voornaamwoord aan een voorafgaande persoons- of verwantschapsnaam: *wij gaan naar Dirk en dy* (Fokkema 1937, 157). Hiermee komen we echter in feite in de syntaxis (constructies) terecht.
Genitieven van het aanwijzend en ook van het vragend en betrekkelijk voornaamwoord – maar dit komt in alledrie de betrokken variëteiten voor – worden met behulp van het bezittelijk voornaamwoord gemaakt: *die sien* lett. 'die/wie zijn' = 'van die/wie, diens/wiens'.
Bij de vragende voornaamwoorden vallen op stfr. *hoe'n,* ook met uitbreiding *hoe'nen* en *hoe'en-een,* en *hoek* (vgl. ook westfries *hoeke*: Pannekeet 1984). Vgl. weer fri. *hoe'n, hoe'nen, hoe'nen-ien* en *hok*. Voor *wie* heeft het (oudere) Fries *wa* dat niet in het Stadsfries is doorgedrongen.
Wat betreft de onbepaalde voornaamwoorden moeten *gúden(s), gúd(s), gúns, gúnent, gúns, gúnt, gúdzen* (soms ook met oe) 'sommigen' genoemd worden. Hier is duidelijk sprake van een friese oorsprong: *guoden(s)* enz**.** Opmerkenswaard is verder dat in het Stadsfries *(n)iemand* ontbreekt evenals trouwens fries *(n)immen*. Het gebruikt *ien* en *gienien* dat overigens ook van het Fries bekend is en, in de klankvorm *één* en *geeneen*, van het Nederlands.

2.7.4 – *Hulpwerkwoorden*

De hulpwerkwoorden komen, afgezien van klankverschillen, in de drie taalvariëteiten overeen. Dat geldt in het algemeen ook voor het gebruik dat ervan gemaakt wordt. Ook de vervoeging van *zijn* (en varianten) met

61 Is fri.*sy*/stfr. *sij* misschien onder hollandse invloed ontstaan? Bij zo'n volle vorm (gebruikt bij nadruk) is dat niet onmogelijk. De ontlening kan bevorderd zijn doordat enclitisch *-se* al voorkwam (het is reeds oudfries; zie in dit verband Boutkan 2001, 624). Het gebruik van *sy* als beklemtoonde vorm in het Fries is overigens pas 18e-eeuws. De vorm *hju* handhaafde zich tot op heden in het Woudfries.

hebben is algemeen (zij het in het Standaardnederlands niet meer aanvaard): *hij het weest.* De drie variëteiten delen ook dezelfde betekenisontwikkeling zoals geïllustreerd kan worden aan het modale hulpwerkwoord *mogen* (en varianten) dat vroeger vooral de betekenis 'kunnen' had. Vgl. hiervoor behalve het Middelnederlands ook (bijv.) de *sprekwurden* (passim). Wat het gebruik betreft moeten we echter wel aandacht besteden aan het werkwoord *gaan* (stfr. *gaan,* fri. *gean*). Omdat we daarmee ook in de syntaxis terechtkomen, stellen we de bespreking ervan weer uit tot hoofdstuk 5.

2.7.5 – *Lidwoorden*

De lidwoorden komen in de drie taalvariëteiten overeen. Bij het bepaalde lidwoord zijn bepaalde gebruiksovereenkomsten met het Fries te constateren: het ontbreken van het lidwoord in combinaties als *in kerk, na stad* (*op solder, na bed* komt echter overeen met ndl. *op zolder, naar bed*), omgekeerd het wél gebruiken van het lidwoord in *in 't leven blieve, op 't heden niet* en het gebruik van *'t* in *fan 't herst, fan 't winter, fan 't simmer.* In beide richtingen wijst een naamvalsrest (oude datief) als *uut 'e* (<de) *huus.* Vergelijkbaar zijn hollands *in de licht, voor de raam, in de donker.* Wél fries zijn assimilaties als in *oppe bank, overe deur* waarmee we in feite in de fonologie terechtkomen. Zie Fokkema 1937, 160.

2.7.6 – *Afsluiting*

Sommige functiewoorden lijken in het Stadsfries exclusief uit het Fries afkomstig, andere exclusief uit het Nederlands. Op de (ongeveer) 11 gevallen die exclusief op het Fries wijzen, staan er ook (ongeveer) 11 die dat niet doen (50-50%). Als we (het gaat immers om een gematigd stabiel onderdeel: vgl. 2.3.1) de helft van het aantal elementen dat zowel fries als nederlands is, ook op het friese conto zouden plaatsen, zouden we rekenkundig uiteraard weer op 50% uitkomen. Het friese en het nederlandse aandeel houden elkaar dus in evenwicht op grond waarvan we kunnen formuleren dat de functiewoorden *gemengd nederlands-fries* zijn. Als zodanig komen ze ook duidelijker te voorschijn dan de secundaire woordenschat.[62]
Op het Fries wijzen: *ont, neffens* (betekenis), *at, wylst,* expletief *'t* (wel aan het latere Fries toe te schrijven); *di, mi* enz. als vormen zonder klemtoon, *jimme,* enclitisch *–er,* vormen als *soa'nen,* vormen als *gúdens,* het gebruik van het lidwoord; op het Nederlands wijzen: de afwezigheid van *boppe, mei, njonken, oer* en *troch,* van *hokke,* expletief *at, ús, hja, inoar, wa* 'wie'. Opmerkelijk is dat

62 Zie ook in verband met de functiewoorden mutatis mutandis noot 26.

het Stadsfries nogal eens in *gebruik* van de functiewoorden met het Fries overeenkomt. We noemen nog een keer: *neffens,* de voornaamwoorden van de tweede persoon en de lidwoorden. Het gebruik van *te* en van *gaan* kunnen we hieraan toevoegen. Opmerkelijk is ook het doordringen van elementen met geen of weinig klemtoon als enclitisch *-t* en *-er.*

> 2.8. Uitdrukkingen

Ten slotte nog iets over de uitdrukkingen. Uitdrukkingen behoren weliswaar tot de woordenschat maar zijn ook met de syntaxis verwant. Daarin komen ze met de functiewoorden overeen. We kunnen daarom verwachten dat ze een overeenkomstig gedrag zullen vertonen. In feite hebben we van dergelijke uitdrukkingen hierboven, in 2.2.5.4, al voorbeelden gezien: *na bed* enz. en *in 't leven.* Voor andere voorbeelden zie appendix 2 onder 2.i. Bij het doorbladeren van Van der Burg 1991 noteerden we nog: *der is gyn ferwin op* 'er is niets aan te doen', *(gyn) fertúten doën* '(geen) nut afwerpen', *ut is sonder wryt of slyt* 'het is geheel ongeschonden'. Een voorbeeld is misschien ook *innen en oen/úten* 'problemen'. Voor het Fries vonden we *innen en oanen* 'opmerkingen, koude drukte'.
Drie uitdrukkingen werden getest in de interviews (zie 1.6.2 en zie ook 5.2), nl. (in stadsfriese weergave): w*e hewwe de hele dach in 't spier weest* 'we zijn de hele dag bezig geweest', *Andries was fan doel* 'Andries was van plan' *(om over de sloat te springen)* en *ik had hem feul ouder* 'ik had hem veel ouder geschat'. De beide eerste zinnen werden zowel door alle stadsfriese als door alle friese informanten goedgekeurd; bij de laatste zin waren de percentage resp. 40.4 en 80.9%. Het betrekkelijk lage percentage voor het Stadsfries moet aan de leeuwarder informanten worden toegeschreven met hun zeer lage score van 20.7%. De westelijke (randstedelijke) informanten wezen de uitdrukkingen steeds af. Het Stadsfries blijkt dus aan de friese kant te staan.
Omdat we geen of weinig systematisch onderzoek naar de uitdrukkingen hebben gedaan, valt er, zeker kwantitatief, weinig over op te merken. Ten slotte: we moeten er rekening mee houden dat we weleens fries aandoende uitdrukkingen in het (oudere) Hollands zouden kunnen aantreffen. Zie in dit verband 7.6.

··· *Hoofdstuk 3: Fonologie*

> 3.1 Inleidende opmerkingen

1 *Fonologie en fonetiek.* Ook nu denken we, althans voorlopig, vanuit een tweedetaalverwervingsscenario (vgl. 1.8, 1.9 en 1.11). Bij de klanken moeten we rekening houden met het verschil tussen het fonologische en het fonetische (subfonologische) niveau (zie 1.3.2.2 en schema 3a in 1.3.2.6), d.w.z. met de fonemen zelf en de precieze manier waarop ze worden uitgesproken. De fonetiek (inclusief klemtoon en intonatie) is sterk geautomatiseerd en zal dus een grote kans hebben om bij substraatwerking door te dringen. Frequentie (en de meeste fonetische verschijnselen zijn frequent) kan dat nog eens extra bevorderen. Die sterke kans op doordringen geldt niet voor de instabiele, sterk opvallende fonemen zelf. Die zullen juist goed aangeleerd worden. De frequentie kan hierbij onderscheidend werken. Het is in ieder geval zinvol ermee rekening te houden dat van woorden uit de secundaire woordenschat (die interlocaal betrekkelijk weinig worden gebruikt) de fonologische vorm minder snel zal worden aangeleerd.[63]

2 *Hypothese.* De hypothese kan dus zijn dat de (immers stabiele) fonetiek (het "accent") van het Stadsfries (over het algemeen) fries (met niet of weinig exclusief nederlandse elementen) en de (immers instabiele) fonologie (over het algemeen) nederlands (met niet of weinig exclusief friese elementen). Elementen die zowel fries als nederlands zijn, kunnen voor zover ze stabiel zijn op het friese en voor zover ze instabiel zijn op het nederlandse conto worden bijgeschreven. Deze elementen worden steeds, net als de elementen die alleen stadsfries zijn, zonder meer als *niet bewijskrachtig* gekarakteriseerd. Bedoeld is dan: *in strikte zin niet* bewijskrachtig (vgl. de overwegingen in 1.9). De elementen die alleen stadsfries zijn, zijn in

63 Er zouden ook nog andere hypothesen te formuleren zijn, nl. dat fonemen die überhaupt frequenter voorkomen of in meer woorden voorkomen (het laatste is een kwestie van functionele belasting), eerder zullen worden aangeleerd. Het is goed met deze aspecten bij de beoordeling van de resultaten rekening te houden. We houden echter alleen de in de hoofdtekst gegeven hypothese aan, vanuit de veronderstelling dat het foneembestand van een nieuwe taal vooral woord voor woord wordt aangeleerd.

ieder geval niet bewijskrachtig. Mochten er frisismen in de fonologische vorm voorkomen, dat zal het vooral woorden uit het secundaire lexicon betreffen. Zie voor de functiewoorden 3.39.

3 *Bronnen.* Voor de vergelijking van de fonologie van de drie taalvariëteiten zijn we uitgegaan van de voorbeelden in Fokkema 1937 en het commentaar dat daarbij gegeven wordt, met aanvullingen uit en controles aan de hand van De Boer 1986, Tiersma 1985, J. J. Hoekstra 2001, Versloot C en Versloot G. Het blijft mogelijk dat we hier of daar een min of meer regelmatige dan wel een min of meer incidentele, klankcorrespondentie hebben gemist (zie ook onder punt 5). Voor het totaalbeeld zal dat, nemen we aan, geen ernstige gevolgen hebben. Bij de gegevens van Fokkema moeten we uiteraard bedenken dat ze uit de jaren '30 van de 20e eeuw dateren.[64] De voorbeelden zijn verder gecontroleerd aan de hand van de volgende woordenboeken: Zantema 1984 en Visser 1985 voor het Fries, Van der Burg 1991 voor het Stadsfries, Pannekeet 1984 voor het Westfries en soms ook Boekenoogen 1821 voor het dialect van de Zaanstreek. (N.B. Wanneer er van *Fokkema* z.m. sprake is, dan is Fokkema 1937 bedoeld.)[65]
Voor het vroege Middelfries hebben we de *sprekwurden* en de *rijmspreuken* (zie 1.6.3) geraadpleegd. Uiteraard zullen alleen die gevallen vermeld worden waarin de *sprekwurden* duidelijk van het moderne Fries verschillen (bij de *rijmspreuken* gaan we wat globaler te werk; zie 1.6.3).

4 *Inperkingen van het materiaal.* Flexievormen als bijv. ndl. *(ge)broken* – fri. *brutsen* – stfr. *broken* verwaarlozen we over het algemeen. Zie hiervoor hoofdstuk 4 over de morfologie. De klankvorm van functiewoorden (adposities, voegwoorden, lidwoorden, voornaamwoorden, hulpwerkwoorden) verwaarlozen we bij het uitzetten van de grote lijnen: door de meestal geringe klemtoon waaronder ze voorkomen, vertonen ze vaak eigen klankontwikkelingen. In 3.39 wordt er aandacht aan besteed.

5 *Notaties.* Waar nodig of wenselijk gebruiken we fonetische tekens. Per overzicht beperken we ons echter daarbij tot één voorbeeld. Voor de overgeleverde fasen gebruiken we tekens die zoveel mogelijk bij de huidige (althans nederlandse) spelling aansluiten. De lange klinkers en tweeklanken duiden we dus aan als <aa, ee, ui> enz. en ook als <eu, oe> enz. Voor de korte klinkers gebruiken we echter <à, è> enz. Voor de gereconstrueerde fasen (Gemeengermaans, Oudwestgermaans) hanteren

64 We baseren ons zoals in het algemeen in deze studie op het Leeuwarders. Voor de klanken van het Sneeks zie De Boer 1986.

65 Voor een overzicht van de stadsfriese klanken zie Fokkema 1937 of Duijff 2002.

we de gebruikelijke notaties. De r wordt voor de duidelijkheid in friese en stadsfriese woorden steeds genoteerd hoewel hij vaak niet of nauwelijks te horen is (zie 3.21).

6 *De vergelijking van de variëteiten.* Over het algemeen worden de brekingen (het ontstaan van stijgende diftongen) van het Middelfries (1550-1800: zie J. Hoekstra 2001, 722) bij de beoordeling verwaarloosd: het is wel zeker dat die van na het ontstaan van het Stadsfries dateren, al kan een aanzet daartoe al eerder aanwezig geweest zijn. De *sprekwurden* vertonen er in ieder geval nog geen tekenen van.[66] Voor het Stadsfries worden varianten die aan latere standaardnederlandse invloed kunnen worden toegeschreven, over het algemeen niet vermeld. Zo komt naast *beard* 'baard' ook *baard* (fri. *burd*) voor; met *baard* wordt dus geen rekening gehouden. Dit kan het aantal overeenstemmingen met het Nederlands reduceren; gezien onze hypothese (zie onder punt 6) dat de stadsfriese fonemen over het algemeen zullen corresponderen met de standaardnederlandse, lijkt dit een acceptabele methode.

7 *Fonologische en lexicale verschillen.* Verschillen tussen Nederlands en Fries die de stedeling als lexicaal ervaren heeft, althans als zodanig ervaren kán hebben, worden zij het met uitzonderingen niet vermeld. In dit hoofdstuk beschouwen we (over het algemeen) als zodanig een verschil op twee of meer punten tussen het nederlandse en het friese woord. Dit is niet (geheel) conform de in hoofdstuk 2 gevolgde werkwijze (zie 2.1) waarin we bij de identificatie van woorden heel wat coulanter zijn geweest. In feite hebben we hiermee een categorie van twijfelgevallen (meestal met verschil op twee punten) gecreëerd. In beide hoofdstukken hebben we dus het aantal te vergelijken gevallen gereduceerd. Dat houdt de zaak overzichtelijk terwijl er genoeg te vergelijken overblijft. Dat de op de aangegeven wijze gedefinieerde lexicale verschillen niet meedoen, reduceert natuurlijk het aantal aan de orde komende klankcorrespondenties.
Een verschil op twee punten bestaat tussen het nederlandse *gras* en het friese *gers*: er is verschil in klinker en een verschil in plaats van de r. Een ingrijpender verschil (zij het met een overeenkomende etymologie) hebben we bij ndl. *geven* en fri. *jaan*. Bij het bepalen van de soort verschillen (lexicaal of fonologisch) hebben we de volgende correspondenties verwaarloosd: tussen stemloos en stemhebbend (bijv. v/f: ndl. *vogel* – fri. *fûgel*), tussen v en w (bijv. ndl. *stuiven* – fri. *stowe*), tussen wel een d en geen d (bijv. ndl. *kwaad* – fri. *kwea*), tussen wel een sjwa en geen sjwa (bijv. ndl. *boog* – fri. *bôge*), tussen wel een slot-n en geen slot-n (bijv. ndl. *(ge)beuren* –

66 Wél noteerden we een keer, in spreekwoord 642, *kliouw* 'klauw' (nfri. *klau*, ofri. *klē*).

fri. *barre*), tussen een (ts)j-suffix bij werkwoorden en niet zo'n suffix (bijv. ndl. *hale* – fri. *helje;* ndl. *opwachten* – fri. *opwachtsje*). Ook verschillen in lengte hebben we verwaarloosd evenals het al dan niet aanwezig zijn van een "naslagje" (het sjwa-element waarin dalende diftongen eindigen). Op eventuele verschillen in de beide laatstgenoemde opzichten wordt waar passend onder 'fonetische bijzonderheden' gewezen. Tenzij anders aangegeven komen de betekenissen overeen. Sterk uiteenlopende betekenissen worden als lexicaal beschouwd.

8 *Historische verdieping.* Voor de historische referentie vermelden we bij de klinkers ook van welke gemeengermaanse of oudwestgermaanse klank of klankencombinatie we moeten uitgaan. Maar ook nu hebben we niet naar volledigheid gestreefd: een historische grammatica van het Stadsfries wordt hieronder niet gegeven, evenmin als van het Nederlands of het Fries. Bij de medeklinkers is om de zaak niet onnodig ingewikkeld te maken minder consequent de afkomst vermeld. Bij de voorbeelden zijn soms oude ontleningen aan het Latijn (in de gemeengermaanse of oudwestgermaanse periode). Aanduidingen als "gerekte aa", "vanouds lange aa" enz. hebben we aan de in de historische grammatica van het Nederlands gebruikelijke terminologie ontleend. Voor verdere informatie over de historische klankleer van het Nederlands zie (o.a.) Van Bree 1987, voor die van het Fries J. Hoekstra 2001.

9 *Presentatie.* In de onderstaande overzichten (par. 3.2 is een geval apart) is de hedendaagse standaardnederlandse klank steeds het uitgangspunt. We hebben deze als zodanig genomen omdat dat de minste problemen gaf en ook het beste bij het Gemeengermaans aansloot. Verder is zo ook goed te zien of we de nederlandse klanken inderdaad in het Stadsfries terugvinden. Naast elkaar worden kolomsgewijs voor de (min of meer) regelmatige klankcorrespondenties het Nederlands, het Fries en het Stadsfries vergeleken. Er is ook een kolom voor (meestal dialectische, nl. hollandse, maar soms historische) varianten (var.) binnen het Nederlands of het Fries. Een historische variant wordt met een + aangeduid. In de uiterst rechtse kolom staat de uitkomst vermeld: komt het Stadsfries overeen met het Nederlands of specifiek met het Hollands of komt het met het Fries overeen? De mogelijkheid bestaat dat het met beide overeenkomt. Dan is het geval in methodologisch strikte zin (vgl. 1.9) niet bewijzend wat we zo ook, zij het met weglating van *strikt*, zullen aangeven. Zo'n geval kan dan echter, omdat we ons in de (instabiele) fonologie bevinden, op het conto van het Nederlands geplaatst worden (zie onder punt 2). Mogelijk is natuurlijk ook dat het Stadsfries een eigen ontwikkeling laat zien; dan hebben we een geval dat sowieso niet bewijzend is.

Na de kolommen volgt steeds een bespreking. Daarna wordt op bijzonderheden gewezen waarbij gevallen waarin het Stadsfries overeenkomt met het Fries en niet met het Nederlands c.q. het Hollands, een aparte vermelding krijgen. Ten slotte wordt op bijzonderheden van fonetische aard gewezen. Hierbij kan een verschijnsel – we bevinden ons dan immers in de (stabiele) fonetiek – dat zowel nederlands als fries is, op het conto van het Fries geplaatst worden (vgl. weer onder punt 2).
Wanneer er sprake is van iets dat niet *bewijskrachtig* is, dan is vaak bedoeld: *in strikte zin niet bewijskrachtig* (vgl. de overwegingen in 1.9).

PROSODIE

> 3.2 Accentuatiepatronen

De accentuatiepatronen komen over het algemeen in de drie taalvariëteiten overeen. Een merkwaardige uitzondering is de beklemtoning van het voorzetsel in combinatie met *elkaar*: stfr. *met elkaar,* fri. *méí inoar* in plaats van *met elkáár*. (Deze beklemtoning is ook bekend van het Gronings.) Incidentele afwijkingen zijn: *skusjemántel* 'schoorsteenmantel' (ook gronings) en *róókvlees* (Fokkema blz. 76).[67]

3.3 – 3.18. DE KLINKERS

> 3.3 St.ndl. à <a>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	nacht	nacht	nacht		-
2	smal	smel	smal		ndl.
	blad	blêd [ɛ:]	blad		ndl.
3	af	of	òf	holl. of	-
4	barsten	barste	barste		-
5	dam	daam	dam		ndl.

In de gevallen 1 t/m 3 en 5 moeten we uitgaan van een ggm. ă, in geval 4 van een ggm. ĕ. We zien dat in alle gevallen het Stadsfries overeenkomt met het Nederlands, in geval 3 weliswaar niet met de standaardtaal maar wel met het hollands dialect. Het mist evenals het Nederlands de palataliseringen (2). Het mist trouwens ook de friese velariseringen vóór (o.a.) n : vgl. fri. *man* met [ɔ]. Vgl. hiervoor ook ndl. *hand,* fri. *hân* [ɔ:], stfr. *han/hand* (voor de wegval van de d zie 3.30 en vgl. voor de friese rekking ook *stâl,* ndl./stfr.

67 Voor het geval *skusjemántel* zie de in 4.6 besproken "genitivyske gearkoppelingen".

stal). De velariseringen, behalve die vóór nd, dateren echter pas uit de 19e eeuw (ze komen nog altijd niet voor in de hoek bij Hindeloopen) en zijn dus voor onze bewijsvoering niet relevant.[68] De *sprekwurden* hebben wel eens een à in plaats van een è, bijv. in *after* (nfri. *efter*, ndl./stfr. *achter*).[69] Dat betekent dan in feite geval 1.

Het eerste geval is niet bewijzend omdat in *nacht* evenals in vele andere woorden ook het Fries een à heeft. Ook geval 3 is niet bewijzend, evenmin als geval 4 waarin de à is ontstaan vóór r plus dentaal. Bewijzend is stfr. *barste* wél als we uitgaan van de oudere friese vorm *berste* of van *borste* in de *sprekwurden* (742). We nemen dan aan dat het Stadsfries van het begin af aan het uit het Hollands overgenomen *barste* heeft gehad. We zouden ook kunnen aannemen dat het Stadsfries ook eerst *berste* of *borste* had en met het Fries is meegeëvolueerd. Omdat we ons hier in de instabiele sector bevinden, is de eerstgenoemde mogelijkheid aannemelijker. Deze interpretatie zullen we voor vergelijkbare gevallen ook in het vervolg aanhouden. (Vgl. mogelijkheid A1 in 1.10.) Laatstgenoemde vorm had het Stadsfries overigens ook heel goed uit het Hollands kunnen hebben: *borste* is nl. ook van dat dialect bekend.

Geval 5 is wel bewijskrachtig. Het Fries wijkt hier af door rekking vóór verkorte geminaat: m uit mm. Het heeft meer van dergelijke voorbeelden en we treffen er heel wat aan in de *sprekwurden*. Vgl. in dit verband ook *fale* (*rijmspreuken*, met rekking: Versloot G 2.1.2), nfri. *falle* (stfr. *falle*, ndl. *vallen*); *saat* (id.), nfri. *sêd* (stfr. *sat*, ndl. *zat*) en *wael* (id.), nfri. *wâl* (ndl./stfr. *wal*).

Bijzonderheden. Fri. *hingje* sluit aan bij geval 2: het heeft i-Umlaut van à plus overgang van è in ì vóór nasaal plus oorspronkelijk velaire occlusief. Het Stadsfries heeft evenals het Nederlands *hangen* zonder i-Umlaut. (Het friese woord is oorspronkelijk de causatiefvorm.) Stfr. *merk* 'markt' (vulg. Latijn *marcatus*) hoeft niet uit het Fries te komen (vgl. fri. *merk*); dialectisch komt immers naast ndl. *markt* ook *merkt*, (westfr.) *mert* voor. Het Fries wijkt af in *hurd*; vgl. stfr. en ndl. *hard*. De oude è (uit à, vgl. ofri. *herde*, got. *hardus*) moet in het friese woord (vóór r plus dentale of velaire medeklinker) eerst, al in het late Oudfries, ì geworden zijn (vgl. in de *sprekwurden: hirder* 589) en daarna, in het Nieuwfries (van de vroege 18e eeuw), gerond zijn tot [ø]. *Fracht/vracht* heeft in alle drie de variëteiten een à verkort uit een ingweoonse ā (< ggm. ai). Dit kan op de een of andere manier een "Wanderwort" zijn (vgl. bijv. IJslands *fraktskip*). Bij *arm* (znw. en bnw.) staat

68 De (noord-oostelijke) *rijmspreuken* vertonen <au>-spelling in *ferstaun* (nfri. *ferstân*), *laun* (nfri. *lân*) en *paun* (nfri. *pân*). Vgl. daarmee stfr. *ferstand*, *land* en *pand* conform het Nederlands.

69 Omgekeerd kunnen de *sprekwurden* ook een è in plaats van een à hebben, bijv. in de werkwoordsvorm *smecket* (nfri. *smakket*, ndl./stfr. *smaakt*).

het Stadsfries aan de nederlandse kant: het Fries heeft immers *earm* met [I.ə] met Anlautsrekking. Een uitzondering op de correspondentie onder 4 is stfr. *smerte* 'open, wond zijn' (niet vermeld in Van der Burg 1991) dat wat klank overeenkomt met het friese *smerte* en niet met het nederlandse *smarten* (in het Fries is een è i.p.v. een à niet ongewoon). Ouder Nederlands kon echter ook *smerten* hebben. Het is dus niet bewijskrachtig.

Overeenkomsten met het Fries. Hiertoe behoren *lef* 'flauw' (fri. *lef*, ndl. *laf*), *bealch* met [I.ə] 'buik, lichaam van een dier, in ruwe taal ook van een mens' (fri. *bealch*, nu met ronding uitgesproken; vroeger-ndl. *balg*), *ledder* (fri. *l(j) edder*, ndl. *ladder*, met ingweoonse ontwikkeling van ggm. ai)[70], *eker* (fri. *eker*, ndl. *akker*). Laatstgenoemd woord hoort in de agrarische sfeer thuis; de beide eerste woorden kunnen tot de subjectieve woorden gerekend worden, terwijl we *ledder* als een huiselijk woord kunnen beschouwen. Of stfr. *slòp* en *sòp* (ndl. *slap* en *sap*, fri. *slop* en *sop*) uitzonderingen zijn, is de vraag. Waarschijnlijk kunnen *slòp* en *sòp* net zoals *òf* 'af' (geval 3) en *ròt* 'rat' (fri. *rôt)* ook als hollandse vormen beschouwd worden (vgl. WNT).

Fonetische bijzonderheden. Vóór n plus dentaal heeft het Stadsfries evenals het Fries en het Hollands nasalering van de klinker plus rekking; vgl. stfr. en holl. *brand, glans* met lange genasaleerde à, fri. *brân, glâns* met lange genasaleerde ò. Fokkema (blz. 83) vermeldt voor het Leeuwarders *brand* zonder nasalering onder invloed van het Standaardnederlands. Nasalering plus rekking kunnen dus zowel uit het Hollands als uit het Fries afkomstig zijn. Fries zijn wel de rekkingen die Fokkema (blz. 83, Opm.) constateert voor *man, wal* in Harlingen en voor *kast* [ka:s] in Bolsward (en verder ook in het amelandse (Ballum) *val, stal, arm, darm;* voor het laatste woord heeft het Fries *term*). De rekking in fri. *blêd* wordt in de 18e eeuw geplaatst, dus na het ontstaan van het Stadsfries.

> 3.4 St.ndl. aa <a, aa>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	baten '	bate	bate		-
2	kamer	keamer [I.ə]	kamer		ndl.
	water	wetter	water		ndl.
	halen	helje	hale		ndl.
	laatst	lêst [ɛ:]	lest	holl. lest	-
3	varen	farre	vare		ndl.
4	waden	wâdzje [ɔ:]	wadde		stfr.

70 De friese vormen van dit woord zijn niet gemakkelijk te duiden: *leerde* (16e eeuw), *leider, ljerre* (18e eeuw), *ljedder* (duikt pas in de 19e eeuw op). Het palatale vocalisme van stfr. *ledder* wijst hoe dan ook in friese richting.

5	baars	bears	bears	holl. beers	-
	baard	burd	beard	holl. beerd	ndl.holl.
	aarde	ierde	earde	holl. eerd	ndl.holl.
6	schaap	skiep	skaap		ndl.
	kwaad	kwea	kwaad		ndl.
	maan	moanne [wa]	maan		ndl.
	vragen	freegje	frage		ndl.
	laten	litte	late		ndl.
7	waaien	waaie	waaie		-
8	schaar	skjirre	skear	holl. skeer	ndl.holl.

De "gerekte aa". Voor de gevallen 1 t/m 4 moeten we uitgaan van een ggm. ă in open syllabe, met dus de mogelijkheid van rekking. Geval 1 is niet bewijzend. Aan de gevallen onder 2: *kamer, water,* kunnen we zien dat in het Stadsfries evenals in het Nederlands palatale klanken voor à in open syllabe (zonder i-Umlautsfactor) ontbreken.[71] In het zwakke werkwoord van de tweede klasse *helje* heeft het Fries de Umlautsklinker è vanwege de j in volgende syllabe die in het nederlandse equivalent ontbrak. Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant. i-Umlaut vertoont ook stfr. *lest* evenals holl. *lest* in tegenstelling tot st.ndl. *laatst* (naar analogie van *laat*); vgl. nog *lest best.* Omdat ook het Fries, zij het met verlenging, een Umlautsklinker heeft, is dit geval niet bewijzend. In geval 3 heeft het Fries (vóór r) korte klinker in tegenstelling tot Stadsfries en Nederlands. Vgl. ook in de *rijmspreuken* met korte klinker (Versloot G 2.1.2): *appe* 'aap', *knappe* 'knaap', *machge* 'maag' (nfri. *aap, knaap, mage*). Zie verder geval 4 met korte klinker in het Stadsfries maar met een lange, vóór dentaal gevelariseerde klinker in het Fries (voor de velarisering vgl. de vorige paragraaf). Hier hebben we een geval waarin het Stadsfries op zichzelf staat.

In geval 5 gaat het om een ggm. ă of ĕ vóór r plus dentaal. Een ì-klank in deze positie vinden we ook in het Noord-Hollands (Westfries; zie Heeroma 1935, 79). Het geval *baars* is in ieder geval niet bewijzend omdat ook het Fries hier [I.ə] heeft. De gevallen *baard* en *aarde* lijken dat wel te zijn: het Fries heeft hier immers [ø] (uit [I]), of [i.ə]. Fokkema (blz. 88) meent voor het Fries van de 16e eeuw al te kunnen aannemen dat het van de nu in het Leeuwarders gebruikelijke klank afweek (de, noord-oostelijke, *rijmspreuken* hebben *firddich, stirt, swyrd, wirdich*). *Baard* en *aarde* zouden dan inderdaad bewijzend zijn. Dit maakt het ook voor het geval *baars* niet

71 Voor [I.ə] laten de *sprekwurden* zowel als de *rijmspreuken* met <ae>-spellingen nog de oude [ɛ:]-uitspraak zien.

waarschijnlijk dat het Stadsfries de [I.ə]-klank uit het Fries heeft.[72] Het is beter in noord-hollandse richting te denken hoewel vormen als *peers, steert, keers* (met ggm. ĕ) ook bij de haagse, dus zuid-hollandse Constantijn Huygens voorkomen (Weijnen 1968, 28). Ze zijn trouwens ook in het Utrechts heel gewoon.[73]

De "vanouds lange aa". Geval 6 betreft de ggm. zogenaamde e[1] ([æ:]. Het Stadsfries staat met zijn vanouds lange aa duidelijk aan de nederlandse en ook aan de zuid-hollandse kant. Niet echter – en dit is opmerkelijk – aan de noord-hollandse kant: in het Noord-Hollands is immers het verschil tussen de door rekking onstane en de "vanouds lange" aa bewaard gebleven. Vgl. *water* tegenover *skeep* of *skeip.* Het lijkt erop dat het Stadfries zich hier naar het Zuid-Hollands (in historische zin, dus inclusief Amsterdams en Haarlems)[74] of het Standaardnederlands in statu nascendi heeft gericht.[75]

Geval 7 is eigenlijk gelijk aan geval 1: de drie variëteiten hebben dezelfde klinker (aa). Het verschil is dat we ook hier met een vanouds lange aa te maken hebben, in de positie vóór een j. Evenals geval 1 is het uiteraard niet bewijskrachtig. Vgl. ook stfr./fri./ndl. *draaie* (fri. *draaie* kan echter gezien de anlautende d voor owgm. þ – zie 3.30 – een leenwoord uit het Nederlands zijn). Voor ndl. *maaien* en *zaaien* heeft het Fries resp. *meane* en *siedzje*; het Stadsfries staat met *maaie* en *saaie* aan de ndl. kant.

Geval 8 stelt ons voor een probleem. In stfr. *skear* enz. stond vroeger een Umlautsfactor (ohgd. *skāri.*) evenals in *geef, kees* en *leech* 'niet hoog'; in *hering* is de factor nog te zien. Het (westelijke) Nederlands heeft in deze woorden een aa; in oostelijke dialecten komt een Umlautsklinker voor. Het is niet aannemelijk dat het Stadsfries die oostelijke Umlautsklinker heeft (zie 3.38.2). Kunnen we aan herkomst uit het Fries denken? Dat lijkt in ieder geval voor *geef, kees* en *skear* niet waarschijnlijk: *geef* lijkt in het Fries een leenwoord te zijn (authentiek fries zou *jief* of *jouw* of iets dgl. zijn); voor 'kaas' had het Fries blijkens de rijmspreuken in de 16e eeuw al een vorm

72 Volgens Fokkema (blz. 84), die het Stadsfries als een voortzetting van het Fries zag, kwamen in het Oudfries bij ggm.ă naast elkaar gerekte en niet gerekte vormen voor waarvan in het Leeuwarders de gerekte zijn overgebleven, misschien, meent hij, gesteund door de ì-vormen uit ggm. ĕ vóór r plus dentaal.

73 Het Fries vertoont nogal wat varianten: naast *kears* bijv. ook *kers* en *kêrs* met resp. korte en lange è.

74 Volgens oude opvatting (nog 17e, 18e-eeuws) begon pas ter hoogte van het IJ Noord-Holland (het Noorderkwartier).

75 De friese representanten zijn positioneel bepaald: zo verschijnt de [I:ə] na kw- en vóór bepaalde medeklinkers, de diftong [o.ə] (met breking [wa]) vóór n wanneer daarop geen Umlautsfactor volgde. *Freegje* moet ee hebben door i-Umlaut. Voor 'maan' hebben de *rijmspreuken manne* (met verkorting: Versloot G 2.1.4).

met een ie, bovendien met een gemouilleerde Anlaut (*tzys*); en ook in het woord voor 'schaar' had het 16e-eeuwse Fries al een ie. Alleen *leech* en *hering* zouden we dan als substraatwoorden overhouden. Bij *hering* zouden we eventueel nog aan de (micro)natuur kunnen denken, bij *leech* wordt het erg moeilijk om een verklaring te vinden. We kunnen ook denken aan het Noord-Hollands waarin immers de vanouds lange aa regelmatig door een ee (naast ei) vertegenwoordigd is. Maar waarom zijn dan juist deze woorden (precies die woorden die vroeger een Umlautsklinker hadden) uit dit dialect afkomstig en andere niet? Een oplossing voor het probleem kan zijn dat i-Umlaut van owgm. ā (uit ggm. [æ:]), anders dan de i-Umlaut van andere oorspronkelijk lange klinkers, tot ver bij de kust kon voorkomen. Er zijn voorbeelden bekend van de zuid-hollandse (en zeeuwse) eilanden (zie Weijnen 1991, 53-54). Zouden we misschien mogen aannemen dat ze vroeger nog wel noordelijker voorkwamen? Misschien is een aanwijzing dat vooral woorden met Umlaut van deze lange klinker een gevestigde plaats in het Standaardnederlands hebben verworven: *bedeesd, beweren, dwepen, geeuwhonger, scheper, strelen* (Van Loey 1970, 45). Vgl. verder nog het zuidafrikaanse *skêr* en de algemeen bekende uitdrukking *klaar is kees.*[76] Een vorm zonder Umlaut is stfr. *genadech* waarvoor het Fries *genedich* heeft. Hier staat het Stadsfries in ieder geval aan de nederlandse kant wat bij zo'n vaak in de kerk gebruikt woord niet verwonderlijk is. Een vorm met aa hebben ook de *sprekwurden* (861). Als we hiervan uitgaan is het geval niet bewijzend.

Bijzonderheden. Bij *haan* (got. *hana),* met gerekte aa, staat het Stadsfries aan de nederlandse kant (*haan*): het Fries heeft *hoanne* met breking [wa] uit [o.ə] < [ɔ:] die op zijn beurt door ingweoonse ronding uit korte à voor nasaal is ontstaan. Een eigen klank heeft het Stadsfries in *sweuvel* (got. *swibls,* osa. *swebal)* waarvoor het Nederlands *zwavel* en het Fries s*wevel* heeft. Naast ndl. *zwavel* kwam echter frequent *zwevel* voor (zie WNT). De eu moet door ronding ontstaan zijn. Voor de korte klinker in *sprekwurden* 523: *glessen* 'glazen' (nfri. *glêzen*) enz. zie 3.35. *Klaver* komt in alle drie de variëteiten voor. Het heeft door een ingweoonse ontwikkeling een aa uit ggm. ai. Stfr. en ndl. *baken* hoort synchroon onder 2 of 6 thuis: het Fries

76 Voor *beweren* zie overigens de etymologische woordenboeken. Umlaut van owgm. ō komt in minder woorden voor: *beuk, geneugte, meu.* Een eu die teruggaat op owgm. ō uit ouder au, vinden we in *bleu* en *sneu. Zeut, teuven, veugen; beus* kwamen slechts tijdelijk (in de zeventiende eeuw) in het Standaard-Nederlands in statu nascendi voor. Bij *klaar is kees* kunnen we ook aan de jongensnaam *Kees* denken. Daarvoor zou kunnen pleiten dat het lidwoord *de* ontbreekt. Het is echter ook voorstelbaar dat de uitdrukking pas secundair met *Kees* in verband is gebracht en dat daarmee het lidwoord verdween.

heeft *beaken*; de aa gaat hier via een ingweoonse ontwikkeling terug op ggm. au. Zo'n herkomst heeft ook *laaie* in stfr. en ndl. *in lichter laaie*; het Fries heeft hier *yn ljochte lôge*. In beide gevallen staat het Stadsfries dus aan de nederlandse kant.

Overeenkomsten met het Fries. Om te beginnen noemen we *hammer* (ndl. *hamer*, fri. *hammer*) waarvoor we van een ggm. ă moeten uitgaan. Dit woord ligt in de huiselijke sfeer. Het Stadsfries heeft ook evenals het Fries *near* 'benauwd' met [I.ɔ] (uit ă), te vergelijken met ouder ndl. *naar* in die betekenis. In klankvorm staat het Stadsfries bij dit subjectieve woord aan de friese kant. Uitzonderingen zijn ook, conform het Fries, *wêr* en *dêr*, met [ɛ:] uit e[1], voor 'waar'en 'daar'; in het Leeuwarders hebben die echter een aa. Getuige de vormen *dar* en *darom* bij Jeltema (18e eeuw) moet de leeuwarder klank al tamelijk oud zijn. *Wêr* en *dêr* zijn bijwoorden die door hun betekenis dicht bij de functiewoorden staan. Vgl. verder nog fri. *sturt* 'staart' (met ggm. è) dat we ook in het Stadsfries terugvinden. Een natuurwoord?

Fonetische bijzonderheden. De aa heeft in het Stadsfries vaak een (wat) palatale uitspraak (zie Fokkema blz. 103 e.v.) In het bijzonder wordt deze uitspraak voor Harlingen genoemd, overigens niet vóór een j zoals in *naaje, maaje* enz. Die palatale uitspraak is echter volgens Fokkema (zijn boek is uit de jaren '30) op z'n retour. Hij vermeldt ook een korte aai-uitspraak voor Dokkum. Voor Leeuwarden heeft hij een spelling <aai> gevonden. Die zou zijns inziens op een licht gepalataliseerde uitspraak kunnen wijzen maar hij is daar niet zeker van. Ons inziens zouden we ook aan eenzelfde diftong als in Dokkum kunnen denken. Voor een parallelle ontwikkeling kunnen we aan de ei-klank voor "vanouds lange aa" in o.a. Noord-Holland denken. Vgl. *keis* waarin de palatale klank ook in een j-element uitloopt. Voor Sneek wordt overigens een donkere, meer velaire (hypercorrecte?) klanknuance genoemd.[77] Het is aannemelijk dat de palatale uitspraak (een typisch "accent"verschijnsel) uit het Fries afkomstig is (zie nogmaals Fokkema). Strikt genomen is het geval echter niet bewijskrachtig omdat een palatale uitspraak ook voor Holland kan worden aangenomen (in Noord-Holland gaat het dan uiteraard alleen om de gerekte aa). Voor Zuid-Holland kan verwezen worden naar Van Loey 1970, 95, die op zijn beurt verwijst naar Nicolaas van Wijk (zie Van Wijk 1911). Tot in de 18e eeuw (zie Van der Wal en van Bree 1994, 257) woedt de strijd om de <ae>-spelling waarbij ook de (palatale) uitspraak in het geding was. Resten van die palatale aa vinden we nog in kustplaatsen als Katwijk aan Zee en Scheveningen (in laatstgenoemde plaats nu als ee

77 In Bolsward en Harlingen is er verschil in uitspraak tussen *haan* 'haan' (tamelijk palataal) en *haan* 'handen' (tamelijk velair). Zie De Boer 1986, 24)

uitgesproken). Bij bovenstaande beschouwingen moet echter opgemerkt worden dat de aa een labiele klank is waarbij gemakkelijk allerlei meer palatale of meer velaire nuances kunnen ontstaan. Zie in dit verband ook de beschouwingen in Hellinga 1940, 502 e.v.[78]

> 3.5 St.ndl. è <e>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	berg	berg	berch		-
	zetten	sette	sette		-
	erg	erch	erch		-
	beschermen	beskermje	beskerme		-
2	berk	bjirk	berk		ndl.
	merg	moarch [wa][79]	merch		ndl.
3	denken	tinke	dinke	holl dinke	-
4	vers	farsk	fars	holl.vars	-
5	spel	+spil	spul	holl. spul	ndl.holl.
6	recht	rjocht	recht		ndl.

In de gevallen 1 en 2 gaat het om ggm. ĕ in gesloten syllabe: *berch,* om ggm. ă met i-Umlaut in gesloten syllabe: *sette,* ontstaan uit **sătjăn,* om ggm. ă in gesloten syllabe vóór labiaal of velair: *erg; merch,* of om een ggm. ĭ in gesloten syllabe vóór r plus medeklinker: *beskerme, berk.* Die ggm. ĭ moeten we ook aannemen voor *vers* (4) en *spel* (5) terwijl we voor *denken* (3) weer van een ggm. ă met i-Umlaut moeten uitgaan en voor *recht* van een ggm. ĕ.
De gevallen 1 en 2 zijn niet resp. wel bewijzend. De *rijmspreuken* hebben echter *schyrm* (met oude ì) voor 'bescherming' waarmee het Stadsfries aan de ndl. kant komt te staan. Geval 3 betreft de positie vóór dentale nasaal plus consonant of vóór oorspronkelijk gegemineerde nasaal (nn). Het Standaardnederlands heeft daarin è; in dialectisch Hollands komt echter ook ì voor. Dit geval is dus niet bewijzend, evenmin als stfr. *swemme* dat niet alleen tegenover fri. *swimme* maar ook *swemme* staat. Bewijzend is wel stfr. *swemme* tegenover *swomme* (*sprekwurden* 972, ook *rijmspreuken*). Ook geval 4 is niet bewijzend omdat het algemeen hollands is (zie Heeroma 1935 passim) dat een è, ook uit ì, vóór r plus dentaal à wordt.

78 Van de groninger die Nederlands probeert te spreken, is bekend dat hij een palatale aa uitspreekt. Deze aa moet tegen de achtergrond van de donkere aa (oa) van het Gronings als een hypercorrectie gezien worden. In het Fries komt zo'n donkere uitspraak in het algemeen niet voor.

79 Varianten van *moarch* zijn *march (marge)* en *murch* waarin de ch ook nog met een k kan afwisselen. In de *sprekwurden* (no. 708) vinden we *mercke.* Er is daarin afgezien van de slot-sjwa een verschil in medeklinker met het Nederlands en het Stadsfries.

Het bekendste voorbeeld daarvan is *harse(n)s* dat we terugvinden in stfr. *harses* maar ook, via ontlening, in fri. *harsens* (authentiek fries is *brein*). Dergelijke vormen zijn in het Stadsfries ook *darde, dartien, dartich, karsttijd, karstwêge* 'kerstbrood' die niet met het Fries te vergelijken zijn omdat we daarin vormen zonder metathesis aantreffen: *tredde, tritich, trett(s)jin, krysttyd, krystbôle.*

Merkwaardig is dat de *rijmspreuken* consequent à laten zien vóór r plus velair: *marcke, tsarck, scharp, starck* (resp. 'merken, kerk, scherp, sterk') waar het Nederlands (afgezien bijv. van sommige hollandse dialecten), Stadsfries en Fries een è laten horen. De à houdt verband met een algemene tendens in het noord-oosten (waar de *rijmspreuken* vandaan komen) om de è in à te veranderen (Versloot G 2.1.2). Vgl. ook nog *hal* en *dal* in plaats van nfri./stfr./ndl. *hel* en nfri./stfr. *del.* Hoe dan ook, het Stadsfries staat afgemeten aan de *rijmspreuken* aan de nederlandse kant (wat bijv. *scherp* betreft – zie Heeroma 1935, 98-101 – niet aan de hollandse met *scharp*).

Algemeen hollands is ook *spul* met ronding (in een bepaalde betekenis ook in het Standaardnederlands aanwezig). Het is ook de vorm van het hedendaagse Fries. De *sprekwurden* (no.1071b) hebben echter *spil* dat een bewijskrachtig geval oplevert waarin het Stadsfries aan de hollandse kant staat (*spul* is voor het Fries pas in 1722 voor de eerste keer geattesteerd).

Geval 6, met oude breking in het Fries, is in ieder geval bewijzend. Een ander voorbeeld is fri. *sljocht*: stfr. *slecht*, ndl. *slecht.* Semantisch komt het Stadsfries hier met het Fries overeen: beide variëteiten hebben de betekenis 'effen'. Deze betekenis kwam vroeger echter ook in het Nederlands voor. Vgl. verder nog fri. *fjochtsje* met stfr. *fechte*, ndl. *vechten.*

Bijzonderheden. Tot geval 1 behoort ook ndl./stfr./fri. *fet/vet* met een è die door verkorting uit vanouds lange ee is ontstaan. Vermeldenswaard is stfr. *gest* (met oude è). Deze vorm komt overeen met fri. *gest* en niet met ndl. *gist.* Voor het Nederlands wordt in het WNT echter ook *gest* genoemd. *Gest* is dus niet bewijzend (evenmin als *gist* dat eveneens in alle drie de taalvariëteiten voorkomt). Een è vinden we ook in de *sprekwurden: iest* (800). Vermeldenswaard is de vorm *òrt* 'erwt' (ggm. ă) die noch met *er(w)t* noch met fri. *eart* (uit *ert* of *art*) overeenkomt. De vorm met ò is volgens Heeroma 1935, 81 echter algemeen hollands geweest. We kunnen dus een hollandse oorsprong aannemen. Naast deze vorm kwam echter *utten* (begrijp: *urten*; Jonkman 1999: 43) voor, met ù uit ò. Zie voor deze ontwikkeling 3.8. Geen geronde klinker heeft het Stadsfries evenmin als het Nederlands in *werk* (ggm. ĕ); vgl. fries *wurk* (voor de [ø] uit [I] vgl. *burd* in 3.4). Ook bij *melk* (ggm. ĕ) staat het Stadsfries aan de nederlandse kant; vgl. fri. *molke.* Bijzondere gevallen zijn verder nog stfr. *ses* (ggm. ĕ, ndl. *zes*) tegenover fri. *seis*, stfr./ndl. *elf* (got. *ainlif*) tegenover fri. *alve (âlf)* en stfr./ndl. *wel* tegenover fri. *wol.* In de *rijmspreuken* vinden we, met <ey>, *pheynt*

voor stfr. *fent*, nfri. *feint*, ndl. *vent*. Het Stadsfries verschilt dus zowel van het Fries van de spreuken als van het Nieuwfries (*fint*, niet vermeld in Van der Burg 1991, kan voor het Stadsfries evenmin als voor het Hollands niet uitgesloten worden; vgl. het geval *dinke*).
Fonetische bijzonderheden. Bij de è en de ì kan er evenals in het Fries en het Hollands rekking en nasalering optreden vóór n plus s, bijv. in *mens/mins*. Een gerekte klinker horen we ook in *legge* en *segge*, verder in *bed* en *redde* zoals ook in het Fries het geval is.

> 3.6 St.ndl. ee <e, ee>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst	
1	leeg	leeg	leech		-
2	breken	brekke	breke		ndl.
	lezen	+lezze	leze		ndl.
3	eten	ite	ete		ndl.
	slede	slide	slede		ndl.
	weten	witte	wete		ndl.
	veen	fean [I.ə]	feen		ndl.
4	spelen	spylje [i]	speule	holl. speule	ndl.holl.
5	zweren	swarre	sweare [I.ə]		ndl.
6	bleek	bleek	bleek		-
	heel	heel	heel		-
7	menen	miene	miene	holl. miene	-
8	week (adj.)	weak	week		ndl.
9	teen	tean	toan [o.ə]	holl. toon	ndl.holl.
10	beet	byt	byt	holl. biet(je)	- ?

De "gerekte ee". In de gevallen 1 t/m 5 moeten we uitgaan van een ggm. ĕ of ĭ die later in open syllabe gerekt is (*leeg* is ontstaan uit *ledig*) of van een ggm. ă met i-Umlaut en rekking (*veen*, vgl. got. *fani*). Behalve in geval 1, dat niet bewijskrachtig is, staat het Stadsfries aan de nederlandse kant of, in geval 4 (met ronding), aan de hollandse. Het Fries heeft korte maar tegenwoordig ook wel lange è in geval 2 (vgl. *lêze*), verder [i]- of [i.ə]-klanken in geval 3 (naast *witte* ook dialectisch bepaald *wite*), behalve in *fean* met [I.ə] (waarnaast ook *finne*), en zo ook een [i] in geval 4. Fri. *weage* 'wegen' (ww.) heeft naast de uitspraak met è ook die met [I.ə]. De *rijmspreuken* laten wat vaker een [i]-klank zien: *schile* 'schelen', *schryuwe* 'schreeuwen', *sycker* 'zeker', *ryn* 'regen' (nfri. *skele, skreauwe, seker* naast *sikerwier, rein*). Het Stadsfries staat met *skele, skreeuwe, seker, regen* aan de ndl. kant. Voor geval 5 kunnen ook stfr. *pear* en *teare* (ndl. *peer* en *teren*, fri. *par* en *tarre*, steeds met de klinker vóór r) genoemd worden. De (noord-oostelijke) *rijmspreuken* laten vaker een à

zien: *biracke* 'berekenen', *bracke* 'breken', *faghie* 'vegen', *lasze* 'lezen', *mannich* 'menig', *scharre* 'scheren', *spracke* 'spreken', *waggen* 'wegen' (mv. van *wei*)' (vgl. hiervoor de vorige paragraaf). Afgemeten daaraan staat het Stadsfries steeds aan de nederlandse kant. Geval 10, waarvoor we ook van een ggm. ĭ moeten uitgaan, komt apart uitvoerig hieronder aan de orde.

De "vanouds lange ee". De gevallen 6 t/m 9 betreffen de zogeheten vanouds lange ee, via ē/ei uit ggm. ai. Geval 6 is niet bewijzend. Weliswaar heeft de friese schrijftaal tegenwoordig de vorm *hiel* maar dat is evenals *diel* een "hyperfrisisme", uit distantiedrang ten opzichte van het Nederlands te verklaren. De dialecten hebben *deel* en *heel*[80] welke vormen we ook in de *sprekwurden* tegenkomen: *heel* in 494, 797 en 1065 en *deel* in 847 en 1052. Ook geval 7 is niet bewijzend. Wat dit geval betreft: het Fries heeft vaak ie, meestal met naslagje, d.w.z. een lichte sjwa ([i.ə])[81] maar we kunnen de ie in deze woorden ook in het Hollands terugvinden; vgl. verder nog stfr. en holl. *ien(igst), liene, stien* met fri. *ien, liene, stien.* Volgens Van den Berg 1959, 21 – hij verwijst ook naar Boekenoogen 1821, 40 – moeten we voor het "hele gebied" de ie als de klankwettige variant van de vanouds lange ee beschouwen. Het is niet helemaal duidelijk wat hij met het hele gebied bedoelt; in ieder geval Noord-Holland maar misschien wel heel Holland ten noorden van de zuid-hollandse eilanden. Op het laatste wijst kaart 1 in Heeroma 1935 (vgl. daarbij kaart 24 die ook in Weijnen 1991 als kaart 15 is afgedrukt). Als we ervan uitgaan dat ie voor vanouds lange ee algemeen hollands was, kunnen we ondanks het feit dat een hollandse vorm met ie niet is aangetroffen, ook de overeenkomst tussen stfr. *iwich* en fri. *ivich* (ndl. *eeuwig*) niet bewijzend laten zijn. Bewijzend is uiteraard wel geval 8.[82] We keren nu nog even naar geval 6 terug. Het Stadsfries kan zich hier aan het Standaardnederlands in statu nascendi geconformeerd hebben. Het had *bliek* en *hiel* kunnen hebben want deze vormen kwamen in het oude Hollands voor (*wiek* 'week' echter niet). Er zijn hiervan nog meer voorbeelden: *breed, deel, kleed* (ouder holl. *bried, diel, klied*).[83]

80 In een klein deel van het taalgebied komen *diel* en *hiel* toch wel voor.

81 *Gjin* 'geen' dat in de 18e eeuw het oude ontkennende *nin* opvolgt, moet een ontlening aan het Hollands en/of het Stadsfries zijn (<*gien*).

82 Voor de verdeling van ee en ie in het Fries zie Versloot 1991 en J. Hoekstra 2001. Voor fri. *weak* met [I.ə] moeten we uitgaan van een ofri. ā.

83 We vinden in de *sprekwurden* ook *beschee* 'bescheid' (811) en *peteele* 'schotel' (823) voor nfri. *beskie* en *petiele* 'schotel'. Het Stadsfries kent evenals het Nederlands *bescheid* en komt dus noch met het oudere noch met het nieuwere Fries overeen. In het tweede geval hebben we geen stadsfriese variant in Van der Burg 1991 gevonden; het Nederlands heeft c.q. had *pateel, plateel,* het Noord-Hollands *petiel* (WNT). Opvallend is verder dat het Stadsfries en het 19e/20e-eeuwse Noord-Hollands in dezelfde contexten de ie bewaren, met name vóór n.

Geval 9 laat een ontwikkeling zien die binnen een ingweoons kader verklaard kan worden (zie Van Bree 1997, maar ook Bremmer 1997), de ontwikkeling van ggm. ai tot oo (met naslagje vóór dentaal). Vgl. nog stfr. *moat* (ndl. *moot*, fri. *moat*), *roop* 'touw' (ndl. *reep* en fri. *reap*) en stfr. *roof* 'knot garen' (fri. *reaf*). Het Fries heeft op één woord na een afwijkende klank: [I.ə] <ea>, het Nederlands heeft voorzover het betreffende woord erin voorkomt een ee of een oo. Het geval *moat* is niet bewijzend. De drie andere woorden lijken een eigen stadsfriese ontwikkeling te representeren. Dit is echter maar schijn: de oo-vormen komen dialectisch namelijk ook in Holland, speciaal Noord-Holland, voor.

Voor de "vanouds lange ee" zie ook noot 32.

Bijzonderheden. Voor de korte klinker in de *sprekwurden* 410: *genessen* 'genezen', zie 3.35 (en vgl. ook 3. 4). Een bijzonder geval is het oude stfr. *fleis* (ndl. *vlees* met vanouds lange ee) dat in de tijd van Fokkema op z'n retour was. Het doet aan het Fries denken maar dat heeft aai-uitspraak welke uitspraak ook van het oude Hollands bekend is. De ei-uitspraak van het Stadsfries doet standaardtalig aan. Het oude Fries had *flêsk* dat een lexicaal verschil met het ndl. *vlees* oplevert. Dat geldt ook voor het *flaask* van de *sprekwurden* (en van de *rijmspreuken*: *flaasch*). Als we van deze oude vormen uitgaan, is de conclusie dat het Stadsfries aan de nederlandse kant staat. Voor de sk-verbinding zie 3.32. Verkorting treffen we aan in *lilk* (uit *ledelijk* met vanouds lange ee). Deze is echter niet alleen uit het Fries maar ook uit het Hollands bekend. Het stadsfriese en friese woord betekent niet alleen 'niet-mooi' maar ook 'boos' maar ook die betekenis is in het Hollands en het Standaardnederlands niet (geheel) onbekend: vgl. *doe niet zo lelijk tegen me.* Het Fries heeft ook verkorting in *allinne;* het Stadsfries heeft het met het Hollands overeenkomende *allien*. Ook bij *negen* wijkt het Stadsfries van het Fries af: het Fries heeft immers *njoggen.* Vermeld kan verder nog worden dat ook bij *teken* het Stadsfries aan de nederlandse kant staat als we het vergelijken met fri. *teiken.* Dit is echter een oude friese schrijftaalvorm die dialectisch ook wel in het oosten en noord-oosten voorkwam. Het gewone friese woord is *teken* dat een overeenkomst zowel met het Stadsfries als met het Nederlands oplevert. Een uitzondering bij een van de voorbeelden onder 6 is stfr. *hiel(tyt)* 'telkens' waarmee het Stadsfries aan de nederlandse (hollandse) kant staat als we *heel* als authentiek fries beschouwen. Vgl. verder *twie;* het Fries heeft hiervoor *twa*. De ie in dit telwoord was overigens in de tijd van Fokkema al ten gunste van de ee op z'n retour.

Gerekte ie. Ten slotte geval 10. Er zijn nogal wat woorden met een ggm. ĭ die in het Stadsfries evenals in het Fries een ie blijken te hebben: *byt* (fri. *byt*, ndl. *beet;* met verkorting stfr. *bitsje*), *gisele* 'geselen; snel rond draaien,

van kinderen' (fri. *giselje*, ndl. *geselen*)[84], *griepe* (in de spelling van Fokkema; fri. *gripe*, ndl. *greep* 'riek'), *linich* (fri. *linich*, ndl. *lenig*), *nyt* (fri. *nyt*, ndl. *neet*), *sinen* (fri. *sinen*, ndl. *zenen*), *skimer* (fri. *skimer*, ndl. *schemer*), *stikel* (fri. *stikel*, ndl. *stekel*), *spliterich* 'ruw van handen, met spleten' (fri. *spliterich*, vgl. ndl. *spleten*), *swipe* (fri. *swipe*, ndl. *zweep*). Lexicale gevallen als *anhise* 'aanhitsen' (fri. *oanhysje*), *iel* 'eelt' (fri. *iel*), *tipele* 'benaming voor een bepaald jongensspel' (fri. *tipelje*) en *wilich* 'verwelkt, voos' (fri. *wilich*) kunnen hieraan toegevoegd worden. Eventueel ook nog *kidele* (fri. *kidelje*) 'kietelen' maar hier vinden we de ie, naast ì in *kittelen*, ook in het Nederlands. Voor dit geval is het beste aan klanknabootsing of klanksymboliek te denken. Voor de andere woorden zouden we kunnen aannemen dat ze uit het Fries afkomstig zijn. De gebruikssfeer verzet zich hier niet direct tegen. Fokkema (blz. 91) vermoedt in ieder geval dat de woorden minder vaak in de hogere taal voorkwamen en daardoor hun fries vocalisme "behielden". *Stikel* en *nyt* kunnen we in verband brengen met de micronatuur, *sinen*, evt. ook *nyt*, en *spliterich* zijn nogal huiselijk van aard. Zeker het laatste woord ligt in de lichamelijke sfeer evenals *linich*. Bij *swipe* zouden we aan de agrarische sfeer kunnen denken (paarden); daaraan kunnen we zeker denken bij *griepe*. *Gisele* is o.a. een woord voor een kindervermaak. Maar bij *byt* en *skimer* kunnen we onze twijfels hebben. Daar komt bij dat ie uit ggm. ĭ ook in de hollandse dialecten niet onbekend is. Zo vonden we voor de Zaanstreek *bietje* en voor Westfriesland *lienig-an* 'langzaam aan'. Heeroma 1935 (blz. 83) noemt om te beginnen *zwiep* maar daarnaast ook *schiemer, stieg* 'steeg', *bietje* en *mie* 'mee'. Naast *zwiep* komt (c.q. kwam) in Noord-Holland ook de geronde vorm *zwuup* voor die echter in het Stadsfries ontbreekt. Volgens het WNT was *zwiep* in Holland een zeer verbreide vorm. (Vgl. ook Weijnen 1991 par. 10.) Heeroma veronderstelt dat in het Hollands de ggm. ĭ en ĕ in open syllabe oorspronkelijk een verschillende ontwikkeling doormaakten. Hoe dan ook, de ie van *biet* enz. zou ook heel goed vanuit het Hollands verklaard kunnen worden (dit in afwijking van een vroegere conclusie in Van Bree 1994). Het betreffende geval is dus niet bewijzend.

Overeenkomsten met het Fries. Het Stadsfries heeft naast *menech* ook, net als het Fries, *mennech*. Een bijzondere representatie van de oudgermaanse ai vertoont stfr. *heas* dat overeenkomt met het friese *heas* (ndl. *hees*). Een uitzonderlijk geval is ook *swit/switte* met verkorting (ndl. *zweet*) die we ook in het Fries aantreffen. Het gaat in de beide laatste gevallen om een woord in de lichamelijke sfeer. Merkwaardig is dat ook het veel gebruikte stadsfriese werkwoord *nimme*, bepaald niet uit de secundaire woordenschat, met het Fries (*nimme*) overeenkomt.

84 Oudere germaanse vormen wijzen hier echter op oorspronkelijk ai-vocalisme. Vgl. ook du. *Geißel*.

Fonetische bijzonderheden. Zoals uit *gjin* blijkt, kan in het Fries voor de representant van ggm. ai breking voorkomen. Deze breking ontbreekt in de steden maar lichte sporen ervan heeft Fokkema (blz. 123) geconstateerd in de kleinere steden Bolsward, Dokkum en Franeker. Hij noemt voor Dokkum *stinnen* 'stenen', *stintsje* 'steentje', *twidde* 'tweede', *twikear* 'tweekeer', *inentwintig* 'eenentwintig'. In deze vormen is volgens hem het eerste element van de stijgende diftong weer verdwenen. Lichte brekingen [jI] noteerde hij in Franeker in *stinnen* en *kippen,* in Bolsward eveneens in *stinnen* en verder in *dartin* en *fieftin.* De vormen van Franeker en Bolsward kunnen het begin van de breking laten zien die in Dokkum later ongedaan gemaakt is.

> 3.7 St.ndl. ì <i>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	bidden	bidde	bidde		-
	licht*	licht	licht		-
2	vinden	fine	fine	+holl. vine	-
3	zilver	+silver	sulwer	zulver	ndl.holl.

(* 'niet zwaar')

Geval 1 laat de "normale" situatie zien. Het uitgangspunt is hier meestal de ggm. ĭ in gesloten syllabe. Het geval is niet bewijskrachtig: alle drie de taalvariëteiten hebben dezelfde klinker. Dit doet zich ook voor bij *licht* 'niet zwaar' waarin sprake is van verkorting van een lange ie. In geval 2 vinden we zowel in het Fries als in het Stadsfries een voor nd gerekte ie met latere syncope van d. Een dergelijke ontwikkeling kunnen we ook voor (sommige) hollandse dialecten aannemen. In die dialecten heeft ook diftongering plaatsgevonden met als resultaat *vijne.* Deze vorm vonden we vermeld bij Boekenoogen (1821) voor Assendelft en Oostzaan en hij staat ook, op basis van een oude leidse doctoraalscriptie, genoemd in Van Bree 2004 voor Aalsmeer, met de aantekening dat hij ook gevonden wordt in de zuid-hollandse waarden. De uitspraak kan ook *vaine* zijn. Andere hollandse voorbeelden, maar met behoud van de d, zijn *kijnd,* ook *kiend* (Zaanstreek, Aalsmeer; stfr. *kyn*; het Fries heeft het niet vergelijkbare *bern*) en *wijnd* (Zaanstreek; stfr. en fri. *wyn*). *Kijnd,* met latere diftongering, is een uit het Vroegnieuwnederlands bekende vorm (Van Loey 1970, 28). We doen er het beste aan geval 2 als niet-bewijskrachtig te beschouwen waarbij we voor het 16e-eeuwse Hollands nog een ongediftongeerde klank aannemen (zie 3.15). Overigens vertonen de *rijmspreuken* <ey> vóór n plus dentaal: *weynter* 'winter' waarmee het Stadsfries, met *winter,* aan de ndl. kant komt te staan (nfri. *winter*) (vgl. *pheynt* in 3.5). Andere voorbeelden daarvan zijn

dreyntie 'drinken' en *syntie* 'zinken'. Die leveren echter lexicale verschillen op. Het Nieuwfries heeft resp. *winter, drinke* en *sinke*; *sinke* en *drinke* zijn ook de vormen van het Stadsfries. Vgl. verder nog *twintig* (met verkorte klinker naast *twee* enz.) waarmee het Stadsfries aan de nederlandse kant staat; het Fries heeft immers *tweintich* (naast *twintich* in de Wouden).
Geval 3 laat een geval van ronding zien dat op het eerste gezicht niet-bewijzend is als we nfri. *sulver* in ogenschouw nemen. De ronding daarin dateert echter pas van de 17e eeuw. (De rondingen lijken in het Hollands ouder te zijn: vgl. Van Loey 1970, 49.)
Bijzonderheden. Bij *licht* 'niet donker', met verkorting van ie uit owgm. io, staat het Stadsfries aan de kant van het Nederlands; het Fries heeft namelijk met oude breking *ljocht. Niks,* met ook zo'n verkorting, heeft het Stadsfries gemeen met het Nederlands en het Fries. In het Fries duikt het echter pas aan het einde van de 18e eeuw op; het gaat dan *neat/naat* vervangen. Het Stadsfries komt hiermee aan de nederlandse kant te staan. Ook aan deze kant en dus niet aan de friese staat het Stadsfries met *wille* (met ggm. ĭ) 'willen', fri. *wolle.* Dat is ook het geval bij *singe:* ndl. *zingen,* fri. *sjonge.* Niet bewijzend lijkt stfr. *ommers:* we vinden het niet alleen in het Fries maar ook in het Hollands terug. De *sprekwurden* hebben echter *immers* (1095); pas laat in de 18e eeuw wijkt dat in het Fries voor *ommers.* Als we daarvan uitgaan, komt het Stadsfries aan de hollandse kant te staan.
Overeenkomsten met het Fries. Van verkorting kan ook sprake zijn bij *lisken* 'liezen' (Fokkema blz. 127). Bij dit woord gedraagt het Stadsfries zich op de friese manier: vgl. fri. *ljisken* (met breking). Dit woord ligt in de lichamelijke sfeer. Tussen ndl. *gister(en)* en fri. *juster* en ook *jiester* van de *sprekwurden* bestaat een lexicaal verschil. Het Stadsfries heeft, conform het Nederlands *gister* maar het heeft ook *guster.* De klinker hierin lijkt het van het Fries te hebben. Dit is echter maar schijn omdat we die ook in het Westfries in deze vorm aantreffen.
Fonetische bijzonderheden. Vóór n plus s is, evenals in het Hollands en het Fries, rekking en nasalering opgetreden, bijv. in *glinstere.*

> 3.8 St.ndl. ò <o>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	blok	blok	blok		-
	dom	dom	dom		-
	honderd	+honderd	honderd		-
	onder	+onder	onder		-
2	borst	boarst [wa]	burst		stfr.
3	vork	foarke	furk	holl. vurk	ndl. holl.

Fokkema noteert de klinker van *blok* als een meer open klank: [ɔ], die van *dom* als een meer gesloten klank: [o]. Tiersma (1985, 12) beschrijft dit verschil voor het Fries, Pannekeet (1995 , 67 e.v.) voor het Westfries. Het moet uiteindelijk teruggaan op dat tussen ggm. ŏ en ŭ. Door invloeden van medeklinkers en medeklinkerverbindingen zijn de oorspronkelijke verhoudingen echter verstoord geraakt. Zo geeft Fokkema *bok* als voorbeeld van een woord met een ggm. ŏ en met als uitspraak [o]. Ook in het (randstedelijke) Standaardnderlands komt het verschil voor. Het is daar echter fonetisch geconditioneerd, met een zekere voorkeur voor de open variant. Vanwege de complicaties zullen we deze verschillen verder verwaarlozen en alleen de notatie ò gebruiken..

Geval 1 is niet bewijzend. Fri. *honderd* en *onder* zijn van een + voorzien omdat het tegenwoordige Fries, voor nasaalverbindingen, [u] heeft: *hûnderd, ûnder.* De 16e-eeuwse ò zien we in *onder* in de *sprekwurden* (518) en in de *rijmspreuken* waarin we ook de voorvoegsels *on-* en *ont-* vinden.

Ontwikkeling vóór r. Tot geval 2 behoren vele woorden met een ù [ø] vóór r plus dentaal in het Stadsfries, een ò in het Nederlands en breking in het Fries. Vgl. nog *burst, durst, kurst* met ndl. *borst, dorst, korst* en fri. *boarel, boarst, toarst, koarste,* verder ook met de klinker vóór alleen r: *burrel* (fri. *boarel*). Het Stadsfries lijkt hier een eigen ontwikkeling doorgemaakt te hebben: voor de hollandse dialecten worden dergelijke vormen niet gesignaleerd. Die dialecten hebben wél vaak een, oorspronkelijk nogal open, [œ] vóór r plus labiaal of velair: *durp, zurg.* Daar vinden we blijkens 3 ook voorbeelden van in het Stadsfries, behalve *furk* met de klinker vóór velair bijv. ook nog *wurm* (fri. *wjirm*) met de klinker vóór labiaal. (Een voorbeeld dat hierbij aansluit is holl./stfr. *sundag/sundach* waarvoor het Fries een heel ander woord heeft: *snein.*) Vóór r plus (oorspronkelijke) labiaal of velair kan het Stadsfries overigens conform het Nederlands ook ò hebben: *dorp, morren* (ndl. *dorp, morgen,* fri. *doarp, moarn).* Een oudere vorm voor *morren* is echter *murren* (ook hollands?). Voor ndl. *tor* heeft het Stadsfries het overeenkomende *tòr* terwijl het Fries *tuorre* of *toarre* (met een gebroken klinker teruggaande op oude ō: zie J. Hoekstra 2001, 726) heeft.

De typisch stadsfriese ontwikkeling vóór r plus dentaal is moeilijk te verklaren. De moeilijkheid is dat het over het algemeen de combinatie r plus labiaal of velair is die palataliserend werkt terwijl de combinatie r plus dentaal juist vaak een depalataliserend effect heeft. Fokkema (blz. 98) geeft een verklaring – hij legt verband met een beginnende breking – die hemzelf echter niet helemaal bevredigt. Misschien kunnen we, overigens onder zijn inspiratie, verband zien met de zwakke positie van de r in het Stadsfries vóór dentalen (zie 3.21). Die was in de tijd dat de "r-Umlaut" (Fokkema) optrad nog wel niet verdwenen maar had al wel een j-achtige

uitspraak gekregen (let wel: het was een tongpunt-r!). Deze j-achtige r palataliseerde de voorafgaande velaire klinker. Op andere klinkers had de r dat effect echter niet: de (oorspronkelijk) lange, eveneens velaire ō en oe, stonden daarvoor te sterk en de andere korte klinkers (inclusief blijkbaar de à) waren van zichzelf al palataal. Ook trad het verschijnsel niet op wanneer de r vóór een labiaal of velair stond omdat de r daar behouden bleef. Dat kan er verband mee houden dat zich tussen de r en de labiaal of velair een svarabhaktiklinker had ontwikkeld. Zie in dit verband ook Versloot 2002.

Maar wat ook de verklaring moge zijn, met *burst, durst* enz. is het Stadsfries zijn eigen gang gegaan. Het is dus de vraag of het geval bewijzend is.

Overeenkomsten met het Fries. Er zijn twee woorden waarin het Stadsfries evenals het Fries een oe-klank heeft, nl. in het bijvoeglijk naamwoord *kroem* en het zelfstandig naamwoord *koem*: fri. *krûm, kûm,* ndl. *krom, kom.* Hier is een oude oe verlengd vóór m plus oorspronkelijke b welke lange oe vervolgens weer verkort kon worden tot korte oe of ò. In het Fries vinden we beide klinkers terug, in het Stadsfries alleen de eerste. We hebben hier dus een overeenkomst met het Fries, weliswaar merkwaardig genoeg met het Woudfries en niet met het Kleifries.[85] *Koem* is in ieder geval een huiselijk woord; bij *kroem* is het minder zeker dat we met een typisch substraatwoord te maken hebben. Maar we kunnen aan een subjectief woord denken: op basis van de betekenis kan het gemakkelijk ongunstige gevoelswaarde krijgen. Denk bijv. aan *krom praten* of aan *recht praten wat krom is.*

> 3.9 St.ndl. oo <o, oo>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	bode	boade [o.ə]	boade [o.ə]		-
2	boog	bôge [ɔ:]	booch		ndl.
	hopen	hoopje	hope		-
3	boord	board [o.ə]	board [o.ə]		-
4	vogel	fûgel [u]	feugel	holl. veugel	ndl. holl.
5	boter	bûter [u]	butter	holl. butter	ndl. holl.
6	bloot	bleat [I.ə]	bloat		ndl.
	boom	beam	boom		ndl.
	rook	riik, reek	rook		ndl.

85 Het is mogelijk dat het Stadsfries een oud stadium laat zien. In het omringende Fries kan de korte oe later ò geworden zijn. Op deze mogelijkheid wijst *crum* in de *rijmspreuken.* Overigens ligt Leeuwarden in Oostergo, niet ver van de Wâlden.

De "gerekte oo". In de gevallen 1 t/m 5 is de oo in kwestie ontstaan door rekking van een ggm. ŏ en ŭ. In geval 1 staat de klinker vóór een dentaal; het Stadsfries, met zijn lichte diftong, staat dan precies genomen aan de kant van het Fries. Het is echter beter dit als een fonetisch geval te beschouwen (zie onder fonetische bijzonderheden). In geval 2 staat de klinker vóór andersoortige medeklinker; soms is er overeenkomst met het Nederlands en niet met het Fries, soms is het geval niet bewijskrachtig. Vgl. ook fri. *kôkje* waarvoor het Stadsfries conform het Nederlands *koke* heeft (het Fries heeft verder *koaitsje* en *siede*). Bewijskrachtig is evenmin geval 3. Hierin is vóór r plus dentaal (inclusief n, vgl. *hoorn*) de klinker duidelijk lang (zie verder onder fonetische bijzonderheden). Voor geval 4 en 5 moeten we i-Umlaut of "spontane palatalisatie" van ŭ aannemen. Het Stadsfries staat hier aan de hollandse kant zoals ook uit andere vormen blijkt: *keuning, neut, meulen* (ook *mulle*), *seun, seumer.* Het Fries kan nogal verschillend vocalisme hebben: vgl. behalve *fûgel* ook *kening, nút* met uu, *mole* naast *mûne, soan* [o.ə] (de *rijmspreuken* hebben *soen*), *simmer.* Ook stfr. *heuning* valt hier te noemen waarvoor het Fries *huning, hunech, hunnich, hunning* heeft. Kloeke (1950, 87) zegt over *heuning* dat er reden is om aan te nemen dat de vorm vroeger in heel Holland gebruikt werd. Vgl. in dit verband verder nog *deur* (voorzetsel) met het lexicaal afwijkende fri. *troch.* In geval 5 hebben we in het Stadsfries en het Hollands een korte ù-klank die in het Fries niet voorkomt. Een ander voorbeeld is *skuttel* (fri. *skûtel).*
De"vanouds lange oo". Geval 6 representeert de owgm. au; het is bewijzend: het Stadsfries staat aan de nederlandse kant. Vgl. nog stfr. *hore,* ndl. *horen,* nfri. *hearre, heare* (met i-Umlaut van ggm. au en moderne breking), in de *rijmspreuken: here.* De *rijmspreuken* hebben verder <ee>: *need* 'nood' (net als *riik/reek* met i-Umlaut van ggm. au), <ae>: *braed* (zie noot 8) en <a>: *banen, state.* Vóór w uit v hebben de rijmspreuken au: *lauwe* 'geloof' (ook *birauwe* 'beroofd') of met Umlaut *leuwe* 'geloven'. Het Nieuwfries heeft in beide gevallen *leauwe* [ljo.wə].[86] Hoe dan ook, het Stadsfries gedraagt zich nederlands met *geloof* en *g(e)love.*

Bijzonderheden. Een bijzonder geval is stfr. *koegel* met rekking van ŭ. Zoals uit Heeroma 1935 passim blijkt, is *koegel* een wijd verspreide hollandse vorm geweest. We hoeven dus voor de afkomst niet aan het fri. *kûgel* met lange oe te denken. Een oe-klank heeft het Fries ook in *strûpe* waarvoor het Nederlands *stropen* en het Stadsfries *strúpe* (met uu) heeft. Het Stadsfries lijkt hier zijn eigen gang gegaan te zijn. In feite hebben we hier met een "hypercorrecte" toepassing van de correspondentie fri. oe – ouder ndl. (holl.) uu te maken (wat duidt op een zeker bewustzijn

86 Zie voor fri. *leauwe* Versloot 2003.

omtrent klankcorrespondenties). Zie voor meer voorbeelden daarvan 3.16. Een korte klinker heeft het Fries in *from*; conform het Nederlands heeft het Stadsfries deze korte klinker niet: stfr. *froom*, ndl. *vroom*. Een bijzonder geval is verder nog fri. *wenje*, ndl. *wonen*, stfr. *woane*. Afgezien van het naslagje in *woane* (zie bij fonetische bijzonderheden) staat het Stadsfries hier aan de nederlandse kant. Volgens Kloeke (1950, 94) moet *weune* vroeger de algemeen hollandse vorm geweest zijn. In het Stadsfries komt deze vorm, in tegenstelling tot het Bildts, dus niet voor. Voor stfr. *woard*, ndl. *woord* heeft het Fries *wurd* (voor de [ø] zie 3.3, 3.4 en 3.5).[87] Verder moeten hier nog genoemd worden stfr. *open*, overeenkomend met ndl. *open* maar niet met fri. *iepen* en stfr. *bord* 'uithangsbord, verkeersbord', eveneens overeenkomend met ndl. *bord* maar niet met fri. *boerd*.

We besteden verder nog aandacht aan enkele bijzondere representaties van de owgm. au. Voor 'ook' heeft het Stadsfries *oek* (Leeuwarden en Harlingen) of *ok* (de andere steden). In het Nederlands komt dialectisch (hollands) echter ook *ok* voor; het Fries heeft *ek* (< [ɛ:k] < ofri. [a:k]). *Ok* is dus bewijzend maar *oek* is een zeldzaam geval van een eigen stadsfriese ontwikkeling. Een bijwoord is ook *soa* dat overeenkomt met ndl. *zo* maar niet met fri. *sa*. De *sprekwurden* hebben echter *soo* (bijv. 867) wat een niet bewijzend geval oplevert. (*Sa* uit *so* is pas 18e-eeuws; de ontwikkeling is te vergelijken met *ta* uit *to*.) Een bijzonder geval is verder fri. *grut* tegenover stfr. *groat*, ndl. *groot*. In de *rijmspreuken* evenals in de *sprekwurden* komt *graet* voor, in de *sprekwurden* als vergrotende trap daarnaast *gretter*, 916.[88] Umlautsvormen zijn *bleu* en *sneu*. Op zichzelf zijn die niet bewijzend omdat ze ook in het Fries voorkomen. Maar deze specifieke Umlautsvormen moeten daarin uit het Nederlands afkomstig zijn. Stfr. *hooi* en *strooi* 'stro' komen uit het Nederlands dan wel het Hollands; het Fries heeft immers *hea* en met i-Umlaut *strie*. Vgl. verder stfr. *hoaien*, ndl. *hooien* met fri. *haaie*. Een Umlautsvorm heeft het Fries ook in *struie* 'strooien' waarvoor het Stadsfries echter weer conform het Hollands *strooien* heeft (zie echter hieronder).

Overeenkomsten met het Fries. Een substraatwoord in het Leeuwarders is *instruierke* 'instrooiing, buitenkansje in geld'. Een van oorsprong friese Umlautsvorm is stfr. *indippe* 'indopen' (Franeker en Harlingen: Fokkema blz. 125), fri. *yndippe*. Ook dit moet dus een substraatwoord zijn.

Fonetische bijzonderheden. In geval 1, zo ook in geval 3 en 6, kan in het Stadsfries evenals in het Fries de klinker vóór dentaal door een zogenaamd naslagje gevolgd worden. Voor andere medeklinkers horen we [o.u]. We

87 Voor gevallen als fri. *simmer, sinne, wenje, wurd* < *wird* zie J. Hoekstra 2007.

88 Fri. *grut* gaat via ronding (vgl. bijv. ook *wurd* uit *wird*) terug op *gret* dat met verkorting ontstaan is uit ofri. [gra:t].

kunnen dit als een "accent"verschijnsel beschouwen. Eenzelfde verdeling kunnen we echter ook wel in het Noord-Hollands horen. In geval 3 komt het naslagje in feite in alle drie de taalvariëteiten voor.

> 3.10 St.ndl. ù <u>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	zuster	suster	suster	-
2	brug	brêge [ɛ:]	bruch	ndl.
	stuk	stik	stuk	ndl.
3	druk	drok	druk	ndl.

Er zijn om te beginnen nogal wat woorden die niet bewijzend zijn. Zie een voorbeeld onder 1, met ù uit -wĕ- of -wĭ- (vgl. got. *swistar*). Een ander voorbeeld is *tusse,*ndl. *tussen,* fri. *tusken* (vgl.de noord-hollandse plaatsnaam *Twisk*). Als we uitgaan van *twisk(e)* in de *sprekwurden* (1047, 1048), dan staat het Stadsfries aan de nederlandse kant, en misschien wel aan de kant van het Standaardnederlands in statu nascendi als we aannemen dat *twisk* in de 16^{e} eeuw nog noord-hollands was (vgl. de bovengenoemde plaatsnaam en vgl. Boekenoogen 1821 onder *tussen* die overigens vermeldt dat *twisken* nog slechts bij ouden van dagen voortleeft). Een ander voorbeeld is *lus* (ndl. *lus,* fri. *luts)* met ronding uit ĭ onder invloed van de l, of *turf* dat in alle drie de variëteiten een ù voor owgm. ŭ heeft door palatalisatie vóór r plus velair. Met palatalisatie (spontane palatalisatie of i-Umlaut) van owgm. ŭ moeten we rekening houden bij 2 en 3. Bij 2 staat het Stadsfries niet aan de friese maar ook niet aan de hollandse kant. Het heeft niet de bekende vormen met ingweoonse ontronding tot è of ì: *breg(ge), stik.* Behalve fri. *brêgge* en *stik* worden bij Fokkema (blz. 99) genoemd: *kneppel, krik, mich, pet* en *rêch/rich.* Dergelijke vormen zijn ook uit de hollandse kustdialecten bekend.[89] Het Stadsfries heeft dus *knuppel, kruk, much, put* en *ruch.* Een ingweoooonse ì of è hebben verder nog fri. (maar niet holl.) *tin* 'dun', *kessen, lêste.* Ook in deze vormen heeft het Stadsfries conform het Nederlands een ù. We hebben hier weer een geval waarin het Stadsfries zich niet naar het Hollands heeft gericht, althans niet naar het Hollands van de kust. Het kan zich naar het Standaardnederlands in statu nascendi hebben gericht maar ook contacten met niet ontrondende steden als Enkhuizen, Edam en Amsterdam kunnen hier in het spel geweest zijn (voor Enkhuizen zie Goeman 1981). Met invloed van het Standaardnederlands (in statu nascendi) moeten we ook rekening houden bij geval 3 waarin we geconfronteerd worden met de ò/ù-wisseling, een lastig hoofdstuk uit de

89 Het friese *mich* betekent 'vlieg', het westfriese *mig* 'mug' en 'vlieg'.

historische grammatica van het Nederlands. Het Stadsfries staat niet aan de friese maar evenmin aan de hollandse kant: vormen als *locht, drok, gelok, bos* waren goed Hollands (fri. *drok, lok, bus/bos).*

Bijzonderheden. De ingweoonse ontrondingsvormen (ze zijn dus niet bewijzend) ontbreken toch niet helemaal in het Stadsfries. Fokkema (blz. 99) noemt *stik* voor Jeltema (18e eeuw) en vermeldt dat *kneppel* in Leeuwarden gehoord kan worden. Een uitzondering op 3 is het stfr. *mosk* 'mus' dat wel overeenkomt met fri. *mosk* maar toch niet bewijzend is omdat het Hollands ook hier een ò (plus -sk) kan c.q. kon hebben. Opmerkenswaard zijn nog *raste* en *laste* (beide werkwoorden) met à uit de (noord-oostelijke) *rijmspreuken.* Met ù staat het Stadsfries aan de ndl. kant (het Fries heeft *rêste* en *lêste*).

Overeenkomst met het Fries. Een overeenkomst met het Fries vertoont het Stadsfries bij *poekel:* fri *pûkel* met oe, ndl. *pukkel.* Dit is een woord uit de lichamelijke sfeer.

> 3.11 St.ndl. eu <eu>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	deur	doar [o.ə]	deur	ndl.

Ook hier worden we met een lastig hoofdstuk uit de historische grammatica geconfronteerd: de eu/oo-wisseling. Behalve *deur* zijn er nog veel gevallen waarin het Fries afwijkend is. Vgl. nog stfr./ndl. *beugel, keur, gebeuren, leugen, peulen* en *seuch/zeug* met fri. *bûgel, kar, barre, leagen, pûlen* en *sûch* (*leagen* met [I.ə], de andere met oe of à). De klinker van het Stadsfries en het Nederlands moet verklaard worden door i-Umlaut, eventueel spontane palatalisatie, van ggm. ŭ in open syllabe. Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant.

Er zijn ook gevallen waarin de drie variëteiten overeenkomen. Een voorbeeld is *reus* dat door ronding en rekking uit *rees* (*rese*) ontstaan is. Zoals in het algemeen geldt voor fri. woorden met een "heldere" eu [ø:], is deze vorm uit het Nederlands afkomstig. Meer authentiek fries zijn *roas* en *ries* of, volgens de *rijmspreuken, rasse,* waarmee het Stadsfries aan de ndl. kant komt te staan. Andere, vergelijkbare voorbeelden zijn stfr. *skeuke* en *smeule:* ndl. *scheuken, smeulen,* fri. *skeuke, smeule* (*skeuke* enz. 'zich wrijven, bijv. van de jeuk').

Bijzonderheden. Naast *keuken* heeft het Fries ook *koken* (dat ouder is); het Stadsfries heeft net als het Nederlands *keuken.* Er zijn een paar gevallen waarin het Stadsfries met het Fries lijkt overeen te komen: *joeke* 'jeuken' (fri. *jûkje*), *rook* 'reuk' (fri. *rook*), *skoat* 'scheut' (fri. *skoat*), *sloere* 'sleuren' (fri. *sloere*). Dergelijke vormen kunnen echter voor het (16e-eeuwse) Nederlands c.q. Hollands niet worden uitgesloten. Zie Weijnen 1968, 28 en 29, en

WNT. Voorzover we toch aan substraatwoorden zouden willen denken, zouden *joeke* en *sloere* als subjectieve woorden geklassificeerd kunnen worden; *joeke* ligt trouwens ook in de lichamelijke sfeer.
Overeenkomsten met het Fries. Voor Bolsward noemt Fokkema (blz. 100) het (agrarische) verkleinwoord *foltsje* 'veulentje' dat ook in het Fries voorkomt. Dit staat echter niet ver af van het wfri. *foôltje.*[90] Verder kan stfr. *stinne* 'steunen' (fri. *stinne*) genoemd worden; in het oudere Nederlands kwam overigens *stenen* voor.

> 3.12 St.ndl. ie <ie>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	hier	hjir(re)	hier	-
2	spiegel	spegel	spigel	ndl.
3	bieden	biede	biede	-

Geval 1 is niet bewijskrachtig: de stijgende diftong (breking) gaat in *hjir(re)* immers op [i.ə] terug. Breking vinden we ook in *brjifke* (st.ndl. en stfr.*brief/ bryf*). De [i] gaat in deze woorden terug op een zogenaamde e^2 (ggm. $\bar{e}$). Die oude $\bar{e}$ vinden we nog in het friese *spegel* terug (geval 2). Dit geval is wel bewijskrachtig. Bij geval 1 sluiten die gevallen aan waarin de klinker op owgm. io (ofri. [ia:]) teruggaat (geval 3).[91] Ook nu moeten we er rekening mee houden dat het Fries breking kan vertonen: *tsjinje* (stfr./ndl. *diene(n)*), *jitte* (stfr./ndl. *giete(n)*). Een ee vinden we in *seel/ceel* en *fordreet* van de *rijmspreuken.* Het Stadsfries staat vergeleken daarmee, met *siel* en *ferdriet,* aan de ndl. kant. (Het Nieuwfries heeft *siel* en *fertriet* welke vormen geval 3 opleveren.) Verder moeten we die gevallen noemen (aansluitend bij 1 en 3) waarin de r diftongering van de ggm. ī verhinderde (vgl. 3.15), bijv. in *gierech,* ndl. *gierig,* fri. *gjirrich,* of waarin deze om klanknabootsende of klanksymbolische niet plaatsvond bijv. in het ie-relict *grine,* ndl. *grienen,* fri. *grine.*
Bijzonderheden. Aan de nederlandse kant staat het Stadsfries nog in *bedrige,* ndl. *bedriegen* tegenover fri. *bedrage,* verder ook bij *drie* tegenover fri. *trije* en *vier* tegenover fri. *fjouwer.* Ook bij *nyt* staat het Stadsfries aan de nederlandse kant (*niet*); het Fries heeft *net.* Dit is ook het geval bij *wiede,* ndl. *wieden,* fri. *wjûde* (met oe), *wudde.* Verder valt te wijzen op stfr. *friend* tegenover fri. *freon* [frö.ən]. Overeenkomst met het Fries vertoont het Stadsfries in *fluus* 'vlies'; vgl. fri. *flues* met uu, maar ook het Westfries heeft

90 Voor 'veulen' geeft Van der Burg (1991) stfr. *feulen, fole, folen* (de beide laatste bij Winkler); vgl. dit met fri. *fôle, foalle.*

91 Zie voor de geschiedenis van ofri. [ia:] Århammer 1969.

deze vorm. Hoewel het verschil tussen ndl. *nieuw* en fri. *nij* lexicaal van aard is, willen we hier niet onvermeld laten dat ook het Stadsfries *nij* heeft (naast *nieuw*). Dit kan het echter ook uit het Noord-Hollands hebben. Vgl. voor het Enkhuizens resp. het Westfries de woordenboeken Spoelstra 1981 en Pannekeet 1984.

Fonetische bijzonderheden. Fokkema (blz. 106) merkt op dat de lichte diftongering die aan de breking voorafging, in de steden behalve in Leeuwarden nog wel gehoord wordt. Voor de stadsfriese klank die op io teruggaat, vermeldt hij dat die licht diftongisch en ook iets langer is vóór m en dentalen. Fokkema (blz. 126) citeert Winkler (1867, dus tweede helft 19e eeuw) volgens wie er nog van een duidelijke tweeklank sprake was hoewel vroeger nog duidelijker. De uitspraak van *niet, lied* ging volgens Winkler in de richting van *niat, liad*. De *rijmspreuken* wijzen ook in die richting met <iaa>-spellingen als in *liaaf* 'lief'.

> 3.13 St.ndl. uu <u, uu>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	duren	duorje [wo]	dure		ndl.
2	nu	no	nou	holl. nou	?
3	huren	hiere	hure		ndl.
4	vuur	fjoer	fuur		ndl.

In geval 1 hebben we te maken met een ggm. ū die in het Nederlands gepalataliseerd is maar, vóór r, niet gediftongeerd (vgl. 3.16). In het friese voorbeeld heeft de palatalisatie niet plaatsgevonden, wel breking. In het Stadsfries vinden we de gepalataliseerde klank. Het geval is bewijskrachtig. In geval 2 hebben we te maken met een ggm. ū die we in het Standaardnederlands in de Auslaut als uu terugvinden (afgezien van het gebruik van *nou* als tussenwerpsel). De hollandse klank (in het algemeen de substandaard klank) is echter ou; het Stadsfries heeft dezelfde klank. Het Fries lijkt af te wijken van *no*; het heeft daarin echter in feite een nogal gesloten (dus niet duidelijke) diftong die ook voor het vroegere Hollands gegolden kan hebben, reden om voor de uitkomst een vraagteken te noteren.[92] Ook in geval 3 staat het Stadsfries aan de nederlandse kant. Het Fries heeft hier i-Umlaut en ontronding. In geval 4 hebben het Nederlands

92 In rechtszaakverslagen uit de tweede helft van de 18e eeuw waarin mensen letterlijk geciteerd worden, staat <du> (nfri. *do*) genoteerd, dus nog met oe! Zie Versloot 2004. Friese auteurs uit de 18e en 19e eeuw schrijven allemaal *dou* wat op een diftong, maar niet perse op een duidelijke diftong wijst. Op een duidelijke diftong lijkt dan wel *dau* te wijzen dat in 1848 uit de mond van een zoon van Joost Halbertsma genoteerd werd.

en het Stadsfries vóór r weer een niet gediftongeerde [y:]; de oorsprong is nu echter een ggm. iu. Het Fries vertoont een andere ontwikkeling. Vgl. ook stfr. *sture*, ndl. *sturen*, fri. *stjoere*.

Bijzonderheden. Ook vóór w heeft het Standaardnederlands uu: vgl. *duwen* (ggm. ū) tegenover stfr. en holl. *douwe*. Het Fries gebruikt in dit geval heel andere woorden, nl. *triuwe* en *fiere*. Een goede vergelijking is dus niet mogelijk. Voor *luw* heeft het Stadsfries evenals het Fries *lij*; er is echter ook overeenkomst met het westfri. *laai*.

Overeenkomsten met het Fries. Voor 'spuwen' (got. *speiwan* met ī) heeft het Stadsfries *spuie* evenals het Fries, dat in ouder Fries echter *spije* luidde (thans nog in Hindeloopen *spije*). Het Zaans heeft *ofspooie* (*afspuien*, alleen figuurlijk) en het Westfries *spui(ig)* voor 'regenachtig, winderig weer'. Daarmee komt *spuie* dus weer aan de kant van het Nederlands/Hollands te staan.

Fonetische bijzonderheden. Een uu kan in het Fries, anders dan in het Stadsfries, kort of lang zijn.

> 3.14 St.ndl. oe <oe>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	bloed	bloed [u.ə]	bloëd [u.ə]		-
	bloeien	bloeie	bloeie		-
2	groen	grien	groën		ndl.
	roeren	riere/reare	roere		ndl.
3	bloem	blom	bloem	holl. blom	ndl.holl.
	verdoemen	ferdomme	ferdomme	holl. -domme-	
4	boer	boer	boer		-
5	voet	foet	fút [y]		stfr.

De ggm. klinker waarvan we, behalve voor geval 4, moeten uitgaan, is ō.

Geval 1 is niet bewijzend. Voor de trema op de <e> in *bloëd*, en ook *groën*, zie onder fonetische bijzonderheden. De oude oo treffen we nog wel in de *rijmspreuken* aan: *koon* 'koen', *mood* 'moed', *noghie* 'genoeg zijn', *oprorich* 'oproerig', *ploghie* 'ploegen', *plooch* 'ploeg'. Het Stadsfries komt hierdoor niet dichter bij het Nederlands te staan omdat de oude oo in de ndl. kustdialecten zich nog lang wist te handhaven (Van Loey 1970, 83). Opmerkelijk is in de spreuken de <ue>-spelling in *mued* en *gued*, een vroege aanduiding van een lichte diftongering. (Zie onder fonetische bijzonderheden.)

Geval 2 is het geval van Umlaut van de lange klinker. Deze Umlaut ontbreekt in het (westelijke) Nederlands evenals in het Stadsfries dat dus aan de nederlandse kant staat. Het Fries heeft die Umlaut wel: *grien, riere/reare* (in het laatste geval is er een dialectisch verschil). De oude ee (ontstaan door ontronding van Umlauts-eu) waarop deze ie teruggaat,

komt nog duidelijk in de *rijmspreuken* naar voren: *ffede, fele, rere, seke, spele, sweet* (ook *swiet*).

Geval 3 laat zien dat de owgm. ō, heel vaak vóór m, tot ò verkort kon worden. In het Standaardnederlands ontbreekt deze verkorting afgezien van een vloek als *verdomme*. Ze ontbreekt ook in stfr. *bloem;* in dit subgeval staat het Stadsfries dus, tegen holl. *blom* in, aan de nederlandse kant. Aan de kant van het Nederlands maar nu inclusief Hollands staat het Stadsfries ook bij *roepen:* stfr. *roepe,* fri. *roppe,* en bij *vloeken*: stfr. *floeke,* fri. *flokke.* Bij *ferdomme* lijkt het Stadsfries aan de friese kant te staan. Dit kan echter niets bewijzen omdat de vorm met verkorting (*verdomme)* ook uit het Hollands bekend is. *Boer* (geval 4) is een voorbeeld van wat in de historische grammatica van het Nederlands als een zogeheten oe-relict te boek staat. De ggm. ū is hierin, in alle drie de betrokken variëteiten, niet gepalataliseerd (en ook niet gediftongeerd). Het geval is uiteraard niet bewijzend. Andere voorbeelden zijn (stfr.) *roezich, skroef, soes* 'slaperige toestand', *stroef,* te vergelijken met ndl. *roezig, schroef, soes, stroef,* fri. *rûzich, skroef, soes, stroef.* Opvallende vormen uit 1901 (Jonkman 1999: 43) zijn *pús* 'poes', *slúch* 'slaperig' en *muder* 'moeder', met [y] (fri. *poes, slûch, mem*). Deze vormen moeten wel als hypercorrecties beschouwd worden (vgl. 3.16).

Het geval fút (geval *5).* Het Stadsfries heeft hier een uu die we ook aantreffen in *gúd* (znw.), *gúdens* 'sommigen', *skún*, soms ook in *huudsje* en *huuste*, verder volgens Fokkema (blz. 113) ook in *stuup* bij de "hogere" stand in Dokkum en in *(skuun)puutse(guud)* in Leeuwarden. Laatstgenoemde vorm heeft waarschijnlijk *puutse* met uu onder invloed van *skuun* en *guud.* Het Fries heeft vormen met een oe-klank of een daaruit ontstane stijgende diftong (breking): *guod, guoddens, skoech* (ekv.)/*skuon* (mv.), *huodsje, hoastje.* In het Stadsfries komen echter ook oe-vormen voor: *foët* enz. Deze vormen kunnen niet (of niet alleen) aan invloed van de standaardtaal worden toegeschreven: de oe-vormen moeten waarschijnlijk zelfs als de oudste worden beschouwd. Daarop wijst dat de grotere steden (Leeuwarden en Sneek, daarnaast ook Dokkum) vooral een uu-achtige en de kleinere (Bolsward, Franeker, Harlingen, ook Stavoren) vooral een oe-achtige klank hebben. Een direct bewijs is dat Jeltema (1768; zie 1.6.2) nog *goed* en *schoenen* schrijft terwijl een eeuw later Winkler (1867) voor Leeuwarden *guud* en *skunen* geeft. Bij de genoemde vormen sluiten zich de beide werkwoordsvormen *súden (sú)* 'zouden' en *wúden (wú)* 'wilden' aan. Volgens Fokkema (blz. 115) is ook hier de uu in de plaats van een oudere oe gekomen die in deze vormen ontstaan is uit ŏ vóór l plus dentaal (*solden, wolden*). Vgl. fri. *soene, woene* tegenover ndl./holl. *zouden/zouwe* en *wouwe* (st.ndl. *wilden). Súden* en *wúden* komen in alle steden voor wat erop wijst dat het de oudste uu-vormen zijn. Ook hier is er een direct bewijs: Jeltema schrijft nog *goed* en *schoenen* (zie boven) maar daarnaast *suden* en *wuden.*

Er zijn verschillende verklaringen voor de uu-vormen gegeven. Kloeke (1927, blz. 86) ziet ze als hypercorrecties: toen, in aangepaste formulering, de friezen Nederlands leerden, hebben ze de klankcorrespondentie fri. oe – ndl. uu hypercorrect ook tot *foet* enz. uitgebreid. Probleem bij deze verklaring is waarom de hypercorrectie zich nu juist bij deze woorden heeft voorgedaan: ze worden immers niet duidelijk in hogere stijl gebezigd. Interessant in dit verband is wel wat Fokkema over Dokkum mededeelt, nl. dat niet alleen *stuup* (zie boven) maar ook *skúnen* en *fúten* bij de hogere stand voorkomen. Hijzelf ziet echter verband met de friese breking: naar analogie van de correspondentie fri. *muorre* [wo] – ndl. *muur* ontstond naast fri. *fuotten* stfr. *fúten*. Vanuit het meervoud dringt de uu dan ook door in het enkelvoud dat in het Fries geen breking vertoont (*foet*). Op dezelfde manier kunnen *gúd, gúdens, skúnen, huudsje* en *huuste* verklaard worden (in het laatste geval heeft het Fries overigens een afwijkende breking: *hoastje*). Fokkema's verklaring klopt met het feit dat het bijvoeglijk naamwoord *goed* geen uu-vormen naast zich heeft: hierin heeft het Fries immers blijkens *goed* geen breking. In de afleiding fri. *guodlik* komt wel breking voor maar daarin heeft tegen verwachting in het Stadsfries geen uu: *goedlik*. Is hier invloed van *goed* in het spel? Afwijkingen zijn ook *súden* en *wúden* waarnaast eveneens gebroken vormen ontbreken. Fokkema neemt aan dat bij deze woorden vormen met oe al heel vroeg ontstaan zijn (vgl. hierboven) zodat ze bij de overgang van *hoes* op *hús* enz. (zie 3.16) mee op sleeptouw genomen konden worden. Of in onze visie: toen de friezen Hollands leerden, zijn ze zich bewust geworden van de correspondentie fri. oe – holl. uu die ze ook op *soeden* en *woeden* hebben toegepast.

De verklaring van Fokkema houdt in onze visie in dat ook na het ontstaan van het Stadsfries friese substraatinvloed een rol is blijven spelen. De friese breking dateert immers van na het ontstaan van het Stadsfries (hoewel lichte aanzetten daartoe al daarvóór aanwezig geweest kunnen zijn). Zoals we al in 1.5 (punt 5) betoogd hebben, is zo'n blijvende substraatinvloed niet onwaarschijnlijk. Fokkema merkt zelf op dat de uu-vormen niet onmiddellijk na de breking ontstaan hoeven te zijn "daar elke Fries sprekende in Lw., ook de nieuw ingekomene, zijn taal moest aanpassen" (blz. 115). Zoals gezegd ziet Fokkema *súden* en *wúden* in een ander licht. Hier heeft het Stadsfries niet de hollandse ou-vormen. Dat is begrijpelijk: het gaat hier om hulpwerkwoorden, dus om een soort functiewoorden (waarbij we een fries karakter kunnen verwachten). Maar het heeft ook (niet meer) de friese oe-vormen maar de vormen met uu die op z'n minst als een stap van het Fries af moeten worden beschouwd.

De verklaring van Fokkema heeft echter ook zwakke kanten. Dat er tamelijk veel analogie nodig is, is geen bezwaar. Wél kunnen we ons afvragen waarom er geen uu is ontstaan in *hoeden, poelen, stoelen:* vgl. fri.

huodden, puollen, stuollen met breking. Ook bij een evt. fonetische verklaring kunnen we een dergelijke vraag stellen. Wilkeshuis die zo'n verklaring verdedigt, denkt aan een ontwikkeling van [u.ə] vóór dentaal of l gevolgd door een uitgang, achtervoegsel of tweede deel van een samenstelling tot [uⁱ] en verder tot [y] (Wilkeshuis 1934; vgl. ook Hellinga 1968, 519-520).
Een eigen stadsfriese ontwikkeling is natuurlijk niet uit te sluiten (vgl. de in 3.8 besproken r-Umlaut). *Hoeden* enz. levert echter een uitzondering op. Dat de uu nogal incidenteel opduikt, doet ons dan toch weer overhellen tot de verklaring van Kloeke. Wat Fokkema over Dokkum mededeelt, kan deze verklaring zoals al aangegeven (zie boven), ondersteunen. Hof (1933, 266) denkt ook aan hypercorrectie maar dan alleen van een eerder verkorte oe. Opvallend is overigens dat zowel *skún* als *fút* de betreffende uu heeft, misschien door de combinatie *skúnen anne fúten*?
De besproken uu-vormen van geval 4 zijn interessant omdat ze ons met het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het Stadsfries confronteren. In feite zijn ze echter voor het onder zoek naar het ontstaan van het Stadsfries in de 16ᵉ eeuw niet goed bruikbaar omdat ze hoe dan ook geïnterpreteerd een eigen stadsfriese ontwikkeling vertegenwoordigen (die echter verband kan houden met een ontwikkeling in het Fries). Wel illustreren ze de aanhoudende interactie (zowel via substraat/adstraat- als superstraatwerking) tussen de betrokken taalvariëteiten in de eeuwen erna.[93]
Bijzonderheden. De oude ō is bewaard in *boasem* 'boezem van de schoorsteen' dat Fokkema (blz. 112) kent van Dokkum en Franeker. Het is ook fries maar Fokkema (noot 5) vermeldt het eveneens voor het Zuid-Hollands; daarin kan het ook 'waterbergplaats'.betekenen. Veel gewoner in het Hollands is echter *boezem*. Verder is nog stfr. *koei* te noemen voor ndl. *koe,* fri. *ko.* De vorm *koei* is ook goed bekend van het Hollands. Opvallend is (volgens Van der Burg 1991 bij Winkler) de vorm *wúnsdach* (holl. *weunsdag,* fri. *woansdei*). Een eigen stadsfriese ontwikkeling?[94]
Overeenkomsten met het Fries. Op de regel dat het Stadsfries in de bewijskrachtige gevallen aan de nederlandse kant staat, zijn in ieder geval de volgende uitzonderingen: stfr./fri. *wrotte* en *brods(k)* tegenover ndl. *wroeten* en *broeds.* Het eerste is een werkwoord dat een speciale actie

93 Er is nog een verklaringsmogelijkheid, nl. dat toen, na de 16ᵉ eeuw, de oude oe in het Fries vóór dentalen ging palataliseren (*út, ús, rún*), de stadfriese vormen (eveneens met klinker vóór dentaal) daarin meegegaan zijn. Verder kan nog gewezen worden op de klankcorrespondentie [u] – [y] – [ɔ.u] in Auslaut en hiaat, bijv. in ouder Nederlands *du*, mfri. *du* [du], stfr. en 18ᵉ-eeuws fri. *dou*; ndl. *duwen* – stfr + ndl. *douwe(n);* ndl. in verschillende betekenissen *stuwen* en *stouwen*, fri. *stowe* < ouder *stuwa* [u:], stfr. *stuwe.* Deze correspondenties zijn mogelijk interessant i.v.m. ndl. *zouden/zouwen, wouwen,* stfr. *súden, wúden,* maar Bildts *souwen, wouwen.* Zie verder ook Gildemacher 1979.

94 *Wúnsdach* zou eenzelfde uu uit oe kunnen hebben als *gúd* enz.

aanduid, met een negatieve bijklank, het tweede ligt in de sfeer van de natuur. In de *sprekwurden* (640) vonden we echter *wroete*. Als we daarvan uitgaan, dan hebben we in *wrotte* een eigen stadsfriese vorm. Het Stadsfries kan echter oorspronkelijk ook *wroete* hebben gehad die het dan door het latere friese *wrotte* vervangen heeft. Bij zo'n subjectief woord kan men zich dat goed voorstellen. Voor 'spekzwoerd' heeft het Stadsfries *spekswaard* en *spekswеard*; het Fries heeft *spekswaard*. Dit is een typisch huiselijk woord.
Fonetische bijzonderheden. De oe in het Fries is soms langer dan in het Stadsfries (vooral het Leeuwarders). Een duidelijke overeenkomst tussen Fries en Stadsfries is dat de klinker vóór een dentaal behalve s een zogenaamd naslagje krijgt: oe gevolgd door een lichte sjwa. In de stadsfriese spelling wordt dit aangegeven met <oë>. In (o.a. stfr.) *boer* horen we zo'n naslagje in feite ook. Vgl. de oo (zie 3.9).

> 3.15 St.ndl. ei <ei, ij>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	bijl	bile	bile	+holl. bile	-
2	vrij	frij	frij		-
	vijand	fijân	fijand		-
3	blijven	bliuwe*	blive	+holl. blive	ndl.
4	reizen	reizgje	reize		-
5	leiden	liede	leide		ndl.
6	klei	klaai	klei		-
7	einde	ein	end	holl. end	ndl.holl.
8	eisen	easkje	eise		ndl.

(* voor uitspraak zie beneden)

De "lange ij". Als we ons bij (1) in de vergelijking tot het Nederlands, Fries en het Stadsfries zouden beperken, zou de conclusie moeten zijn dat het Stadsfries hier met zijn monoftong aan de friese kant staat. We moeten. echter rekening houden met de situatie zoals die in Holland in de 16e eeuw geweest moet zijn. Voor de tijd van het ontstaan van het Stadsfries mogen we voor dit gewest nog geen diftongering (van ggm. ī), althans geen duidelijke diftongering tot ei aannemen. Wél kan er al van een lichte diftong [Ii] sprake geweest zijn, vooral in de Auslaut en vóór klinker. In de *Twe-spraack* van 1585 wordt voor het Amsterdams van die tijd gesproken van een klank die "grijnzende" wordt voortgebracht. Dat wijst zeker niet op een ei-uitspraak. Geval 1 kunnen we dus beter als niet bewijzend beschouwen. Dat hebben we willen aangeven door als (historische) variant *bile* (*biel*), met [i] of [Ii], te noteren.
In geval 2, de positie in de Auslaut en vóór klinker, horen we in het

Fries en het Stadsfries nu een ei maar nog in de 19e eeuw moet er een lichte diftong te horen zijn geweest zoals nu nog wel in een groot deel van noord-oostelijk Nederland (en in het oosten van Friesland). Johan Winkler deelt in ieder geval voor Leeuwarden mee (1867, dus tweede helft van de 19e eeuw) dat de klank in kwestie het midden houdt tussen de klinker van holl. *zee* en holl. *ei* (volgens citaat in Te Winkel 1899, 132, ook in Fokkema 1937, 108). Het Stadsfries kan de lichte diftong uit het Fries hebben maar hij kan (zie boven) ook heel goed voor het 16e-eeuwse Hollands worden aangenomen. We doen er het beste aan ook geval 2 niet als bewijskrachtig te beschouwen. Deze diftongering is in het Fries echter pas van de 18e eeuw; het Stadsfries kan dus ook doorgeefluik van een hollandse ontwikkeling geweest zijn (of het gaat om een gedeelde fries/stadsfriese ontwikkeling die in haar geheel uit het westen kwam).
In geval 3 is in het Fries, met dialectische differentiatie, een diftong [ljo:w], [l(j)u:w] of [l(j)y:w] ontstaan; vgl. ook *driuwe, skriuwe* en *wriuwe* naast stfr. *drive, skrive* en *wrive*, verder, met lexicaal verschil, *riuwe* naast stfr. *rige*. Ook fri. *kliuwe* (stfr. *klimme*), fri. *priuwe* 'proeven' (stfr. *proeve*), fri. *wiuwe* 'wuiven' (stfr. *wuive*) hebben die friese diftong die zich, al vóór 1500, vóór een w (uit v) heeft ontwikkeld. Vgl. al de *rijmspreuken* met *bedriuwe* en *wryuwe*. Het Stadsfries staat steeds aan de nederlandse kant.
De "korte ei". Gaat het in de gevallen 1 t/m 3 om de zogenaamde lange ij, de ei die door diftongering uit ī is ontstaan, bij de gevallen 4 t/m 8 gaat het om de zogenaamde korte ei, de ei die al vóór deze verandering in het Nederlands aanwezig was (meestal uit ggm. ai). Geval 4 is niet bewijzend. Een ander voorbeeld is het woord *peil* (met ei uit *păɣĭl). Geval 5 is dat wel. Het Stadsfries had het hollandse of friese *liede* kunnen hebben maar gaat gelijk op met het Standaardnederlands in statu nascendi.[95] Dat geldt ook in geval 6: het Stadsfries had hier de ook van het Hollands, en het Fries, bekende aai-uitspraak kunnen hebben. Omdat de ei- en de aai-nuances dicht bij elkaar liggen, beschouwen dit geval als niet-bewijskrachtig. In geval 7 (met ei uit ĕ vóór nasaal plus dentaal) staat het Stadsfries aan de hollandse kant; *end* wordt overigens ook wel in informele standaardtaal gebruikt. (Voor het ontbreken van de slot-d in het Fries zie 3.30.) Ook in geval 8 staat het Stadsfries aan de ndl. kant.[96]
Bijzonderheden. Het Stadsfries heeft volgens verwachting *fien* 'vroom, klein' maar daarnaast *fijn* 'heerlijk' dat wel een later leenwoord uit het Standaardnederlands moet zijn (hetzelfde verschil doet zich in het Fries

95 Het hollandse *liede* is niet zeker maar we kunnen ons ervoor beroepen op toponiemen als *Haarlemmerliede*, met *liede* ´waterloop´ (zie Van Loey 1970, 79).

96 Het komt uiteindelijk hierop neer dat het Stadsfries de voor het Nederlands typerende verdeling van ggm. ai in ee en ei laat zien. Het Fries heeft een andere verdeling: ofri. ē > nfri. ee, ie en ei, ofri. ā > nfri. ea [I.ə].

voor). Datzelfde geldt voor *fijf* (waarin de ī in het Oudwestgermaans door zgn. Ersatzehnung ontstaan is) waarnaast volgens de "regel" *fieftien* en *fieftich* voorkomt. Bij *fijf* (al bij Hilarides, rond 1700) kan het telonderwijs van invloed geweest zijn (Fokkema 1937, 107). Als speciale gevallen vermelden we nog ndl./stfr. *weigere(n)* tegenover fri. *wegerje,* ndl./stfr. *bereike(n)* tegenover fri. *berikke* en ndl./stfr. *heilig/heilech* tegenover fri. *hillich* (maar met lexicaal verschil in de *rijmspreuken: halch*) – het Stadsfries staat in alle drie de gevallen aan de nederlandse kant – en ndl. *eik* tegenover stfr./fri. *iik* maar ook hollands *iek* (zie bijv. voor Zandvoort Van den Berg 1959, 19) – dit geval is dus niet bewijzend. Voor nfri. *beide* 'beide' hebben de *sprekwurden bee* (845); stfr. *beide* komt daarmee aan de nederlandse kant te staan.
Overeenkomst met het Fries. Het Stadsfries heeft voor *lijst* evenals het Fries *list.* Een typisch substraatwoord lijkt dit echter niet.
Fonetische bijzonderheden. De (niet gediftongeerde) ī klinkt in het Fries in bepaalde woorden lang; in het Stadsfries is hij echter altijd kort.

> 3.16 St.ndl. ui <ui>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	huis	hûs [u:]	hús [y]	+ ndl. huus	ndl.
2	bruin	brún [y]	brún	+ ndl. bruun	-
3	bui	bui	bui		-

De ggm. klinker waarvan we voor geval 1 en 2 moeten uitgaan, is ū. Geval 1 lijkt op het eerste gezicht een voorbeeld van een eigen stadsfriese ontwikkeling. Evenals echter bij ī die door diftongering ei <ij> werd (zie 3.15), moeten we hier aannemen dat Holland in de 16e eeuw nog geen (duidelijke) diftong had. Niet alle oude ū-woorden gaan echter als *hús*. Er zijn friese woorden die niet meer de oe hebben maar uu.[97] *Brún* is daar een voorbeeld van (geval 2). Dit geval is dus niet bewijzend. Fokkema (blz. 117) wijst op systeemdwang: ook wanneer er in het Nederlands geen overeenkomende uu-woorden voorkwamen, kreeg het Stadsfries een woord met uu terwijl het Fries een oe-woord had. Een voorbeeld is *búse* 'zak, in kledingstuk' (fri. *bûse).* In geval 3 hebben we met de zogenaamde ui[2] te maken, dat is de ui die niet door diftongering is ontstaan. Het Fries heeft ook deze diftong (vaak met al dan niet verdwenen varianten). De

97 De vraag of hier sprake is van regionale expansie, vanuit het Hollands via de zuid-westhoek, laten we hier liggen. (Vgl. Van Bree 1997, 121.) De spellingen in de *sprekwurden* kunnen het verschil tussen de velaire en de (meer) palatale klank al laten zien: vgl. <uyt>, <muwle>, <ouws>, <boer>. De eerste spelling zou op een [y]-, de drie andere zouden op een [u]-klank kunnen wijzen. Vgl. ook de spelling <onkruyt> in de *rijmspreuken.*

representatie van de ui [2] is echter zowel in de historische grammatica van het Nederlands als in die van het Fries een lastig onderwerp. Een oudere ndl., ook stfr. uu kan ook teruggaan op owgm. iu (vóór oorspronkelijk *i, j* of *u* in volgende syllabe): stfr. *dúts, dúdlek,* ndl. *duits, duidelijk.* Ook het Fries heeft in deze woorden een [y]: *dútsk* en *dúdlik.* Deze woorden zijn echter aan het Nederlands ontleend. Vgl. de ouderwetse friese vorm *tsjutsk* (J. Hoekstra 2001, 729). Deze vorm verschilt in lexicaal opzicht van ouder ndl. *duutsch*: in de Anlaut (ouder fri. tj-) en in klinker. Vgl. ook stfr. *bedude* 'beduiden' met fri. *betsjutte.*[98]

Bijzonderheden. Afwijkend is het Fries in *lju* met [ø], te vergelijken met ndl. *lui* en ouder ndl., ook stfri. *lu(den),* met owgm. iu. Afwijkend is het Fries ook in *liede* (met i-Umlaut en ontronding in het Oudfries, uit ggm ū) tegenover stfr. *lúde,* ndl. (de klok) *luiden,* verder ook in *stowe,* stfr. *stúve,* ndl. *stuiven,* eveneens met ggm. ū als oorsprongsklinker. Met *stowe* komt in etymologie en klankontwikkeling overeen fri. *skowe,* stfr. *skúve,* ndl. *schuiven.* Voor stfr. *wuive* zie 3.15. Een ei vertoont het Fries in *breid* 'bruid' (wederom met i-Umlaut en ontronding in het Oudfries en wederom uit ggm. ū); het Stadsfries staat met *brúd* aan de (vroeg) nederlandse kant. Vermeld kan nog worden ndl. *zuid,* stfr. *súd,* fri. *súd* (= synchroon geval 2).[99] De oude ū is in dit woord ontstaan door zogenaamde Ersatzdehnung uit korte [u] plus n vóór oorspronkelijk (post)dentale fricatief (eng. s*outh*). Een eigen klankvorm heeft het Stadsfries in *bedruppe* naast ndl. *bedruipen* en fri. *bedrippe.* De *sprekwurden* (550) hebben *droeppe* waarschijnlijk met [u]. Ook nu komen we bij ggm. ū terecht.

Overeenkomsten met het Fries. Uitzonderingen met nog de oude oe conform het Fries zijn: *foek* (fri. *fûk,* ndl. *fuik*), *foest* (naast *fúst;* fri. *fûst,* ndl. *vuist*), *kroemel* (naast *krúmel;* fri. *krûmel,* ndl. *kruimel*) en *poest* (fri. *poest,* ndl. *puist*). De betreffende woorden kunnen zonder veel moeite als typische substraatwoorden worden beschouwd: met *foest/fuust* en *poest* bevinden we ons in de lichamelijke en met *kroemel* in de huiselijke sfeer. *Foek* sluit aan bij de agrarische sfeer (visserij). Het geval *foest* is interessant omdat het een voorbeeld is van substraatwerking na de 16e eeuw. In de 16e eeuw had het Fries namelijk *fest* (vgl. eng. *fist*). Het oudste geval van <fuwst> is van 1614 uit de sprekwurden; in de loop van de 17e eeuw verdwijnt *fest.* Ook bij ndl. *puin* en *puik,* met ui[2], staat het Stadsfries aan de friese kant: het heeft nl. *pún* en *púk.*

Fonetische bijzonderheden. De oe en de uu kunnen in het Fries, anders dan in het Stadsfries, kort of lang zijn.

98 Van owgm. iu zijn moeilijk voorbeelden te geven zonder dat we in lexicale verschillen terechtkomen.

99 Het is de vraag of fri. *súd* authentiek is; het kan een ontlening uit het Nederlands zijn. In veldnamen komt *sou* voor.

> 3.17 St.ndl ou <ou, au>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	oud	âld [ɔ:]	oud	ndl.
2	hout	hout	hout	-
	schouder	skouder	skouder	-
3	bouwen	bouwe	bouwe	-
4	dauw	dau	dauw	-
	blauw	blau	blauw	-

In friese oorkonden vinden we in de gevallen 1 en 2 nogal eens de <old>-spelling. Fokkema (blz. 81) schrijft die toe aan oostelijke invloed. In ieder geval zijn onder 1 (owgm. ăl plus dentaal; vgl. du. *alt)* de nederlandse en de friese ontwikkeling verschillend geweest; de friese lange ò-klank neemt Fokkema al aan voor de tijd waarin het Stadsfries ontstond. In de *rijmspreuken* vinden we steevast de <au>-spelling: *aud, baud, caud, haude, saud* (resp. 'oud, spoedig (vgl. du. *bald*), koud, houden, zout') die de diftong aangeeft waar de ò-klank op teruggaat (J. Hoekstra 2001, 277). Het Stadsfries staat duidelijk aan de nederlandse kant. Geval 2 is niet bewijzend. Hiervoor moeten we uitgaan van owgm. òl of ùl plus dentaal (in resp. *hout* en *schouder*; vgl. du. *Holz* en *Schulter;* vgl. ook in de *rijmspreuken goud* znw.). Geval 3 is evenmin bewijzend. Hier heeft diftongering van ū tot ou vóór w plaatsgevonden. (Voor stfr.holl. *nou* tegenover fri. *no* zie geval 2 in 3.13.) Bij dit geval sluiten aan stfr. *brouwe, jou, rouw, trouw* met ou uit owgm. iuw. Het Nederlands heeft steeds de ou, het Fries ook behalve in *jo* (voornaamwoord). Vgl. voor deze vorm weer geval 2 in 3.13. Evenmin bewijzend is geval 4 waarvoor we moeten uitgaan van owgm. ă of ā plus w, resp. in *dauw* en *blauw*.[100]

Bijzonderheden. Voor *lauw* vinden we het stadsfriese, ook friese *lij*, dat we in het Westfries als *laai* terugvinden (vgl. *lij* voor 'luw' in 3.13).

> 3.18 De sjwa

Waar het Standaardnederlands een sjwa heeft, hebben over het algemeen het Stadsfries en het Fries die ook. Een belangrijk verschil is dat er in het Stadsfries evenals in het Fries de neiging bestaat de sjwa vóór n in niet beklemtoonde syllabe niet of weinig uit te spreken: vgl. *lippm, boutn,*

100 Opvallend in de *rijmspreuken* zijn *ree* 'rauw', *reuwe* 'rouwen' en *birewe* 'berouw' die voor het Nieuwfries niet vermeld worden. Afgemeten aan die vormen zou het Stadsfries aan de nederlandse kant staan. De ee-vormen zijn wel bekend van het Schiermonnikoogs (Versloot G).

boekng, met de daarbij optredende assimilaties en sonantisering van de nasaal. Fokkema (blz. 134) vermeldt sonantisering ook voor de l, eveneens zowel in het Stadsfries als in het Fries, bijv. in *feugl*. Er zijn echter voor het Fries van vóór 1800 geen aanwijzingen voor sonantisering.[101] Het kan hier dus om een vrij recent verschijnsel gaan waarin Fries en Stadfries via substraatwerking gelijk opgaan.

Het Fries kan een sjwa in de Auslaut hebben waar de beide andere variëteiten die niet hebben: vgl. fri. *bôge* met ndl. en stfr. *booch*. Het Stadsfries heeft als typisch gesproken taal de sjwa echter vaker dan het Standaardnederlands en ook vaker dan het *Standaard*fries. Vgl. *kerwei* met stndl. en fri. *karwei*. Zowel in gesproken of dialectisch Nederlands en Fries is *kerwei* echter heel gewoon. Op dergelijke sjwa's zullen we hieronder verder niet meer attenderen. Algemeen in alle drie de taalvariëteiten is de svarabhaktiklinker.

Een bijzonder geval is *bedsteed* voor 'bedstede', met sjwa-apocope voordat d-syncope kon plaatsvinden. Het Stadsfries heeft deze vorm (naast *bedstee*) gemeen met het Fries en met het Hollands, speciaal het Noord-Hollands. De vorm is dus niet bewijzend. Vergelijkbare vormen zijn *blied, laad, moed, slaad*. *Moed* is in het Fries *wurch* en wijst hier specifiek naar het Noord-Hollands. Omgekeerd is het niet zo dat het Stadsfries consequent alle gevallen van een dergelijke e-apocope die zich in het Noord-Hollands voordoen, deelt.

Fonetische bijzonderheden. Fokkema (blz. 76) vermeldt voor het Stadsfries een ì-achtige uitspraak. Deze is ook bekend van het Hollands (Van Bree 1975) en er zijn ook aanwijzingen dat hij voorkwam in het 17e-eeuwse Fries (Versloot 2008).

MEDEKLINKERS. 3.19-3.37.[102]

> 3.19 St.ndl. w <w>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	waag	waach	waach	-

In het algemeen komen wat de w betreft de drie taalvariëteiten met elkaar overeen.

101 In J. Hoekstra (2009; nog te verschijnen) wordt een pleidooi gehouden voor een laat-middeleeuwse sonantisering in het Fries, in verband nl. met frequente gevallen van metathesis zoals fri. *nulle* 'naald' < *nudle* < *nidle* < *nidl* (met sonantische l) < ofri. *nedel*. Deze laat-middeleeuwse sonantisering staat waarschijnlijk los van de sonantisering die zich in de moderne taalvariëteiten voordoet. Intergenerationeel onderzoek naar sprekers laat in de tweede helft van de 20e eeuw een toename van het verschijnsel in het Fries zien.

102 Assimilaties zullen niet systematisch worden vermeld.

Bijzonderheden. Het Stadsfries heeft s*nee* waarin <uw> [w] op het eind ontbreekt; het verschilt zowel van het Fries: *snie*, als van het Nederlands: *sneeuw*. In ouder Nederlands kon echter ook *snee* voorkomen (Westfries *snei*).
Fonetische bijzonderheden. Volgens Fokkema is de w vóór r (*wrive)* enigszins "spirantisch" maar wordt hij toch geen v. Voor het Fries wordt in Zantema 1984 een v genoteerd, die men ook wel, naast w, in het Hollands kan horen. Hetzelfde geldt voor de w tussen s (c.q. z) en klinker (*swaard)* .Deze nuances kunnen wel verwaarloosd worden en we mogen derhalve de drie taalvariëteiten wel over één kam scheren. Bilabiale uitspraak komt in alle drie de variëteiten, intervocalisch, voor in *bouwe.*

> 3.20 St.ndl. j <i, j>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	jaar	jier	jaar	-

In het algemeen komen wat de j betreft de drie taalvariëteiten met elkaar overeen.
Bijzonderheden. Het Fries heeft een klasse van werkwoorden op -je: *fiskje.* Het Stadsfries heeft evenals het Nederlands in de overeenkomende werkwoorden geen j: *fisse, vissen.* In de *sprekwurden* wordt nog wel eens <i> geschreven, bijv. in <aesschie> 'eisen' wat op een meer vocalische uitspraak kan wijzen; vgl. ofri. *askia*, waarschijnlijk [a:skia]. We komen op deze werkwoorden in hoofdstuk 4, over de morfologie, terug.

> 3.21 St.ndl. r <r>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	rood	rea	road	-

In een groot aantal gevallen komen wat de r betreft de drie taalvariëteiten met elkaar overeen. Zie echter onder fonetische bijzonderheden.
Fonetische bijzonderheden. De r valt in het Stadsfries volgens Fokkema (blz. 133) weg vóór d, t en s, dus bijv. in *beerd* 'baard', *hart* en *fars.* Dit is in overeenstemming met het Fries. Soms valt de r, zoals in het Fries regelmatig gebeurt, ook weg vóór een n: *farndel* 'vierde deel'. Meestal ontwikkelt zich echter tussen r en n een svarabhaktiklinker waardoor de r gehandhaafd blijft: *torən* 'toren'. Vóór l verdwijnt volgens Fokkema de r in *earlek, hearlek, wearlicht.* Ten slotte noemt hij verdwijnen van de r in zwak beklemtoonde syllaben: *damet, fenoemd, debij, da komt-ie* (het laatste in de sandhi). In fonetisch opzicht gedraagt het Stadsfries zich wat de r betreft als het Fries.
Een recent onderzoek naar de r-deletie zowel in het Fries als in het Stadsfries (van Leeuwarden) is Bezooijen 2006. Ze concludeert (blz. 179)

dat er "een bijna perfecte match [blijkt] te zijn tussen de systematiek van *r*-deletie in het Leeuwarders en het Fries". Voor een deel daarvan – merkt zij op – kan niet worden uitgesloten dat de processen in beide talen zich onafhankelijk van elkaar hebben afgespeeld, voor een ander deel moet wel aan taalcontact worden gedacht. We hebben zelf sterk de neiging om aan een blijvende substraatinvloed van het Fries op het Stadsfries te denken (zie 1.5 punt 5). De uitval van de r in het Fries (zie o.a. J. Hoekstra 2001, 730) dateert uit de periode 1725-1775. In de lijn van de ontwikkelde gedachtengang kunnen we de uitval in het Stadsfries voor dezelfde periode aannemen. Jeltema schrijft in 1768 de r vaak cursief als teken dat hij verzwakt is. Opvallend is verder dat een vocalisch residu van de verdwenen r in het Stadsfries doorgaans sterker is dan in het Fries. Wijst dat erop dat het Fries inderdaad in de ontwikkeling vóórligt?
Bezooijen onderzocht ook het karakter van de r: tongpunt-r of huig-r. Terwijl Winkler in 1867 verklaart dat de huig-r in het Leeuwarders niet voorkomt, heeft Fokkema, in 1937, het ook over de "gebrouwde" r. Uit het onderzoek van Bezooijen wordt duidelijk dat van de leeuwarders die tussen 1940 en 1950 geboren zijn, 53% de huig-r heeft terwijl bij de leeuwarders die tussen 1950 en 1970 geboren zijn, dat slechts bij 20% het geval is. De huig-r heeft dus weer terrein verloren. Die r is (of was) een typisch, in eerste instantie waarschijnlijk prestigieus stadskenmerk. Door contacten tussen de hogere standen kan Leeuwarden hem van andere steden overgenomen hebben. (Hij kan in Parijs zijn opmars begonnen zijn.) In het Fries komt de huig-r niet of nauwelijks voor. Hoewel het voor het r-foneem op zichzelf niet uitmaakt hoe het precies wordt uitgesproken, blijkt die uitspraak toch te kunnen opvallen en door sprekers als onderscheidingskenmerk te worden gebruikt. Dat de huig-r in het Stadsfries minder frequent geworden, kan er verband mee houden dat het steeds minder door prestigieuze groepen gesproken wordt.

> 3.22 St.ndl. l <l>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	lief	leaf	lief	-

In het algemeen zijn er wat de l betreft geen verschillen tussen de drie taalvariëteiten.
Fonetische bijzonderheden. In 3.18 is al gewezen op de sonantisering van de l in *feugl.* Deze sonantisering komt ook in het Fries voor. Fokkema (blz. 134) vermeldt dat hij de "donkere" l die in het Fries kan worden waargenomen, in het Leeuwarders niet heeft gehoord. De stadsfriese l noemt hij "neutraal". Nederlandstaligen klinkt hij toch "dik" in de oren.

> 3.23 St.ndl. m <m>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	man	man	man	-

In het algemeen zijn er wat de m betreft geen verschillen tussen de drie taalvariëteiten.
Bijzonderheden. Alle drie de taalvariëteiten laten ontwikkeling van oude mb tot mm zien: stfr./ndl.fri. *om* (uit *umbe).*

> 3.24 St.ndl. n <n>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	nemen	nimme	nimme	-

Over het algemeen is er wat de n betreft geen verschil tussen de drie taalvariëteiten, echter met dien verstande dat de n in de Auslaut noch in het Fries noch in het Stadsfries optioneel is zoals wel in het (westelijke) Nederlands het geval is: *neme(n).* Hierop komen we in hoofdstuk 4, over de morfologie, terug.
Fonetische bijzonderheden. In 3.18 is al op de sonantisering van de n gewezen (plus assimilatie): *lippm, boutn, boekng.* Deze verschijnselen zijn ook fries.

> 3.25 St.ndl. ng <n, ng>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	zang	sang	sang	-

Ook over deze klank is niets bijzonders mede te delen.

> 3.26 St.ndl. p <p, -b>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	pad	paad	pad	-

Ook over deze klank is niets bijzonders mede te delen.

> 3.27 St.ndl. t <t, -d>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	tijd	tiid	tyd	-

Ook wat de t betreft komen over het algemeen de drie taalvariëteiten overeen. In *tsien* heeft het Fries echter aan het begin via mouillering door een volgende i (vgl. ofri. *tiân*) een affricaat gekregen (ndl./stfr. *tien*).
Bijzonderheden. De t wordt in het Stadsfries nogal eens weggeassimileerd: *groaste* 'grootste', *anhiese* 'aanhitsen', *bursl* 'borstel' (zie voor verdere details Fokkema blz. 136). Of er vindt op het eind deletie plaats: *gehak, krek* (<*correct*) dan wel toevoeging (paragoge): *knikkert, kikkert.* Volgens Fokkema zijn deze wijzigingen ook fries. De situatie is in het Hollands dezelfde.

> 3.28 St.ndl. k <k>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	klok	klok	klok	-

Ook wat de k betreft komen over het algemeen de drie taalvariëteiten overeen. De *sprekwurden* hebben echter (passim) *drinse, drintze* voor 'drinken'. Als we daarvan uitgaan, moeten we voor stfr. *drinke* vaststellen dat het aan de nederlandse kant staat. (Voor *rijmspreuken*: *dreyntie* en *seyntie* 'zinken' zie 3.7.) Tussen ndl. *maken* en fri. *meitsje* (met assibilatie en palatalisatie) bestaat er een lexicaal verschil (het Stadsfries heeft *make*). Assibilatie en palatalisatie in de Anlaut vertoont ook fri. *tsjerke*; er is nu een fonologisch verschil met ndl./stfr. *kerk.* Fonologisch is het verschil ook met *tjercke* uit de *sprekwurden* (de *rijmspreuken* hebben *tsarck;* zie voor de à 3.5). De *sprekwurden* laten ook assibilatie zien bijv. in het werkwoord *tsieze* (1052), nfri. *kieze*, ndl./stfr. *kieze(n).* Als *tsiese* de oudere friese vorm is, staat het Stadsfries hier aan de nederlandse kant. De *rijmspreuken* laten verder nog *tzirl* 'kerel' zien en de sprekwurden (1988) *tjerl.* Als we daarvan uitgaan, staat het Stadsfries, met *kearel,* opnieuw aan de ndl. kant. Dat komt anders te liggen als we van de nfri. vorm *kear(d)el* uitgaan die echter uit het Nederlands afkomstig is.[103]

> 3.29 St.ndl. b <b>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	binden	bine	bine	-

Ook wat de b betreft komen over het algemeen de drie taalvariëteiten overeen.

103 Na de 16e eeuw zijn er in het Fries nogal wat vormen met assibilatie door vormen zonder assiibatie vervangen.

Bijzonderheden. Voor de assimilatie van een oude mb-verbinding tot mm zie 3.23.

Fonetische bijzonderheden. Voor auslautende b zie volgende paragraaf.

> 3.30 St.ndl. d <d>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	dag	dei	dag		-
2	rij(d)en	ride	ride	holl. rije	fries?
3	snij(d)en	snije	snije	holl. snije	-
4	da(de)lijk	dalik	dalek	holl. dalijk	-
5	bedstee	bedstee	bedstee		-
6	gou(d)en	gouden	gouden	holl. gouwe	fries
7	hou(d)en	hâlde	houwe	holl. houwe	ndl.holl.
8	pond	pûn	pon		fries?
9	dank	tank	dank		ndl.

We hebben hier te maken met twee gemeengermaanse oorsprongen: d/đ en þ. Als duidelijk alleen één oorsprong van toepassing is, dan wordt dit aangegeven. De nederlandse vormen met d zijn duidelijke standaardvormen, vormen uit de schrijftaal of de meer formele taal.
Geval 1 is het, niet-bewijskrachtige, geval waarin alle drie de variëteiten een d hebben. De oorsprong is ggm. d/đ.
Geval 2 is gecompliceerd. Als we kijken naar Nederlands, Fries en Stadsfries, dan lijkt dit geval niet bewijskrachtig. Het Hollands kent echter vormen met d-syncope of met een j voor d, het Standaardnederlands ook, bijv. het informele *rije* naast het formele *rijde(n)* en, zonder een variant met een d, *breien*. Het Fries heeft hier de intervocalische d (uit owgm. đ) gehandhaafd en vindt daarbij het Stadsfries aan zijn zijde. De formele nederlandse vormen kunnen die d natuurlijk in het Stadsfries gesteund hebben. De vormen met j na aa, oo of oe: *kwaaie, rooie, dooie, goeie,* moet het Stadsfries later uit het (informele) Standaardnederlands hebben overgenomen. Winkler (1874) vermeldt dat oude lieden nog *rode (bloemen)* zeggen. Voor *snijden* (geval 3), waarin het eveneens om de intervocalische positie gaat, moeten we uitgaan van owgm. þ. Deze fricatief werd in het Fries en het Stadsfries, waarschijnlijk via đ, wél gesyncopeerd, zoals ook weer in het Hollands en in minder formele standaardtaal. De schrijftaalvormen zijn hier niet van invloed geweest wat het minder waarschijnlijk maakt dat ze het in geval 2 wél geweest zijn. Stadsfriese gevallen met d zoals *skade, medeliden, belidenis* moeten als leenwoorden uit het Standaardnederlands (in statu nascendi) worden begrepen. Geval 2 wijst dus in de richting van het Fries, geval 3 is niet

bewijskrachtig. Het is echter mogelijk de gevallen 2 en 3 samen te nemen en ze samen in de richting van het Fries te laten wijzen: in het geval dat we in het (formele) Nederlands intervocalische d vinden (c.q. vonden zoals in *breien*), gaan Fries en Stadsfries anders te werk alnaargelang de afkomst uit stemhebbende postdentale fricatief (c.q. stemhebbende dentale occlusief) dan wel stemloze postdentale fricatief. De uitkomst *fries* is echter van een vraagteken te voorzien: voor het Wierings vermeldt Daan (1957, 203) dezelfde verdeling als we in het Fries en het Stadsfries aantreffen. Mogelijk kwam ze oudtijds nog verder in het Noord-Hollands voor (vgl. Fokkema 1969, 288). Ze zou dus ook als niet-bewijskrachtig beschouwd kunnen worden.[104]

Ook geval 4 is niet bewijskrachtig (let op de hollandse vorm). De d is hier na een klinker en vóór een l of r (ook m) gesyncopeerd. Vgl. nog vóór een r: *te gare*, fri. *tegearre*, (oud)holl. *tegaar* maar st.ndl. *tegader*. Ook in minder formele standaardtaal kan de d ontbreken: *dalijk*. Het stadsfriese *fader* (Leeuwarden) heeft de d onder invloed van de standaardtaal. In *earpel* en *earbei* is een d na r weggeassimileerd zoals ook in het Nederlands en het Fries mogelijk is: *aarpel, aarbei; earpel/ierpel, ierbei*. In het evenmin bewijskrachtige geval 5 is een hele syllabe verdwenen: *bedstee* < *bedstede*. Naast *bedstee* komt echter *bedsteed* voor (zie 3.18).

De gevallen 6 en 7 betreffen de d na ou die in het Stadsfries bewaard is (evenals in het Fries) wanneer er een n volgt (6) maar gesyncopeerd (niet conform het Fries) wanneer er niet zo'n n volgt (7). Geval 6 wijst in friese richting: het Stadsfries wijkt hier af van het Hollands (en de informele nederlandse taal). (De, sonantische, n kan de syncope in het Stadsfries verhinderd hebben.) Voor de mogelijkheid van invloed van het formele Nederlands zie hierboven. Geval 7 wijst duidelijk in hollandse richting (en in die van de informele standaardtaal).

In geval 8 is de d na n weggevallen of geassimileerd. Volgens Fokkema (blz. 142) komen dergelijke vormen in de kleinere steden vaker voor dan in Leeuwarden terwijl in deze stad de voorafgaande klinker wordt gerekt, bijv. in *brân*. Het uitgangspunt voor de ontwikkeling zijn volgens Fokkema waarschijnlijk de verbogen vormen geweest: *handn* > *hann*. Hoe dan ook, er is overeenkomst met het Fries. Vgl. ook *ein* 'einde' (zie 3.15). Maar vgl. ook *fine* (3.7) waaruit blijkt dat de betreffende verandering, zij het meer sporadisch, ook aan de andere kant van de oude Zuiderzee voorkomt. Daarom lijkt een vraagteken bij de uitkomst gewenst. Vgl. verder een vorm als *schane* in de *sprekwurden* (730); het Fries heeft *skande* 'schande'

104 De overgang van d (uit ggm. d/ð) in j heeft in de afgelopen eeuwen incidenteel ook het Fries bereikt, nl. in het woord *goed* dat in de verbogen vorm thans algemeen als [gujə] wordt uitgesproken. De oudste vermelding is van 1895 uit het Fries van Terschelling (toen nog provincie Noord-Holland).

evenals het Stadsfries; als we de vorm van de *sprekwurden* verdisconteren, moeten we zeggen dat het Stadsfries aan de nederlandse kant staat.
In geval 9 moeten we uitgaan van owgm. þ: in het Fries ontwikkelt die zich in de Anlaut regelmatig tot t, in het Nederlands tot d. Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant.
Bijzonderheden. Voor stfr. *fine* (fri. *fine*, ndl. *vinden*, holl. *vijnen*) zie 3.7. Een epenthetische d ontbreekt in de vorm *ierrer* 'eerder' van de *sprekwurden* (623), in tegenstelling tot fri. *ierder* en stfr. *earder*. Verdisconteren we de spreekwoordenvorm, dan moeten we vaststellen dat het Stadsfries aan de nederlandse kant staat. De *sprekwurden* vertonen d-syncope in *bre* (997, nfri. *brede*), *goe* (1023, nfri. *goede*), *quaer* (476, nfri. *kweader*) en *quae* (972, nfri. *kwea*). Dergelijke vormen zijn ook van het Nederlands bekend: vgl. *de breeveertien, goeliên, kwajongen*, van het Nieuwfries: *breefjirtjin, goenamme* 'goede naam', *kweadogger* 'kwaaddoener' (vgl. ook *brea* 'brood'), en van het Stadsfries: *kwajongen*. Bewijzend zijn al deze vormen dus niet. In fri. *fertsjinst* is de anlautende t (geval 9) een gemouilleerde affricaat geworden; de *rijmspreuken* hebben nog *fortienst* [-tjɛnst]. Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant.
Overeenkomsten met het Fries? Voor owgm. þ heeft het Stadsfries toch soms een t, namelijk in *terþ, duve-til, til(le)* 'brug' en *treeft*. Het Nederlands heeft die echter ook in deze woorden. Binnen het Nederlands zijn ze als friese substraatwoorden te begrijpen (vgl. bijv. Van Bree 1997). Niet van het Nederlands bekend is *úttine* 'uitdijen' (stadsfries en fries) dat echter als een lexicaal geval moet worden begrepen.
Fonetische bijzonderheden. Aan het eind van een woord is volgens Fokkema de d na lange klinker "meest stemloos en vrij "los" (lenis)" maar soms wordt hij verscherpt tot een t. Het Stadsfries laat dus nog een niet geheel voltooide Auslautsverscherping horen wat we ook voor het Fries kunnen aannemen. Dit geldt overigens ook voor de b. Zie voor deze kwestie (ook in sommige nederlandse dialecten is de verscherping jong) Van Bree 2003a (voor het Fries Tiersma 1985, blz. 30 voetnoot).

> 3.31 St.ndl. f <f>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	feest	feest	feest	-
2	herfst	hjerst	herst	fries?

Geval 1 is niet bewijzend (het gegeven voorbeeld is een leenwoord uit het Latijn: *festa*). In geval 2 is de f (uit v) weggeassimileerd. Het Stadsfries lijkt hierbij aan de friese kant te staan; het Westfries heeft echter *herrest*. Een ander voorbeeld is *helt(e)* 'helft' (fri. *helt(e)*). Ook in stfr. *stisel* 'stijfsel' is de f verdwenen zoals in het friese equivalent (*stisel*).

> 3.32 St.ndl. s <s>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	mes	mês, mes	mes		-
2	mens	minske	+mensk	+holl. mensk	-

Er is onder 1 geen verschil tussen de drie variëteiten. Bij 2 vinden we de oude auslautende sk-verbinding nog in het Fries, trouwens ook in de Inlaut: mv. *fiske*. Het Stadsfries schaart zich aan de nederlandse kant. Hierbij moet wel worden aangetekend dat volgens Winkler (1874, 1, 466) bij oude lieden de sk in die posities nog wel kon worden gehoord. Toch hoeft dit niet op een exclusieve overeenkomst met het Fries te wijzen: voor het 17e-eeuwse Nederlands vinden we in Van Loey 1970 (99) vormen als *laskijzer, mensk, paaskepronk* vermeld. Fokkema hoorde sk nog in Dokkum: *fisken, tusken* (zie ook 3.10), *wasken*. Jeltema schrijft nog *minsken* en *varsk*. Het Stadsfries is in de ontwikkeling van sk- dus blijkbaar met het Nederlands meegeëvolueerd. Vgl. verder in de *sprekwurden* (153) *taske* 'geldbuidel'. Hiervoor vinden we echter in het Nieuwfries *tas* evenals in het Stadsfries en het Nederlands. Laten we *taske* gelden, dan gedraagt het Stadsfries zich hier nederlands tenzij we voor zowel het Stadsfries als het oudere Nederlands sk aannemen. Dan is het geval niet bewijzend. Vgl. verder in de *rijmspreuken aesschie* 'eisen', fri. *easkje,* stfr. *eise*. De oude sk vinden we ook nog in het friese *flesk* 'vlees'; in het Stadsfries en het Nederlands komt hij niet meer voor (het Stadsfries heeft *flees* en had *fleis*; zie hiervoor verder 3.6). Het betreft hier overigens (volgens de regels die binnen dit hoofdstuk gelden; zie punt 5 in 3.1) een lexicaal verschil.
Bijzonderheden. De oude verbinding ks (uit Xs), die we nog in het Fries terugvinden, is in het Stadsfries net als in het Nederlands door s vertegenwoordigd: fri. *flaaks* (ook *flaachs*), stfr./ndl. *flas/vlas*. Vgl.ook stfr. w*asdom* met ndl. *wasdom* maar fries *waaksoms (waachsdom)*. Ook hier betreft het (binnen dit hoofdstuk) lexicale verschillen.

> 3.33 St.ndl. ch <ch, -g>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	ach	ach	ach		-
	acht	acht	acht		-
2	schamen	skamje	skame	holl. skame	-
	bisschop	biskop	biskop	holl. bisskop	-

In het algemeen komen wat de ch betreft de drie variëteiten met elkaar overeen. We moeten echter lexicale gevallen als *dach – dei* buiten

beschouwing laten. Na een anlautende s correspondeert de st.ndl. ch echter met een k in het Fries en het Stadsfries. Deze variëteiten hebben nog de oude (ggm.) sk-verbinding bewaard. Die verbinding is echter ook bewaard in het Noord-Hollands (van boven het IJ) en verder ook in de zuid-hollandse kustplaatsen Katwijk en Noordwijk. Aan Noord-Holland of die beide kustplaatsen hoeven we echter niet per se te denken. Ook in Zuid-Holland buiten de genoemde plaatsen handhaafde zich nog lang, tot in de 17e eeuw, de sk- (vgl. Van Loey 1970, 99). In het geval *bisschop* staat de sch-/sk- weliswaar in de Inlaut maar wel aan het begin van een syllabe met betrekkelijk sterke klemtoon. Vgl. verder nog stfr. *meskyn, waarskouwe, boadskap, geselskap* (fri. *miskien, warskôgje, boadskip, selskip*).

In het 19e-eeuwse Fries zowel als in het 19e-eeuwse Stadsfries was de sch-uitspraak heel gewoon. Substraatinvloed is bij zo'n combinatorische variant heel goed voorstelbaar. Door zo'n blijvende invloed zouden dus Fries en Stadsfries gelijk opgegaan kunnen zijn. Een retrograde ontwikkeling van sch- naar sk- lijkt fonetisch echter niet waarschijnlijk. Een mogelijkheid is dat beide varianten in de beide variëteiten naast elkaar voorkwamen en dat op een uitbreiding van sch- later weer een uitbreiding van sk- is gevolgd. Ook met een tussenmogelijkheid: k tussen occlusief en fricatief in, bijv. met lichte aspiratie, moeten we rekening houden. Opvallend in de *sprekwurden* is de spelling <sch> (naast <sc>) die op een fricatieve uitspraak zou kunnen wijzen; occlusieve uitspraak is echter ook mogelijk of een uitspraak met een geaspireerde occlusief. Vgl. ook de *rijmspreuken* met bijv. *schyne* 'schijnen.

Een oude vorm is *graft* (volgens Van der Burg 1991 bij Winkler) die wat de ft-combinatie niet bewijskrachtig is: vgl. fri. *grêft* en oud-holl. *graft*. Vgl. voor het oudere Hollands (17e eeuw) P.C. Hooft die in Amsterdam op de *Keizersgraft* woonde. (De verandering van ft in cht is vanuit het zuiden gekomen.)[105]

Bijzonderheden. In sommige vormen ontbreekt auslautende ch in het Stadsfries, bijv. in *no niet* 'nog niet' (ndl. *nog, noch,* fri. *noch*). Een aparte stadsfriese vorm dus. Zeker is dat echter niet omdat we ons *no* als sandhivorm ook wel in het Fries en zelfs in het Nederlands kunnen voorstellen.

In een paar woorden bewaart het Fries een ggm [X] die in het Duits en het Nederlands verwenen is: fri. *skoech* – du. *Schuh* (ndl. *schoen* met oorspronkelijke meervouds -n); *fliich* (alleen in de Zuidwesthoek) – ndl. *vlo,* du. *Floh*; *sjocht* – ndl. *ziet*, du. *sieht*. Het Stadsfries staat steeds aan de nederlandse kant. De {X} is in deze gevallen door analogiewerking vanuit verbogen vormen verdwenen.

105 De vraag is overigens of *grêft* met auslautende *t* wel authentiek fries is gezien oudfri. **greve* (> Grou) en **grevinge* (> Greons, Grûns). Vgl. fri. *feart* < ndl. *vaart*, naast ouder *far* (nu nog alleen in waternamen).

> 3.34 St.ndl. v <v>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	van	fan	fan	holl. fan	-
2	draven	drave	drawe		-
3	sterven	stjerre	sterve		ndl.

Een stadsfriese v die beantwoordt aan een nederlandse v, is moeilijk te vinden. In de Anlaut (geval 1) heeft het Stadsfries evenals het Fries een f die echter ook in het Hollands voorkomt en wel meer naarmate we meer naar het noorden gaan (zie Van Bree 1994b). Het geval is dus niet bewijskrachtig. In geval 2 vinden we in het Stadsfries een w. Omdat er sprake is van zeer subtiele verschillen, beschouwen we het voor de fonologie als niet-bewijskrachtig. In het Fries is er (geval 3) na r een v via w weggeassimileerd; bij zulke gevallen staat het Stadsfries aan de nederlandse kant met *sterve*. (Lexicale gevallen, met verdwijnen van v na l, zijn stfr./ndl. *half* – fri. *heal* en stfr./ndl. *kalf* – fri. *keal*.) Wegval van v laat ook de vorm *laere* (*sprekwurden* 554) zien. Het Stadsfries heeft *liever* evenals het Nederlands; het Nieuwfries heeft met behoud van v *leaver*. Als we uitgaan van de situatie in de *sprekwurden*, moet de conclusie zijn dat het Stadsfries zich hier nederlands gedraagt.

> 3.35 St.ndl. z <z>

	ndl.	fri.	stfr.	var.	uitkomst
1	lezen	lêze	leze		-
2	zwart	swart	swart	holl. swart	-

Geval 1 is niet bewijzend. Geval 2 (idem) laat zien dat het Fries en het Stadsfries anlautend stemloze fricatief hebben die ook in het Hollands, zeker meer naar het noorden toe, niet ongewoon is (vgl. vorige paragraaf). Vgl. hiervoor de in 3.34 besproken anlautende f.
Bijzonderheden. Opvallend in de *sprekwurden* is dat we daar intervocalisch <ss> (*s* of z?) aantreffen met daarvóór nog ongerekte klinker: *glessen* (523) en *genessen* (410). (Het 15e-eeuwse Fries had al *wesse* 'wezen'.) Vergelijkbaar in de *rijmspreuken* is *lasze* 'lezen' (voor de à zie 3.6). Het betreft hier lexicale verschillen.

> 3.36 St.ndl. g <g>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	gaan	gean	gaan	-
2	krijgen	krije	krije	fries

Geval 1 is niet bewijzend (zie echter ook de fonetische bijzonderheden). In geval 2 is de afwezigheid van de g (g > j) opvallend: *krije*, overeenkomend met fries *krije* en uiteraard niet met ndl. *krijgen*. Wegval van g laat ook *morren* 'morgen' zien, eveneens te vergelijken met het Fries: *moarn*. Nog een voorbeeld is *teun* 'tegen' dat verklaard moet worden uit het ook uit het Hollands bekende *teuge(n)*. Het Fries heeft hier een lexicaal afwijkende vorm, namelijk *tsjin*. De g-syncope is echter conform het Fries.

Bijzonderheden. Speciale ontwikkelingen van de g in het Fries hebben tot duidelijk lexicale verschillen geleid als bijv. *faai* bnw. dat ook het (substraat)woord van het Stadsfries is (het Nederlands heeft *veeg*). Een anlautende j voor g hebben de *sprekwurden* in *iest* (al aan de orde geweest in 3.5). Het Stadsfries staat met g (*gist, gest*) aan de nederlandse kant. Zie voor stfr. *gister/guster* 3.7. Het Nieuwfries heeft (o.a.) een j in *jild* dat een lexicaal verschil oplevert met ndl. en stfr. *geld*. De *sprekwurden* hebben g-syncope in *eyn* (ndl./stfr., ook nfri. *eigen*). Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant. Verder noemen we, overeenkomend met het Nederlands en het oudere Fries van de *sprekwurden* (en dus strikt genomen niet bewijskrachtig): stfr. *gaven*, ndl. *gaven* (naast *giften*), *sprekwurden* 781 *gaven* maar nfri. *jeften*. Het *gaven* van de *sprekwurden* zal echter wel een leenwoord uit het Nederlands zijn. Het gaat hier bovendien steeds om lexicale verschillen.

Fonetische bijzonderheden. Evenals in het Fries wordt de g in de Anlaut (ook in afgeleide en samengestelde woorden, bijv. in *weg-gaan*) als occlusief uitgesproken. Een fricatieve uitspraak was in het 19e-eeuwse Fries zowel als in het 19e-eeuwse Stadsfries echter heel gewoon. Hier kunnen we dus weer aan blijvende friese substraatinvloed denken (zie 1.5 onder punt 5). Het is moeilijk uit te maken of de fricatieve uitspraak de oudste is of dat hij op een oudere occlusieve teruggaat. In het laatste geval zou er sprake zijn van een retrograde ontwikkeling. Beide realisaties kunnen een tijd lang naast elkaar voorgekomen zijn.[106]

> 3.37 St.ndl. h <h>

	ndl.	fri.	stfr.	uitkomst
1	hoog	heech	hooch	-

Wat de h betreft komen de drie variëteiten overeen.

106 Voor een evt. retrograde ontwikkeling in het Schiermonnikoogs zie Visser & Dyk 2002, xxvii.

> 3.38 Conclusies

3.38.1 – *Nederlands of fries?*

We kijken om te beginnen naar de bewijskrachtige gevallen. De conclusie kan reeds dan alleen maar zijn dat het Stadsfries in lexicaal-fonologisch opzicht *in hoge mate* aan de kant van het Nederlands c.q. het Hollands staat. Er zijn maar 7 uitzonderingen (op de 71, zonder de niet-bewijskrachtige gevallen mee te rekenen): in 4 ervan staat het Stadsfries aan de friese kant (waarvan 3 met een vraagteken), in de andere 3 staat het op zichzelf. Als we de laatste 3 niet meerekenen, dan komen we voor het fri. aandeel op 5.6%. Als we het friese aandeel bepalen op het totaal van de klankcorrespondenties (140) (dus wat nederlands én fries is, aan het Nederlands toeschrijven: vgl. punt 2 in 3.1), dan komen we uit op 2.9% voor wat exclusief fries is waarmee het nederlandse karakter van de, instabiele, lexicale fonologie nog duidelijker naar voren komt.[107]

3 van de 4 gevallen waarin het aan de friese kant staat, betreffen de aan- of afwezigheid van syncope of apocope van een d: *bloede, gouden, pon* (3.30). Gezien de in het hele nederlandse taalgebied optredende variatie tussen d-loze en d-bevattende vormen, zouden we kunnen zeggen dat we hier dicht tegen de subfonologische verschijnselen aan zitten (het overigens niet-bewijskrachtige geval *bedsteed* enz. (3.2 en 3.30) kunnen we hieraan toevoegen). De drie gevallen waarin het Stadsfries zijn eigen gang gaat, betreffen *wadde* (3.4), *burst* (3.8) en *fút* (3.14). De laatste twee zijn belangrijk. Voor een mogelijke verklaring verwijzen we naar de genoemde paragrafen. Incidentele gevallen zijn nog: *sweuvel* (3.4), mogelijk *wrotte* (3.14, zie beneden), *bedruppe* (3.16), *strúpe* (3.9), *oek,* in Leeuwarden en Harlingen (3.9), *wúnsdach* (3.14) en *no* (3.33; zie echter aldaar). Daaronder zijn dus twee bijwoorden.

Als we de *sprekwurden* nagaan (de problematische <sch->-spelling laten we erbuiten evenals gevallen die als lexicaal te interpreteren zijn), dan constateren we dat in de meeste gevallen niet-bewijskrachtig in bewijskrachtig verandert. Hetzelfde effect treedt op als we de *rijmspreuken* bekijken. We noemen een aantal voorbeelden uit de *sprekwurden* (zonder volledigheid te pretenderen). Een wijziging van bewijskrachtig in niet-bewijskrachtig treedt op bij *genadech* (3.4), *deel, heel* (3.6), *onder* (3.8), *soa* (3.9)

107 Het is mogelijk dat het Stadsfries in het begin frieser was en later door ontlening nederlandser is geworden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dat voor de uitkomst veel zou betekenen.

en *wrotte* (3.14). Het laatstgenoemde woord wordt een voorbeeld van een eigen stadsfriese ontwikkeling. Beter is het echter aan te nemen dat het Stadsfries hier met het Fries is meegeëvolueerd. Bij *hard* (3.3) en *groter* (3.9) blijft de bewijskracht bestaan, in beide gevallen ten gunste van het Nederlands. Het geval *bedruppe* (3.16) blijft niet-bewijskrachtig, nl. een voorbeeld van een eigen stadsfriese ontwikkeling. Vaak komt het voor dat niet-bewijskrachtig in bewijskrachtig verandert, steeds ten gunste van het Nederlands: vgl. *barste* (3.3), *spul* (2.5), *ommers* (3.7), *tusse* (3.10), *beide* (3.15), *drinke* (3.28), *kieze* (3.29), *schande* (3.30), *earder* (3.30), *tas* (3.32), *liever* (3.34), *glazen* (3.35) en *eigen* (3.36).[108]

Anders ligt het met de subfonologische verschijnselen (fonetiek). Daarvan zijn er nogal wat die overeenkomen met het Fries: rekkingen van à of è (3.3 en 3.5)[109], een ietwat palatale uitspraak van de aa (4), lichte sporen van breking of van de daaraan voorafgaande diftongering, zij het vooral in de kleinere steden (3.6 en 3.12), een naslagje bij oo of oe vóór dentaal behalve s (3.9 en 3.14), r-deletie (3.21), sonantisering van l of n (3.2, 3.22 en 3.24), lenis uitspraak van auslautende d (3.30) en occlusieve uitspraak van anlautende g (3.36). Hieraan kunnen we ook de verregaande assimilaties als bijv. in *hest* 'herfst' (3.31) toevoegen. Soms kan van de fonetiek ook iets in het Nederlands (Hollands) teruggevonden worden; exclusief nederlandse (hollandse) verschijnselen zijn we echter niet tegengekomen. Omdat het hier om een stabiele sector gaat, is dit een belangrijke vaststelling. Wat zowel fries als nederlands is, kunnen we op het conto van het Fries bijschrijven (vgl. punt 2 in 3.1). Opnieuw mogen we constateren dat de hypothese bevestigd wordt: de stabiele fonetiek is fries. We moeten er echter mee rekening houden dat er verschijnselen zijn die aantoonbaar van recente datum zijn zoals de r-uitval (18e eeuw) en de sonantisering (20e eeuw). Hier kan dus latere friese substraatwerking in het spel zijn.

Het algemene patroon is dus dat het Stadsfries de fonemen van het Nederlands c.q. het Hollands heeft overgenomen maar die vaak wel op de friese manier uitspreekt. Dat klopt met een eigenaardige ervaring (reeds vermeld in 1.2) die men heeft wanneer men met het Stadsfries in contact komt: wanneer men het leest, doet het sterk nederlands (hollands) aan, hoort men het, dan klinkt het als Fries. Vgl. ook wat Fokkema (blz. 7) opmerkt over de algemene indruk die de stadsfriese spreektrant maakt.

Er zijn echter woorden die uit de band springen en het friese (een enkele keer ook het noord-hollandse) vocalisme blijken te hebben. Deze

108 We hebben bij *genadech* enz. geval A2 1e mogelijkheid, bij *wrotte* echter geval A1 2e mogelijkheid. Bij *hard* enz. hebben we geval A4, bij *barste* enz. geval A1 1e mogelijkheid. (Zie voor deze mogelijkheden 1.11)

109 Fokkema (blz. 76) merkt op dat alle doffe klinkers in het Stadsfries min of meer gerekt kunnen zijn.

woorden wijzen duidelijk in de richting van de secundaire woordenschat, woorden dus met een lage, in ieder geval weinig interlocale frequentie.[110] Het betreft woorden uit de huiselijke sfeer: *ladder* (3.3), *hammer* (3.4 en 3.23), *koem* (3.8), misschien *fluus* (3.12) (dat ook in de agrarische sfeer kan liggen), *spekswaard* (3.14), *kroemel* (3.16); uit de agrarische sfeer: *eker* (3.3), *dolle* (3.5), *foltsje* (3.11); uit de lichamelijke sfeer: *smerte* (3.3), *heas, swit/switte* (3.5), *lisken* (3.7), *poekel* (3.10), *joeke* (3.11), *foest* (3.16), en uit de subjectieve sfeer: *lef, bealch* (3.3), *near* (3.4), mogelijk *kroem* (3.8), *instruierke* (3.9), *sloere* (3.11), *wrotte* (3.14), *lij* 'lauw' (3.17), *faai* (3.36), misschien ook *pún* en *púk* (3.16). *Sturt* (3.4) zou als een woord uit de (micro)natuur kunnen worden beschouwd evenals *brodsk* (3.14) en misschien ook het weer-woord *lij* 'luw' (3.13). W*êr* en *dêr* (3.4) staan als bijwoorden van plaats dicht bij de functiewoorden. We houden dan nog wel een paar woorden over: *nimme* (3.6), *indippe* (3.9), *rook, skoat* (3.11), *list* (3.15) en *foek* (3.16) (*indippe* zou nog als een werkwoord voor een specifieke beweging beschouwd kunnen worden) maar afgezien van *nimme* gaat het hier toch niet om woorden met een hoge frequentie. We kunnen ook *indippe* enz. zonder veel bezwaar als friese substraatwoorden beschouwen; *nimme* blijft echter een merkwaardige uitzondering. De in 3.1 geformuleerde hypothese mag wel als bevestigd worden beschouwd. Het zou overigens de moeite waard zijn als we de omgekeerde weg konden bewandelen en konden nagaan of er misschien representanten van de secundaire woordenschat zijn die een niet-fries, dus exclusief nederlandse klankvorm hebben. Wanneer die in groten getale zouden voorkomen, zou dit het verkregen beeld verstoren. Voor de moeilijkheden van zo'n onderzoek zie bijv. 2.3.3.3.

3.38.2 – *Welk Nederlands?*

Het klankmateriaal bevestigt ons in onze hypothese dat het Stadsfries als Nederlands met friese substraatinvloed is ontstaan. De volgende vraag is dan aan welk Nederlands we specifiek moeten denken. Het totale beeld wijst duidelijk in de richting van het Hollands. Dan is het ten slotte de vraag aan wélk Hollands we moeten denken, eerder aan het Noord- of aan het Zuid-Hollands Er zijn om te beginnen een aantal hollandse klanken waaraan we op dit punt niets hebben omdat ze te algemeen voorkomen: *of* 'af' (3.3), *ort* (3.5), *speule* (3.6), *furk* (3.8), *veugel* (3.9), *butter* (3.9), *nou* (3.13) en *houwe* (3.30). We houden dan nog over: *bears, beard* enz. (3.4) en *toan, roop, roof* (3.6) waaraan we dan nog verder de woorden van het type *byt* kunnen toevoegen (3.6). We hebben gezien dat woorden van het type *bears* ook bij Huygens voorkwamen maar dat neemt niet weg dat ze toch sterk

110 Voor een frequentieonderzoekje zie noot 30 bij hoofdstuk 2.

in noord-hollandse richting wijzen. Ze wijzen ook in utrechtse richting maar dan meer in oost- dan in west-utrechtse richting (zie Van Veen 1964, 18). Oost-Utrecht kunnen we als oorsprongsland echter wel uitsluiten (zie beneden). Duidelijk noord-hollands is *toan* en ook *byt* enz. lijkt binnen het Hollands toch vooral noordelijk te zijn. We kunnen hier nog aan toevoegen: de ft-verbinding die nog kan optreden, de vorm *het* voor 'heeft' (zuid-hollands is *heit, haait*; zie bijv. Weijnen 1968, 42) en het ontbreken van metathesisvormen van het type *vors* 'vers', vormen die duidelijk meer in zuidelijke dan in noordelijke richting wijzen (vgl. Van den Berg 1938). Hof (1956) zou dus terecht aan noord-hollandse kooplieden gedacht hebben.

We kunnen ook de omgekeerde methode gebruiken, uitgaan van typisch hollandse, in het bijzonder noord-hollandse kenmerken, en nagaan of die in het Stadsfries voorkomen. We komen dan om te beginnen voor het raadsel te staan dat het Stadsfries, anders dan de noord-hollandse dialecten, niet het verschil tussen gerekte en vanouds lange aa laat zien (3.4). Verder ontbreken ook de vormen met ingweoonse ontronding als *breg(ge)* (3.10) en vormen als *locht* enz. (id.; zie Pannekeet 1995, 70 voor het Westfries). Vgl. in dit verband ook de vorm *tusken* (3.10 en 3.32). Door de beperkte kennis van het Stadsfries van vóór ca. 1850 en zeker van vóór de tweede helft van de 18e eeuw is het niet met zekerheid aan te tonen dat bepaalde (noord-)hollandismen niet in het Stadsfries van de 16e en 17e eeuw aanwezig waren. Het incidentele geval uit Jeltema van *stik* (3.10) is een aanwijzing dat sommige (noord-)hollandsimen pas in de loop van de tijd in het Stadsfries vervangen zijn door standaardnederlandse vormen. Aan verschuivingen als in de woorden *twie* > *twee* en *fleis* > *flees* die in de 19e en vroege 20e eeuw plaatsvonden (zie hiervoor 3.6), zien we dat een dergelijke onthollandsing ook vrij recent nog is doorgegaan.

Er is dus voortdurend invloed geweest van wat we hierboven als de standaardtaal (in statu nascendi) hebben aangeduid, via de schrijftaal en/of de taal van een elitaire groep (denk bijv. aan de uit Brabant en Holland afkomstige ambtenaren). Aan de reeds besproken voorbeelden kan nog worden toegevoegd dat vormen als *scharp* 'scherp' (vgl. Heeroma 1935, 98-101) ontbreken. Wanneer we vanuit de standaardtaal denken, is de vraag eerder waarom we nog die paar noord-hollandismen in het Stadfries terugvinden. Tegen hollandismen in het algemeen blijkt geen bezwaar te hebben bestaan. De hollandismen die we in het Stadsfries aantreffen, laten een ruime verspreiding zien. *Nou* en *houwe* behoeven wat dat betreft geen toelichting. Men zie verder de woordenlijsten in Heeroma 1935 voor *speule, vurk, veugel* en *butter* en voor *of* kaart 4 in Weijnen 1991. (Overigens kan, omgekeerd, een tamelijk ruim voorkomend verschijnsel ook wel eens niet geaccepteerd zijn, nl. het type *locht* dat ook van Zuid-Holland bekend is.) Hollandismen met een beperkte verspreiding, bijv. het typisch

noord-hollandse onderscheid tussen gerekte en vanouds lange aa en de kustvorm *breg(ge)* zijn geweerd of later vervangen door standaardtalige vormen.

Dit roept dan weer het probleem op hoe een paar noord-hollandismen wél door het filter van de standaardtaal in statu nascendi zijn gekomen. Het gaat daarbij om woorden die vooral in gesproken taal voorkwamen (het hadden ook substraatwoorden kunnen zijn) en die dus niet zo snel door het schriftbeeld werden gecorrigeerd. Dat karakter geldt zeker voor *toon* 'teen', *roop* 'touw'en *roof* 'knot garen' en ook voor een aantal woorden van het type *byt*. Voor het laatste type hebben we ook niet voor niets overwogen of we met substraatwoorden uit het Fries te maken konden hebben. Als problematisch houden we dan het type *bears,* met [I.ə], over. Dat dit zich in het Stadsfries heeft kunnen handhaven, zou verband kunnen houden met het feit dat de klinker in kwestie, uit ă of ĕ, in het 17e-eeuwse Hollands nogal instabiel geweest kan zijn, met mogelijke realisaties tussen aa en [I.ə] in. (Volgens Kloeke (1950, 101) moet het uiteindelijke samenvallingsproduct een [æ:] geweest zijn die in het Standaardnederlands hypercorrect tot aa werd.).

Invloed van de standaardtaal in statu nascendi kan dus niet worden uitgesloten. Deze invloed reikte echter in de tijd niet zo ver dat op een gegeven moment ook de (duidelijke) diftongen ei <ij> en ui werden overgenomen. Dit kan als een teken ervan worden beschouwd dat de friese steden in zichzelf gekeerd raakten en voorzover ze naar buiten gericht waren, dat eerder op de friestalige omgeving (met overwegend monoftongen) dan op Holland waren.[111]

Om de argumentatie volledig te maken, moeten we ook nog de eventuele herkomst uit nog niet genoemde dialecten in ogenschouw nemen. De noord-oostelijke dialecten kunnen we uitsluiten: we zijn geen verschijnselen tegengekomen die exclusief in de richting daarvan wijzen. Omgekeerd, het noord-oostelijke sjibbolet bij uitstek: ol vóór dentaal waar het Nederlands ou vóór dentaal heeft, ontbreekt in het Stadsfries (3.17). (In de friese oorkonden werd zo'n ol vóór dentaal onder noord-oostelijke invloed wel eens geschreven. Zie eveneens 3.17.) Ook van het nabijgelegen Groningen vinden we niets specifieks terug, bijv. niets van de (tamelijk oude, misschien nog laat-middeleeuwse) groningse diftongeringen: vgl. *bouk* 'boek', *nait* 'niet' en *spaigel* 'spiegel' (zie De Boer 1986, 20). Verder ontbreekt ook de o.a. noord-oostelijke i-Umlaut van ggm. ō (evt. via ū): gronings *gruun,* twents *greun,* verder ook die van ggm.

111 Contacten met de oostelijke provincies en het niet-diftongerende Enkhuizen kunnen ook van invloed geweest zijn. Contacten met het omringende friese platteland liggen uiteraard meer voor de hand.

au (via ō): *geleuvn.*[112] Als we in verband met het overigens korte saksische bestuur met een oostelijke invloed rekening willen houden, dan blijkt daarvan niets. Ook het Brabants moeten we uitsluiten ondanks het feit dat het zowel door Conradus Gesnerus als door Suffridus Petrus – zie 1.4 – wordt genoemd. Bij geen enkel geval dat we hierboven besproken hebben, werden onze gedachten in de richting van dit dialect geleid. Zo is ook voor Brabant, net als voor de noord-oostelijke dialecten, de i-Umlaut van lange klinkers kenmerkend: *gruun, geleuve.* Wél komen in het Stadsfries vormen met i-Umlaut van vanouds lange aa voor (zie 3.4) maar die kunnen c.q. konden tamelijk ver naar het westen toe voorkomen en zouden dus uit het Hollands of uit de standaardtaal afkomstig kunnen zijn. Ook zijn we (de zojuist genoemde i-Umlaut van aa evt. terzijde gelaten) geen vormen tegengekomen die ons aan het zuid-westen (Vlaanderen, Zeeland, voor een deel ook de zuid-hollandse eilanden) doen denken. Een kenmerk van dit deel van het taalgebied is dat de h als foneem ontbreekt (tenzij als representant van de g): *uus* 'huis', *heel* 'geel'. Beide verschijnselen ontbreken in het Stadsfries. Ook het oostelijke Utrechts kunnen we uitsluiten; ook daar komt nl. de i-Umlaut van lange klinkers voor: *greun, geleuve(n).* Het westelijke Utrechts is moeilijk van het Hollands te scheiden (Van Veen 1964). Behalve Holland kunnen we dus andere regio's wel uitsluiten.
De conclusie mag dus zijn dat het nederlandse element in het Stadsfries algemeen hollands is met enkele noord-hollandismen en met een aantal aanpassingen aan de standaardtaal in statu nascendi, aanpassingen die we al voor de 16e eeuw kunnen aannemen en die door de eeuwen heen bleven plaatsvinden. We zouden kunnen denken aan een primaire gerichtheid op het ("naast hogere") Hollands waarop dan in tweede instantie een aantal correcties is toegepast. De overeenkomsten met de standaardtaal blijven overigens niet tot die aanpassingen beperkt: veel hollandse elementen zijn immers bij de standaardisering ook in de standaardtaal terechtgekomen.

FUNCTIEWOORDEN

> 3.39 Klankvorm functiewoorden

Over de klankvorm van de functiewoorden valt moeilijk een hypothese te formuleren. De functiewoorden op zichzelf nemen qua stabiliteit een tussenpositie in (vgl. schema 3a in 1.3.2.6); de klankvorm is echter een duidelijk instabiel onderdeel. Het eerste wijst in gemengd fries-

112 Vormen die óók in het Gronings voorkomen, bijv. *schuddel* 'schotel' en *toan* 'teen', zijn natuurlijk niet bewijskrachtig.

nederlandse, het tweede in nederlandse richting. Als we dit samennemen, kan de verwachting zijn dat de betreffende klankvorm vooral nederlands (inclusief nederlands-fries) zal zijn, weliswaar in iets mindere mate dan die van de inhoudswoorden. Exclusief Fries zal niet erg vaak voorkomen. In 2.7 hebben we over het algemeen bij een klankverschil op twee punten tussen Nederlands c.q. Hollands en Fries al een lexicaal verschil aangenomen. In deze paragraaf gaan we dus na of bij een klankverschil op (meestal) één punt het Stadsfries aan de nederlandse of de friese kant staat. Vooraf nog deze opmerking dat de drie taalvariëteiten heel vaak in klankvorm overeenkomen. Hierbij moeten we ter dege rekening houden met het Hollands (en het informele Nederlands): in *as* 'als' komt het Stadsfries niet met het st.ndl. *als* overeen, wel met het holl. (en ook algemeen spreektalige) *as*. Omdat ook het Fries *as* heeft, is dit geval niet bewijskrachtig.[113]

Voor de adposities (inclusief adpositionele elementen) gaan we uit van Tiersma 1985, 94-95. Het Stadsfries staat aan de nederlandse kant bij *behalve* (fri. *behalven*), *na* (fri. *nei*)[114], *naast* (fri. *nest, neist*), *toe* (fri. *ta, sprekwurden* en *rijmspreuken: to* en *ta*) en *tussen* (fri. *tusken*). Voor *tusken* zie echter 3.10 en 3.32. Het staat niet aan de noord-hollandse kant bij *nei, neist* dat we bij Pannekeet 1984 voor het Westfries vermeld vinden.[115]

Voor de verbindingsvormen baseren we ons op Tiersman 1985, 97-101. Bij de nevenschikkende voegwoorden is fri. *mar* 'maar' te noemen; het Stadsfries heeft ook die korte à. Bij de onderschikkende voegwoorden komen we *na* (in *nadat*) weer tegen (fri. *nei*), verder *of* (fri. *oft*), *soa* in *soadat* en *soadra* (fri. *sa*) en *-dra* in *soadra* (fri. *sadree*), steeds dus met het Stadsfries aan de nederlandse kant. Voor *soa* zie echter 3.9 en wat *oft* betreft, dat kan ook als een oudere hollandse vorm worden opgevat. In het laatste geval kan later aanpassing aan het Standaardnederlands hebben plaatsgevonden.

Bij de persoonlijke voornaamwoorden valt in de eerste plaats te wijzen op stfr. *jou* conform ndl. *jou* maar niet conform fri. *jo* (vgl. echter geval 2 in 3.13). Verder vinden we in de 3e persoon vrouwelijk enkelvoud en alle geslachten meervoud in het Stadsfries vormen met ù, à en oo: *hur(ren), har, hoor. Har* is ook fries en staat dicht bij ndl. *haar*.[116] De vormen met ù komen ook bij de bezittelijke voornaamwoorden voor (Fokkema 1937, 156-157). Die vormen en die met oo worden voor het Fries niet vermeld

113 Het Fries heeft sinds de 19e eeuw [ɔs].

114 Het Stadsfries heeft ook *naar* maar dat wijst op invloed van het Standaardnederlands waarin kunstmatig het temporele *na* van het locatieve *naar* (en *naar* in de betekenis 'overeenkomstig') wordt onderscheiden.

115 Voor 'om' hebben de *rijmspreuken* een keer *um*, verder echter *om* (zoals de *sprekwurden*).

116 In de *sprekwurden* vonden we *herre*, in de rijmspreuken *har(re)*.

(Tiersma 1985, 65). Met ù staat het Stadsfries aan de kant van het vroegere en nog wel dialectische Nederlands (*heur;* zie bijv. voor het Westfries Pannekeet 1995, 241).
Wat de overige voornaamwoorden betreft, in de *sprekwurden* evenals in de *rijmspreuken* vinden we h- in plaats van w-vormen (ouder hw-), bijv. (rijmspreuken) *hat(te, haat* 'wat', vormen die noch van het Nieuwfries (het heeft nu het leenwoord *wat*; vgl. 1.3.2.5) noch van het Stadsfries noch van het Nederlands bekend zijn, afgezien van de friese uitdrukking *nei it hoe en het freegje* 'naar het hoe en wat vragen' (zie voor het Oudfries Boutkan 2001, 624). Het Stadsfries kan de oude h-vormen oorspronkelijk gehad hebben en die later door w-vormen hebben vervangen (mogelijkheid A1 in 1.10). Dat kan onder invloed van het Nederlands gebeurd zijn waarbij het Stadsfries, eerder dan het Fries, als doorgeefluik heeft gefungeerd.
Afwijkend zowel van het Nederlands als van het Fries is het Stadsfries bij het aanwijzend voornaamwoord *disse* (ndl. *deze,* ndl. dial. (westfri.) *deuze,* fri. *dizze, rijmspreuken* een keer *dis*). Hierbij past echter de aantekening dat fri. *dizze* wel geschreven maar als *disse* kan worden uitgesproken. *Dit* heeft het Stadsfries gemeen met de beide andere variëteiten, niet echter met het Westfries dat *dut* heeft (welke vorm ook in het noordelijke Fries voorkomt). Bij *sels* (waarnaast *self*) staat het Stadsfries aan de nieuwfriese kant (*sels*); dit is niet het geval wanneer we het vergelijken met *selm* (*sprekwurden, rijmspreuken*) of *salm* (*rijmspreuken*). Het Stadsfries kan met het Fries meegeëvolueerd zijn. (Met *selfde* wijkt het Stadsfries af van het Fries (*selde*); het komt dan overeen met het Hollands.) Het vragend voornaamwoord *wie* komt overeen met het Nederlands en niet met het oorspronkelijke friese *wa*. Bij de onbepaalde voornaamwoorden valt te wijzen op *ien* en *gyn* waarin het Stadsfries zowel met (dialectisch) Nederlands als met het Fries overeenkomt. De gevallen zijn dus niet bewijskrachtig. Vgl. echter noot 18: het nieuwfriese *gjin* moet op nederlandse invloed berusten. *Men* heeft in Fries, Hollands en Stadsfries een enclitische variant *-me*, een niet-bewijskrachtig geval dus.
Bij de lidwoorden komt het onbepaalde in het Stadsfries overeen met het Nederlands: *un* (*'n,* fri. *in*), het bepaalde onzijdig echter met het Fries: *it* (ndl. *'t = ut*). Het verschil tussen *it* en *ut* is slechts een verschil in spelling. Bij het hulpwerkwoord *weze* staat het Stadsfries aan de nederlandse kant (fri. *wêze* met [ɛ:]), bij *wurde* aan de friese kant (ndl. *worden*). De *rijmspreuken* laten voor 'wezen' de vorm *wasze* zien (vgl. 3.5 en 3.35); ook vergeleken daarmee staat het Stadsfries aan de nederlandse kant. De *sprekwurden* (916, 1094) hebben voor 'worden' de oudere vorm met ì zien: *wirde*, vgl. bijv. *hirder* in 3.3. Een eigen vorm lijkt het Stadsfries te hebben in *hewwe* 'hebben' (ook zelfstandig werkwoord); het Fries heeft *hawwe*. Nu heeft het Fries ook *hewwe* maar die vorm komt nu juist niet rond Leeuwarden

voor (Fokkema 86). Voor Leeuwarden kan *hewwe* dus moeilijk uit het Fries verklaard worden. Een verklaring, die voor alle steden kan gelden, is dat de stadsfriese vorm een compromis is tussen fri. *hawwe* en ndl. *hebben*. Dit is ook de verklaring die Fokkema geeft. De *sprekwurden* en de *rijmspreuken* hebben overigens meer dan eens *habbe;* vergeleken daarmee is er met het Stadsfries zowel een verschil in klinker als in medeklinker. De zojuist gegeven verklaring gaat dan niet meer op. Het is mogelijk dat het Stadsfries ook eerst *habbe* heeft gehad waarin het dan de friese overgang van b naar w heeft meegemaakt (een ontwikkeling die echter met een deel van het Noord-Hollands wordt gedeeld) terwijl het in ieder geval de klinker van het Nederlands heeft overgenomen.

Ten slotte kijken we naar de zgn. modale hulpwerkwoorden. Om te beginnen de vormen voor 'kennen' (eigenlijk zelfstandig werkwoord) en 'kunnen'. Voor het gemak nemen we ze samen.[117] In Van der Burg 1991 vinden we *kenne* en *kanne* waarvan *kenne* overeenkomt met het Nederlands (Hollands) en het Fries en *kanne* typisch stadsfries lijkt te zijn (hoewel het voor het Hollands niet helemaal uit te sluiten is). Verder vinden we in alle drie de variëteiten de vorm *kinne* (hoewel deze vorm bij Van der Burg niet genoemd wordt).[118] Voor 'durven' heeft het Stadsfries *durre* (naast *durve*), voor 'zullen' *salle/selle*, voor 'mogen' *magge* en voor 'moeten' *mutte*. In *durre* wijkt het af van het ndl. *durven* maar ook van het oudere ndl. *dorren* (zie het WNT) en het fri. *doar(r)e* ([o.ɔ] of met breking van [wa]; *rijmspreuken*: *toure*), in *salle/selle* en *magge* komt het overeen met wat we in hollandse dialecten kunnen aantreffen (Westfries: zie bijv. Pannekeet 1995, 192) maar verschilt het van het Fries: *sille* (in de *sprekwurden* en de *rijmspreuken* nog met anlautend <sch>) en *meie*. In *mutte* lijkt het zijn eigen gang te gaan (een groot deel van de Zuidwesthoek heeft dit echter sinds de 18e eeuw); vgl. fri. *.moatte* en holl. *motte*. Voor een verklaring van de stadfriese vorm zie Fokkema (blz. 112 en 113).

Het exclusief nederlandse c.q. het uiteindelijk uit het Nederlands afkomstige aandeel is tamelijk sterk aanwezig, nl. in (ongeveer) 13 gevallen, tegenover het exclusief friese slechts in 4 gevallen. Voor het laatste komen we dus op 4 op in totaal 17 = 24%. Als we het friese aandeel zouden berekenen op het totaal (inclusief alle vormen die zowel nederlands

117 Evenals in het Hollands worden de werkwoorden voor 'kennen' en 'kunnen' in het Fries en het Stadsfries met elkaar "verward". Zie het kaartje in Stroop 2005. (Hetzelfde geldt voor de werkwoorden voor 'liggen' en 'leggen'.

118 De *sprekwurden* hebben *kenstu* (no. 641). De *rijmspreuken* hebben *konne*; deze vorm kwam vroeger ook in het Nederlands voor. Misschien had het Stadsfries ook deze vorm en is het later meegeëvolueerd met het Fries en/of het Nederlands (Hollands). *Konne* in de spreuken is echter een door de uitgever (De Boer) gereconstrueerde vorm.

als fries zijn) – maar het totaal is moeilijk te schatten – dan zouden we nog lager uitkomen. Er is dus inderdaad verschil met de 50% van de functiewoorden. Blijkbaar hebben de stadsfriezen de fonologische vorm van de functiewoorden sterk aan die van het Nederlands aangepast. Er zal waarschijnlijk wel een verschil blijven met de 2% fries bij de lexicale fonologie van de inhoudswoorden. De aan het begin van deze paragraaf geformuleerde hypothese kan wel als bevestigd worden beschouwd. Een geschikte formulering lijkt dat de fonologie van de functiewoorden *overwegend* nederlands is. Het valt overigens op dat het Stadsfries soms ook van het Hollands (Noord-Hollands) afwijkt. In 6 gevallen vertoont het Stadsfries een eigen klank (of lijkt dat te doen): *hoor, disse* (zie echter de opmerking hierboven), *kanne, durre* en *mutte. Hewwe* kan hieraan worden toegevoegd maar in ieder geval de klinker daarvan moet uit het Nederlands afkomstig zijn.

··· *Hoofdstuk 4: Morfologie*

> 4.1 Inleiding

4.1.1 – *Theoretische overwegingen*

In 1.3.2 zijn, binnen het kader van een theorie van tweede-taalverwerving, de factoren besproken die de stabiliteit van taalelementen bepalen. We laten hieronder, in verband met de morfologie, deze factoren nog eens de revue passeren en voegen er nog één toe. De voorbeelden worden vooral aan het Fries ontleend.

1 *Graad van abstractie.* Wat de graad van abstractie betreft, bevindt de morfologie zich ergens in het midden tussen de stabiele pool (het "accent") en de instabiele (de inhoudswoorden). De flexie is verwant met de syntaxis: het gaat hier vaak om regels met een tamelijk abstracte semantiek. Afleiding en samenstelling bevinden zich echter globaal genomen dichter bij de lexicale pool: de semantiek is over het algemeen minder abstract. Hiermee parallel loopt een belangrijk verschil: het al dan niet verplicht zijn in de zin. Wat verplicht is, heeft een sterker regelkarakter dan wat niet verplicht is en is daardoor stabieler. De flexie is verplicht terwijl afleiding en samenstelling omzeild kunnen worden: vgl. *boerin(ne)* met f*rou fan in boer* en *boerewurk* met *wurk foar in boer*. Een tussengeval is de verkleinwoordvorming: die behoort strikt genomen bij de afleiding maar o.a. door de verregaande productiviteit zit ze dicht tegen de flexie aan. (Zie hierover verder 4.5.) Overigens moet bij wat nu over de flexie gezegd is, vooral aan de *externe* flexie gedacht worden, de flexie met behulp van uitgangen. De *interne* flexie, met behulp van klankwisselingen (denk bijv. aan de sterke werkwoorden), is sterk verwant met de, duidelijke instabiele, lexicale fonologie (die in hoofdstuk 3 is behandeld).
Bij de externe flexie is enige differentiatie nog gewenst. De meervoudsflexie bij de zelfstandige naamwoorden blijkt minder stabiel te zijn dan de overige flexie (bijv. bij de werkwoorden). Het aspect 'tijd' bijv. is een eigenschap van de hele zin (dus in feite een kwestie van, stabiele, syntaxis) terwijl 'meervoud' een eigenschap van het lexicale element is. Opmerkelijk is in ieder geval dat meervoudsuitgangen (zij het als deel van complete woorden en zij het ook vaak vooral in intellectueel taalgebruik) nogal

eens ontleend worden (wat op instabiliteit wijst, zie 1.3.1): vgl. latijnse meervouden als *musea, doctorandi, specimina.*[119]

2 *Elementaire en niet-elementaire verschillen.* Bij elementaire verschillen (tussen T1 en T2) moet gedacht worden aan duidelijk verschillende uitgangen, affixen of affixachtige elementen (bijv. tussenklanken bij samenstelling), bij niet-elementaire verschillen aan verschillen in gebruik daarvan. Een voorbeeld van een duidelijk ander achtervoegsel dat in het Nederlands niet voorkomt, is het friese *-mer* waarmee bijvoeglijke naamwoorden van plaatsnamen worden gevormd: *Bûtenpostmer* 'iemand uit Buitenpost'[120]; een voorbeeld van hetzelfde achtervoegsel maar anders gebruikt, met een van het Nederlands afwijkende lexicale distributie, is het friese *-lik* in *ferjitlik* lett.'vergetelijk' tegenover het ndl. *vergeetachtig*. Bij gebruiksverschillen kan ook gedacht worden aan verschillen in afleidingsbasis (ook al zijn dergelijke verschillen ingrijpender dan verschillen in lexicale distributie): vgl. fries *geútsyk*, een afleiding met het voorvoegsel *ge-* van een samengestelde verbale stam die in het Nederlands niet (goed) mogelijk is (**geuitzoek*), verder ook aan kleine betekenisverschillen (waarbij de betekenissen dus nauw bij elkaar aansluiten): zo kunnen in het Fries toponymische afleidingen ter aanduiding van een man ook voor een vrouw worden gebruikt (Pannekeet (1979, 134): *myn frou is in Lemster* 'mijn vrouw is afkomstig uit Lemmer', *Ljouwerter* 'id. uit Leeuwarden', *Gaastmarder* 'id. uit Gaastmeer' enz. Wanneer er echter een duidelijk betekenisverschil is, moeten we verschillende affixen aannemen. Een voorbeeld is het engelse *-ing* van de *progressive form*, bijv. in *walking*, dat niet gelijk gesteld kan worden aan het nederlandse of friese *-ing* ter vorming van nomina actionis, bijv. in *wandeling/wanneling*.
Bij de elementaire verschillen kunnen we ook denken aan de klankwisselingen (Ablaut) zoals die een belangrijke rol spelen bij de sterke werkwoorden (bij interne flexie dus).[121] Vgl. het verschil tussen fri. *bruts/briek – brutsen/brieken – brutsen* en ndl. *– brak – braken – gebroken* bij fri. *brekke*/ndl. *breken*.

119 In 4.2.2 zullen we zien dat de friese meervoudsuitgangen -s en -ens uit het Nederlands afkomstig kunnen zijn of althans sterk onder nederlandse invloed staan. Waarschijnlijk is hierbij, zeker bij de *-s*, in eerste instantie eerder sprake geweest van regionale diffusie via het zuid-westen en/of maritieme contacten. Voor een latere fase is ook aan ontlening (in de strikte zin; vgl. 1.3.1) te denken met de steden als mogelijk doorgeefluik.

120 Voor deze afleidingen op -mer zie Vries 2000.

121 We vatten het begrip *sterke werkwoorden* hier ruim op: ook bijv. het geval *sizze – sei* (ndl. *zeggen – zei*) valt eronder hoewel we hier in diachrone zin eigenlijk niet met Ablaut, die immers op het Proto-Indo-Europees teruggaat, te maken hebben. De afwisseling *eg – ei* is door een latere klankwet ontstaan.

3 *Beklemtoonde en niet-beklemtoonde syllaben.* Het verschil tussen deze beide soorten syllaben is in 1.3.2.4 als van speciaal belang voor de morfologie genoemd. Het verschil in klemtoon is van belang bij de zwakke- tegenover de sterke-verledentijdsvorming, dus bij de externe tegenover de interne flexie. De zwakke is gekenmerkt door uitgangen zonder klemtoon, de sterke zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, door klankwisselingen in stamsyllaben met klemtoon. Afleiding en samenstelling hebben op het punt van beklemtoning geen duidelijk karakter; we kunnen ze op dit punt gemiddeld als plusmin karakteriseren. Zo dragen wat de afleiding betreft, sommige achtervoegsels de hoofdklemtoon, andere een nevenklemtoon en weer andere geen klemtoon: vgl. resp. fri. *boerínne, wánnelìng* en *begéarich*. Wat de samenstelling betreft, het deel waarop niet de hoofdklemtoon valt (meestal is dat het tweede deel), heeft altijd een nevenklemtoon: fri. *húsdòar* 'huisdeur'. Tussenklanken of delen van de stam kunnen echter in een syllabe zonder klemtoon voorkomen: vgl. bijv. de tussensjwa in fri. *folk**e**ferfarren* 'volksverhuizing' en het element *el* (dat deel uitmaakt van de stam *middel*) in fri. *midd**el**finger* 'middelvinger'. Anders ligt het met de tussen-*s* in bijv. fri. *folk**s**aard* 'volksaard'; de s bevindt zich in de eerste, beklemtoonde syllabe. Bij de verkleinwoordvorming ligt de klemtoon altijd op (een deel van) de stam.

4 *Contextuele en inherente flexie.* Dit onderscheid is in 1.3.2 nog niet besproken; het speelt echter in de morfologie een belangrijke rol. We kunnen hier ook spreken van het al dan niet optreden van *congruentie*. Bij de inherente flexie treedt er een verschil in betekenis op, bijv. in het Fries (maar ook in het Nederlands) tussen het enkelvoud en het meervoud van de zelfstandige naamwoorden en tussen de tegenwoordige en verleden tijd bij de werkwoorden; bij de contextuele flexie (zie voor deze term Booij en Van Santen 1998, 84) wordt het optreden van de uitgangen bepaald door congruentie, bijv. bij het enkelvoud en het meervoud van de werkwoorden: in het algemeen treedt het enkelvoud op bij een enkelvoudig onderwerp, het meervoud bij een meervoudig onderwerp. Een ander voorbeeld is de flexie van de bijvoeglijke naamwoorden: afgezien van bijzondere gevallen krijgt het friese bijvoeglijke naamwoord evenals in het Nederlands het geval is, bij bijvoeglijk gebruik de uitgang *-e*, niet echter bij onzijdige zelfstandige naamwoorden wanneer o.a. *in* 'een', *ien* 'één' of *gjin* 'geen' voorafgaat: *in moai hynder* 'een mooi paard'. Het krijgt die uitgang, nu in afwijking van het Nederlands, evenmin als het bezittelijk voornaamwoord voorafgaat: *myn moai hynder*. Verwacht kan worden dat door de context bepaalde elementen stabieler zullen zijn dan "vrije" elementen: de door de context bepaalde elementen worden gemakkelijk samen met de elementen waarmee ze verbonden zijn, van T1 in T2 overgebracht.

Daarentegen zullen congruerende elementen van T2 doordat men niet alleen elementen maar ook verbanden moet aanleren, moeilijker worden verworven. Eigenlijk gaat het hier meer om de stabiliteit van bepaalde combinaties dan om die van afzonderlijke elementen.
Een verwante factor speelt ook een rol in de morfofonologie. Een voorbeeld daarvan leveren de achtervoegsels van de verkleinwoorden. Zo komt in het Fries *-ke* na klinker voor (*koke* 'koetje'), *-tsje* bijv. na *l* (*stâltsje* 'steeltje', 'stalletje'), *-je* bijv. na *k* (*boekje* 'boekje') enz. Het optreden van de variant van het achtervoegsel is dus gebonden aan bepaalde klankstructuren van de stam. Hoewel dit niet gebruikelijk is, kunnen we ook hier van congruentie spreken.

Hierboven ging het steeds om de factoren die bepalen welke mate van stabiliteit taalelementen in zichzelf bezitten. Hieronder komen nog de twee (al in 1.3.2.7 besproken) secundaire factoren ter sprake. Deze factoren lijken enerzijds, bij substraatwerking, de stabiliteit van in zichzelf stabiele elementen te versterken, anderzijds, bij niet doordringen van T1 (en dus bij het aanleren van T2), de instabiliteit van in zichzelf instabiele elementen.

5 *Frequentie.* In verband met de morfologie moeten we denken aan de frequentie van *patronen*: hoe frequenter een patroon, des te steviger het in het taalbewustzijn verankerd is en des te gemakkelijker het zal doordringen; aan de andere kant kan de frequentie van een patroon het aanleren ervan vergemakkelijken. Hierbij kan in de eerste plaats aan typefrequentie gedacht worden: hoe vaak komt een patroon in het woordenboek voor, verder ook aan tokenfrequentie: hoe vaak komt het in het taalgebruik voor? Het patroon *bringe – brocht – brocht* komt maar weinig voor: hier hoort alleen nog *tinke – tocht – tocht* bij. Beide werkwoorden zijn echter frequent. Het patroon *ride – ried – riden* komt vaker voor maar niet alle werkwoorden die volgens dit patroon gaan, zijn even frequent (vgl. bijv. *ride* met *glide*). Hier merken we nog op dat (qua tokens) de flexie gemiddeld frequenter lijkt dan samenstelling en afleiding.

6 *Vormelijke en semantische doorzichtigheid.* Ook dit is een factor die vooral voor de morfologie van belang is. Evenals bij de frequentie gaat het ook hier om *patronen* en om een factor die twee kanten kan opwerken: een doorzichtig patroon is steviger in het taalbewustzijn verankerd en kan dus gemakkelijker doordringen, aan de andere kant kan een dergelijk patroon (in T2) ook gemakkelijker worden aangeleerd. Met vormelijke doorzichtigheid wordt bedoeld dat, bij een constante semantische verhouding, bij een vorm a alleen een vorm b hoort en omgekeerd bij een vorm b alleen een vorm a. Met semantische doorzichtigheid wordt

bedoeld dat bij een constante vormverhouding ook steeds dezelfde semantische verhouding optreedt.
Een voorbeeld van vormelijke doorzichtigheid is dat in het Fries praktisch altijd bij gelijkblijvende stam bij een 1e persoon enkelvoud t.t. met nuluitgang (a) een overeenkomend meervoud t.t. op *-e* (b) optreedt: *mien – miene* 'meen - menen'; omgekeerd treedt bij een meervoud t.t. op *-e* (b) altijd een 1e persoon enkelvoud t.t. met een nul-uitgang (a) op. Een voorbeeld van semantische doorzichtigheid is dat we bij de friese werkwoorden bij de vormverhouding stam plus nul-uitgang tegenover stam + *-e* steeds dezelfde functionele verhouding aantreffen: '1e persoon enkelvoud tegenwoordige tijd' tegenover 'meervoud tegenwoordige tijd' (en ook 'enkelvoud tegenwoordige tijd beleefdheid' en 'onbepaalde wijs').
Voorbeelden van vormelijke ondoorzichtigheid ontlenen we aan de afleiding: zo staat naast *wannelje* 'wandelen' als nomen actionis *wanneling* maar naast *komme* 'komen' niet *komming* maar *komst* en naast *begearich* 'begerig' het werkwoord *begeare* maar naast *machtig* 'machtig' níet een werkwoord *machte* (wèl het zelfstandige naamwoord *macht*). De samenstellingen leveren ons voorbeelden van semantische ondoorzichtigheid: bij deze woordvormingen is van het begin af semantische specialisatie in het spel. Vgl. *wetenmoal* 'meel *gemaakt van* tarwe' met *bernemoal* 'meel *voor* kinderen'.
Een ander aspect van vormelijke doorzichtigheid is het aantal regels of correspondenties waarvan sprake is. Zo heeft in het Fries de zwakke-verledentijdsvorming in dit opzicht een grote mate van doorzichtigheid: de enige mogelijkheden zijn immers *miend/miende* 'meen/meende/, *rûke/rûkte* 'ruiken/ruikte', *helje/helle* 'halen/haalde' (vgl. ook *fetsje/fette* 'vatten/vatte'), in tegenstelling tot de sterke-verledentijdsvorming met haar vele klassen en subklassen. Het subsysteem van de sterke werkwoorden is in genoemd opzicht dus niet doorzichtig wat in mindering komt op het regelkarakter en de stabiliteit ervan.
Verder zouden we kunnen denken aan het aspect van de productiviteit. Het is echter mogelijk dat die als een afgeleide gezien moet worden: in ieder geval lijkt een zekere mate van doorzichtigheid een voorwaarde voor productiviteit te zijn. Zo is in het Nederlands en waarschijnlijk ook in het Fries de categorie op *-e(lijk)* (fri. *-lik*) improductief geworden door de hoge mate van semantische divergentie die daarbij is opgetreden (Van Marle 1987). De productiviteit zullen we daarom als factor buiten beschouwing laten. Verder onderzoek is echter gewenst.
Globaal genomen vinden we de grootste mate van doorzichtigheid bij de flexie, althans bij de externe flexie door middel van uitgangen. De doorzichtigheid van de interne flexie (bij de sterke werkwoorden), door middel van klankwisseling, is minder duidelijk. Het is van belang op te

merken dat het hier om gemiddelden gaat: per onderdeel van flexie of woordvorming kan de doorzichtigheid wisselen.[122]

4.1.2 – *Samenvatting*

In het hieronder staande schema wordt, op grond van de voorafgaande overwegingen, voor de verschillende onderdelen van de morfologie aangegeven hoe ze globaal voor de vier primaire factoren: abstractiegraad, al dan niet voorkomen in beklemtoonde syllabe, congruentie, al dan niet elementaire verschillen, met +, +/- of -, gemarkeerd kunnen worden. Als aparte categorie is de verkleinwoordvorming opgenomen. Aangegeven is de kans op doordringen vanuit het substraat.

Schema 8: Stabiliteit morfologie

	EF-inh.	**EF+inh.**	**EF znw.**	**IF**	**AFL.**	**SAM.**	**VKV.**
abstractiegraad	+	+	+/-	-	-	-	+/-
zonder klemtoon	+	+	+	-	+/-	+/-	+
congruentie	+	-	-	-	-	-	+
niet-el. verschil	+	+	+	-	+	+	+/-
totaal +	4	3	2.5	0	1.5	1.5	3

(EF = externe flexie, IF = interne flexie, -inh. = niet-inherent (dus contextueel), +inh. = inherent (dus niet-contextueel), znw. = zelfstandig naamwoord, AFL. = afleiding, SAM. = samenstelling, VKV. = verkleinwoordvorming, el. = elementair)

Duidelijk boven 3 (het maximum is 4) komt de niet-inherente externe flexie; deze heeft dus een grote kans om door te dringen. Ook voor de inherente externe flexie (die van het zelfstandig naamwoord neemt echter een middenpositie in) en de verkleinwoordvorming kunnen we dit nog wel aannemen. Dit geldt niet voor de andere onderdelen, niet voor de afleiding en de samenstelling en zeker niet voor de interne flexie die dus gemakkelijk, in casu in het Nederlands, zullen worden aangeleerd. Het doordringen van de externe flexie wordt nog eens versterkt door de gemiddelde frequentie en doorzichtigheid. De laatste bevordert ook dat de verkleinwoorden nog eens extra sterk doordringen. De frequentie

122 Voor een uitvoeriger bespreking van de verschillende factoren die in de morfologie een rol spelen, zie Van Bree 2001. De factoren *graad van abstractie* (inclusief het al dan niet verplicht zijn in de zin), *congruentie, vormelijke en semantische doorzichtigheid* en *frequentie* zijn daarin samengenomen onder het hoofd *regelkarakter.*

bevordert ook het niet doordringen, d.w.z. het aanleren van de interne flexie. (Zie voor een meer systematisch gebruik van deze additionele factoren bij de stadsfriese morfologie Van Bree 2001.)

We maken gebruik van de volgende werken: voor het Stadsfries van Fokkema 1937, Van der Burg 1991 en Duijff 1998, voor het Fries van Fokkema 1937a, Tiersma 1985, Hoekema 1996 en J. Hoekstra 1998, en voor het Noord-Hollands van Pannekeet 1979 en 1995 (waarin ook oudere literatuur is verwerkt).

4.1.3 – *Hypotheses*

Op basis van bovenstaande overwegingen kunnen we als verwachting formuleren dat de (stabiele) externe flexie (met uitzondering van die van het zelfstandig naamwoord) en de verkleinwoordvorming vooral fries (met niet of weinig exclusief nederlandse elementen), de (instabiele) afleiding, samenstelling en interne flexie daarentegen vooral nederlands van oorsprong zullen zijn (met niet of weinig exclusief friese elementen). Wat zowel in het Fries als in het Nederlands kan worden teruggevonden, kunnen we resp. op het friese en het nederlandse conto schrijven. Voor de flexie van het zelfstandig naamwoord, die qua stabiliteit een tussenpositie inneemt, kunnen we aannemen dat ze fries/nederlands zal zijn. Wat daarbij zowel in het Fries als in het Nederlands voorkomt, schrijven we voor de helft op het friese en voor de andere helft op het nederlandse conto. Exclusief friese en nederlandse elementen zullen in ongeveer gelijke mate voorkomen. Zie in dit verband 1.8, 1.9 en 1.10.
Bij de toetsing zullen we kwantitatief te werk gaan. Al te veel waarde moet echter aan de getallen niet worden toegekend. Het gaat steeds om indicaties.

> 4.2 De externe flexie

4.2.1 – *Inleidende opmerkingen*

We beginnen onze analyse met de externe flexie, de flexie door middel van uitgangen. Globaal kunnen we verwachten dat deze een redelijke kans heeft om van het Fries in het Stadsfries door te dringen. Dat geldt in het bijzonder voor de niet-inherente oftewel contextuele flexie. Het is belangrijk te bedenken dat het hier gaat om patronen of, in een dynamische formulering, procédés: dringen bepaalde patronen c.q. procédés al dan niet gemakkelijk door? Een andere vraag is of bepaalde concrete wóórden, inclusief hun uitgangen, gemakkelijk doordringen.

Omdat het hier merendeels inhoudswoorden betreft, moet deze vraag over het algemeen negatief worden beantwoord. We gaan er dus van uit dat de flexie voor het allergrootste deel een kwestie van procédés is.
Voor de volledigheid merken we hier op dat er in alle drie de taalvariëteiten van de oude, voor het Middelnederlands en Oudfries nog zo kenmerkende, flexie niet veel is overgebleven. We laten hier in het midden of er in het 16e-eeuwse Stadsfries nog belangrijke resten aanwezig waren en zo ja, of die later parallel aan het Fries en het Nederlands verdwenen zijn. Die mogelijkheid bestaat zoals de *rijmspreuken* laten zien waarin bij het bepaalde lidwoord c.q. het aanwijzend voornaamwoord nog vormverschillen als *da* (nom.), *dam* (dat.), *dan* (acc.) voorkomen. Ook in het 17e-eeuwse Nederlands waren nog resten aanwezig (Weijnen 1968, 44). Naaamvalsresten die we ook nog in het moderne Nederlands, Stadsfries en Fries terugvinden, bijv. de objectsvormen van de persoonlijke voornaamwoorden, zijn natuurlijk in ieder geval aanwezig geweest.

4.2.2 – *De zelfstandige naamwoorden*

Als we afgaan op schema 8 (4.1.2; zie kolom EF znw.), dan kunnen we de flexie van de zelfstandige naamwoorden noch als duidelijk stabiel noch als een duidelijk instabiel onderdeel beschouwen. Op grond daarvan kunnen we verwachten dat ze gemengd fries-nederlands zal zijn.
We kijken eerst naar de uitgangen van de zelfstandige naamwoorden. Elementaire verschillen doen zich daarbij niet voor. De uitdrukking van de genitief komt in de drie variëteiten grosso modo overeen: vgl. de stadsfriese voorbeelden: *de pyp van fader, faders pyp, fader syn pyp*. De friese genitief van het type *ús pake klok* 'de klok van onze vader' zoals we die bij verwantschapsnamen aantreffen, ontbreekt echter. De genitieven die wel aanwezig zijn in het Stadsfries, wijzen dus twee kanten op. (In de *sprekwurden* vinden we voorbeelden van voorgeplaatste genitieven (vgl. *de hels doar* 'de deur van de hel'), die moeilijk van samenstellingen zijn te onderscheiden. Zie 1.6.
Ook het meervoud komt grosso modo in de drie variëteiten overeen: de dominante uitgangen zijn *-en* en *-s*. Laatstgenoemde uitgang ontbreekt in het middeleeuwse Oudfries maar mag voor het 16e-eeuwse Fries worden aangenomen. In ieder geval duikt in het late Oudfries de *-s* al op (Fokkema 1937, 150). Nederlandse c.q. hollandse invloed kan hierbij in het spel geweest zijn[123]. De *sprekwurden* missen hem echter nog: *glasfinsteren* 'glasvensters', *toffelen* 'pantoffels', *foeggelen* 'vogels', enz. (vgl. ook in de

123 Vgl. noot 1. Misschien zijn er toch wel voorbeelden van *-ar* (met rhotacisme uit *-as*) in het Oudwestfries ter vinden maar was *-ar* al sterk op z'n retour toen de overlevering inzette. Zie in dit verband ook Bremmer 1989 en De Schutter 1998.

rijmspreuken: fotten 'voeten'). Vanhieruit gezien zou de meervouds-*s* in nederlandse richting wijzen. De andere mogelijkheid is dat het Stadsfries met het Fries is meegeëvolueerd, dus oorspronkelijk *-en* had en later *–s* gekregen heeft. Hoe dan ook, het Stadsfries kan heel goed doorgeefluik geweest zijn.[124] In een groot deel van het Nederlands is de slot-*n* facultatief; dit geldt niet voor zowel Stadsfries als Fries.

De *-s* komt in het Stadsfries en het Fries ook nogal eens voor na een zelfstandig naamwoord op *-ing*: stfr. *herings* (fri. *hjerrings/en*), stfr. *leunings* (fri. *leunings/en*). Het Stadsfries heeft echter *feranderingen* en *ferenegingen* (fri. *feroarings/en, ferienings/en*). Daarnaast heeft het echter ook *herinnerings* (naast *herinneringen*) waar het Fries andere woorden heeft, o.a. *neitinken*. Zo'n *-ing-s*-meervoud is echter ook voor het Hollands niet uit te sluiten wat de bewijskracht minder maakt. In Overdiep en Varkevisser 1940 (107) vinden we voor Katwijk aan Zee de opmerking dat het meervoud van woorden op *-ing* nu en dan als in het Fries op *-es* (zeker te verklaren uit *-ings*) uitgaat: *zinkes* uit *zinkings* 'zenuwpijnen', *kozzes* uit *kozzings* (een scheepsterm). Meervouden op *-ings* worden ook voor het Flakkees genoemd (Landheer 1955, 58): (in aangepaste spelling) *harings, leidings, uutdrukkings* enz. Maar daarmee zitten we wel te ver naar het zuiden. Dichter bij het Stadsfries komen we met het Westfries. Zie Pannekeet 1995, 216, met o.a. *herings, leunings, palings, uitdrukkings*. En nog tamelijk dichtbij met het Zaans; zie Boekenoogen 1821, 76 met *palings, harings, tweelings, vertalings* enz.[125]

Meervouden op *-eren* of *-ers* zijn in het Fries onbekend. De doorwerking daarvan vinden we in het Stadsfries dat volgens Fokkema *kleren, eiers* en *kynders* heeft maar ook *eien* en verder *kalven* en *lammen*. Verder vonden we alleen *benen, bladen, raden* (bij *rad*) en *volken* (dus geen meervouden op *-ers* of *-eren*). (*Gelid* en *gemoed* hebben we in het meervoud niet aangetroffen, *goed, hoen, lied* en *rund* ook niet in het enkelvoud.) Voor het Westfries geeft Pannekeet (1995, 218) alleen *kalve* als *-er*-loos meervoud. Boekenoogen (1821, 76) heeft daarnaast nog *lamme*. Meervouden op *-ers* wijzen wel in hollandse richting terwijl een meervoud als *eien* nergens in het nederlandse taalgebied voorkomt. Zie in dit verband Goossens 1987.

Het Fries heeft enkele meervouden op *-ens*: *lears* 'laars' – *learzens, reed* 'schaats' – *redens*, soms ook *boeiens* 'boeien', *pokkens* 'pokken', *wolkens* 'wolken' en *treppens* 'trappen'. Voor het Stadsfries vermeldt Fokkema *learsens* en *pòkkens* en daarnaast ook *flaktens* 'vlaktes' dat we voor het Fries niet teruggevonden hebben. Dit achtervoegsel vinden we echter ook

124 Vgl. hiervoor A1 in 1.10. Het (latere) succes van de *-s* in het Fries blijkt uit (het monosyllabische) *earms* 'armen' (lichaamsdeel) waar de *sprekwurden* nog *eermen* (455) hebben.

125 Het *s*-meervoud bij *-ing* is binnen Fryslân vooral een oostelijk fenomeen. Invloed vanuit het Gronings kan daarbij een rol gespeeld hebben (vgl. Ter Laan 1953, 27).

vaak en wijd verbreid in het Nederlands terug: bij Van Loey (1970, 125) en De Vooys (1960, 57) worden er vele voorbeelden van gegeven. Zie in dit verband ook Pannekeet 1995, 217. De uitgang *-ens* duikt echter in het Fries tamelijk laat op (de oudste vindplaatsen zijn van 1755). Dit kan op nederlandse (hollandse) invloed wijzen. Het Stadsfries kan de uitgang dan uit het Nederlands (Hollands) hebben of met het Fries meegeëvolueerd zijn (waarbij het als doorgeefluik gefungeerd kan hebben).
Een overeenkomst tussen de drie variëteiten is ook dat na een telwoord bij bepaalde zelfstandige naamwoorden een meervoud opduikt dat vormelijk gelijk is aan het enkelvoud: ndl. en stfr. *twintig/ech gulden*, fri. *tweintich gûne*. Een verschil tussen het Fries en het Stadsfries is dat in de eerstgenoemde taal *twa wike* letterlijk 'twee week' mogelijk is; het Stadsfries heeft daarvoor net als het Nederlands *twee weken*.[126]
Een bijzonder geval is fri. *bern* 'kind' – *bern* waarvoor we in het Stadsfries *kyn - kynders* vinden. De verklaring van dit verschil is dat de stedeling een geheel ander woord, nl. het hollandse *kind*, heeft aangeleerd en het daarbij passende meervoud heeft gevormd. Vgl. in dit verband ook stfr. *skún* 'schoen' – *skúnen* en *skaap* – *skapen* tegenover fri. *skoech* – *skuon* en *skiep* – *skiep*. Omdat de stedeling nog wel het verband tussen *skún* en *skoech* (*sprekwurden: schoe* in 739) en tussen *skaap* en *skiep* zal zijn blijven voelen, had hij de betreffende woorden ook op friese wijze kunnen verbuigen, met als meervouden *skún* en *skaap*.[127] (Voor de volledigheid vermelden we nog stfr. *fròlly* 'vrouwen' dat niet alleen overeenkomt met fri. *froulju* maar ook met holl. *vrollie*.)
Als we de uitgangen *-e* (vgl. echter noot 5), *-ers* en *-ens* evenals het opruimen van onregelmatige meervouden (vgl. noot 10) op het conto van het Nederlands plaatsen en het niet facultatief zijn van de *-n* en de zekere afkeur van *-er*-meervouden op dat van het Fries, dan komen we uit op een verhouding 4:2 (67-33%). Het exclusief nederlandse domineert daarmee duidelijk boven het exclusief friese. Het friese aandeel wordt groter wanneer we de in de drie variëteiten overeenkomende genitieven voor de helft op het conto van het Fries stellen. De helft: het gaat hier immers noch om een duidelijk stabiel noch om een duidelijk instabiel onderdeel (vgl. 4.1.3).

126 Een incidentele afwijking in de *sprekwurden* is *kers* (718) voor nfri. en ook ndl. en stfr. *kersen*.

127 In de loop van de 16e tot 20e eeuw zijn in het Fries onregelmatige meervouden verdwenen of beginnen te verdwijnen. In Versloot C worden behalve *bern* en *skiel* nog genoemd: *dier, goes, hors, hynder, ko*. Resten als *man* – *man* of *mên, skip* – *skiip* (met rekking uit *skipu*) kunnen hieraan worden toegevoegd. Het Stadsfries heeft deze meervouden niet. Het kan de regelmatige onmiddellijk uit het Hollands overgenomen hebben of later, parallel aan het Fries, de onregelmatige onder hollandse invloed hebben vervangen. In beide gevallen kan het als doorgeefluik hebben gefungeerd (vgl. mogelijkheid A1 in 1.10).

De verhouding wordt dan 4.5:2.5 (64-36%). De conclusie blijft dat de flexie van het zelfstandig naamwoord als overwegend nederlands moet worden gekarakteriseerd. Dat is dus niet (geheel) conform de hypothese, nl. dat ze *gemengd fries-nederlands* is. Erg veel exactheid moeten we echter, zeker gezien de geringe getallenbasis, niet aan deze uitkomst toekennen.[128]

4.2.3 – *De bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden*

De (externe) flexie van de bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden is als duidelijk tot tamelijk duidelijk stabiel te karakteriseren: zie schema 8 resp. onder EF-inh. en EF+inh. Ze is over het algemeen contextueel van aard, dus EF-inh.[129], wat ze extra stabiel maakt. De verwachting kan zijn dat ze op z'n minst overwegend fries zal zijn.
Deze flexie geeft een vrij eenduidig beeld. In het algemeen kunnen we zeggen dat ze (inclusief de trappen van vergelijking) in de drie variëteiten overeenkomt. Er zijn echter een paar uitzonderingen (die niet-elementair van aard zijn).
Ten eerste gebruikt het Fries de onverbogen vorm ook wanneer aan het onzijdige zelfstandige naamwoord het bezittelijk voornaamwoord voorafgaat: *myn wyt skiep* 'mijn witte schaap'. Dit vinden we in het Stadsfries terug: *myn wit skaap*. De onverbogen vorm vinden we overigens ook wel in het Nederlands terug. Voor het heden evenals voor de 16e en 17e eeuw betreft het dan echter vooral de zuidelijke dialecten; voorzover in de genoemde eeuwen in hollandse teksten de onverbogen vorm optreedt, berust dat wel op zuidelijke (schrijftaal)invloed (zie De Rooij 1980). Het ligt dus voor de hand hier aan een friese afkomst te denken. Het Stadsfries heeft daarnaast ook de verbogen vorm: *myn witte skaap*. Volgens Fokkema (1937, 153) is die vorm minder gewoon en dus nadrukkelijker.
Ten tweede gaat in het Fries het bijvoeglijk naamwoord bij zelfstandig gebruik na *in* (en ook na *sa'n* en *gjin*) op *-en* uit: *in moaien* 'een mooie'. Deze uitgang treedt ook op wanneer, in een ons ook uit het Engels bekende constructie, *ien* volgt: *in moaien ien* (vgl. engels *a beautiful one*). Na *de* 'de' of *it* 'het' vinden we echter geen *-en: de moaie* of *it moaie*. Op dezelfde manier vinden we voor het Stadsfries bij Fokkema (1937, 153) *dou bist in moaien/ in moaien ien*. (Over de vorm na het bepaalde lidwoord merkt hij niets op maar we mogen aannemen dat in dat geval de *en*-uitgang ook in het Stadsfries niet wordt gebruikt.)
Verwant is de *-en*-uitgang in fri. *hy is in djippen tinker* 'hij is een diepe denker'

128 Omdat de flexie van de zelfstandige naamwoorden qua stabiliteit een tussencategorie is, is ook daarop mutatis mutandis noot 26 in hoofdstuk 2 van toepassing.
129 Alleen de trappen van vergelijking zijn inherent van aard.

die volgens Tiersma (1985, 52) bij emfase gebruikt wordt. Die uitgang hebben we voor het Stadsfries niet vermeld gevonden. Verder vinden we, zowel in het Stadsfries als in het Fries, de *-en*-uitgang ook in zelfstandig gebruikte voornaamwoordelijke vormen (al dan niet met *ien*): stfr. *so'nen* (fri. *sa'nen*) 'zo een', stfr. *sokken/sukken* (fri. *sokken*) 'zulk een', *hoe'nen* (fri. *hoe'nen*) 'wat voor een?'. Ook het zelfstandig gebruikte bezittelijke voornaamwoord kan die uitgang krijgen: stfr. *dit is mynen, dynen, synen* naast, met *-es, jouwes, hurres, onzes, jimmes, hunnes, hurres* (fri. *mines/minen, dines/dinen, sines/sinen, jowes, harres, uzes, jimmes, harres*). Naast *-en* treedt dus ook, zowel in het Stadsfries als in het Fries, de uitgang *-es* op. Laatstgenoemde uitgang komt echter ook in het Nederlands voor, nl. volgens Weijnen (1966, 294) in het Zeeuws en wat belangrijker is, ook in het Noord-Hollands.

De hier boven besproken *en*-uitgang mag niet verward worden met de (ook nederlandse) meervouds-*en* in bijv. stfr. *syken* 'zieken' (fri. *siiken*).[130] In het Fries komt die ook voor in het aanwijzend voornaamwoord *dyen: wat moat ik mei dyen dwaan?* 'wat moet ik met die doen?'. Dit geval hebben we in het Stadsfries niet teruggevonden.

Fokkema (1937, 153) vermeldt wel dat in het Stadsfries stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden evenals verleden deelwoorden een buigingsuitgang kunnen krijgen. Als voorbeeld (met een verleden deelwoord) geeft hij *bradene kyp* 'gebraden kip'. Tiersma (1985, 52) geeft naast *dy izeren toer* als mogelijkheid *dy izer(e)ne toer* 'die ijzeren toren'.

Een treffende overeenkomst tussen Fries en Stadsfries doet zich ook bij het bezittelijk voornaamwoord *ús – ons* voor dat in beide variëteiten onverbogen blijft: *ús bern – ons kynders*. Een dergelijk onverbogen *ons* is echter ook uit het oudere Hollands bekend (Van Loey 1970, 144, De Vooys 1960, 92-93, Weijnen 1968, 48; WNT onder *ons;* vgl. ook Pannekeet 1995, 254). Bij bijv. Gysbert Japicx vinden we echter de verbogen vorm *uwze*. Ook hier hebben we weer de bekende mogelijkheden: het Stadsfries had in de 16e eeuw de onverbogen vorm uit het Hollands of het had nog de verbogen vorm en heeft die later samen met het Fries door de onverbogen hollandse vorm vervangen waarbij het hoe dan ook als doorgeefluik gefungeerd kan hebben.[131] Een onverbogen vorm van het aanwijzend voornaamwoord

130 Er is binnen het Fries een verschil tussen noord en zuid: het zuiden heeft de meervouds-*n* wel, het noorden niet. Het Stadsfries komt overeen met het zuiden. In het Nederlands is de (overigens optionele) *-n* beperkt tot personen, in het Fries is hij algemeen.

131 Er zou dus òf in het Fries òf in het Fries en het Stadsfries sprake geweest kunnen zijn van ontlening op het terrein van de (contextuele) flexie. Een dergelijke ontlening zou op een tamelijk intensieve vorm van taalcontact (Nederlands – Stadsfries – Fries) kunnen wijzen (zie in dit verband 1.3.2.5). Wil men daar niet aan denken, dan moet men een of andere interne ontwikkeling aannemen.

treffen we bij bepaalde zelfstandige naamwoorden aan: fri. *dis kant, dis kear,* stfr. *dis kant, dis kear, dis tyd.* Vgl. voor het Westfries Pannekeet 1995, 281: *deus dominee* enz., maar daar schijnt deze onverbogen vorm nogal beperkt voor te komen, nl. vóór een tweelettergrepig woord met aan het begin een medeklinker en de klemtoon. Vgl. voor dit *dis* ook de *rijmspreuken* (57).[132]
We gaan nu zien of er gevallen die exclusief Nederland c.q. hollands zijn. Dat zijn er 3: geen *-n* zoals in fri. *djippen,* idem in *dyen* en het onverbogen *ons.* Er zijn daarnaast 7 exclusieve overeenkomsten met het Fries: *myn wyt skiep,* de *-n* in *moaien ien,* id. in *sokken* enz., id. in *mynen* enz., de buigingsuitgang bij de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden, id. bij de verleden deelwoorden en misschien ook de onverbogen vorm *dis.* Tegen 7 overeenkomsten specifiek met het Fries staan er 3 specifiek met het Nederlands, in een verhouding dus van 70 tot 30%. (De vergeleken gevallen hebben echter niet alle even veel gewicht.) Verder is er veel waarin de drie variëteiten gelijk opgaan, wat echter moeilijk te kwantificeren is. Als we dat (vgl. 4.1.3) omdat het hier een stabiel onderdeel betreft, op het friese conto plaatsen, komt het friese aandeel nog boven de 70% uit. De conclusie kan dus zijn (maar nogmaals: de getalsuitkomsten zijn indicatief) dat de morfologie van het bijvoeglijk naamwoord plus vergelijkbare voornaamwoorden *overwegend fries* is. De hypothese kan als bevestigd worden beschouwd.

4.2.4 – *De werkwoordelijke flexie*

De werkwoordelijke flexie is volgens schema 8 (4.1.2) als duidelijk tot tamelijk duidelijk stabiel te beschouwen (vgl. de kolommen EF-inh. en EF+inh.). Over het algemeen moeten we aan EF-inh. denken, dus aan contextuele flexie. Uitzondering zijn de markering van de tegenwoordige tegenover de verleden tijd evenals die van het verleden en tegenwoordig deelwoord.[133] We mogen dus verwachten dat de werkwoordelijke flexie zich op z'n minst als overwegend fries zal gedragen.

132 Tiersma (1985, 52) vermeldt dat bepaalde bijvoeglijke naamwoorden, speciaal *âld, jong* en *lyts*, onverbogen blijven wanneer ze aan zelfstandige naamwoorden voorafgaan waarmee ze een hecht betekenisverband vormen: *de âld feint* 'de oude kerel', *dat nij hûs* 'het nieuwe huis' enz. Deze verbindingen lijken, ook qua accentuatie, op samenstellingen; soms worden ze dan ook wel als één woord geschreven, bijv. *âldfeint.* De gewone verbindingen komen daarnaast voor: *de âlde feint, it nije hûs.* Voor het Stadsfries hebben we bij Fokkema geen overeenkomende opmerkingen gevonden.

133 Niet-contextueel is de stadsfriese en friese uitgang *-st(e)* voorzover deze kan aangeven dat we met een verleden tijd te maken hebben. Als aanduider van persoon en getal is hij echter contextueel. Zie overigens voor een uitvoeriger bespreking van de kenmerken van de werkwoordelijke flexie Van Bree 2001.

Voor de overzichtelijkheid volgen hier eerst een paar paradigmata (zie schema 9):

Schema 9: werkwoordsparadigmata Fries en Stadsfries

	zwak 1	**sterk**	**zwak 2**
onbepaalde wijs	miene	nimme	helje
gerundium	mienen	nimmen	heljen
tegenwoordige tijd			
1e pers. ekv.	mien	nim	helje
2e pers. ekv. (-B)	mienst	nimst	hellest
2e pers. ekv. (+B)	miene	nimme	helje
3e pers. ekv.	mient	nimt	hellet
1e pers. mv.	miene	nimme	helje
2e pers. mv.	miene	nimme	helje
3e pers. mv.	miene	nimme	helje
verleden tijd			
1e pers. ekv.	miende	naam (nam)	helle
2e pers. ekv. (-B)	miendest (mienste)	naamst (namst)	hellest
2e pers. ekv. (+B)	mienden	namen	hellen
3e pers. ekv.	miende	naam (nam)	helle
1e pers. mv.	mienden	namen (nammen)	hellen
2e pers. mv.	mienden	namen (nammen)	hellen
3e pers. mv.	mienden	namen (nammen)	hellen
tegenw. deelwoord	mienend	nimmend	heljend
verleden deelwoord	miend	nommen (nomen)	helle
gebiedende wijs	mien	nim	helje

(tussen haakjes staan de van het Fries afwijkende stadsfriese vormen; -B = -beleefdheid, +B = beleefdheid; zwak 2 komt alleen in het Fries voor; *miene* 'menen', *nimme* 'nemen', *helje* 'halen')

Als we bovenstaande paradigmata bestuderen, valt ons op dat de distributie van de uitgangen *-e* en *-en* in het Fries (ook in het 16e-eeuwse Fries blijkens de *sprekwurden* en *rijmspreuken*) en het Stadsfries dezelfde is: *-e* in de eerste vorm van de onbepaalde wijs (stfr. en fri. *miene* 'menen'), het meervoud van de t.t.(stfr. fri. *wij/wy miene*), *-en* in de tweede vorm van de onbepaalde wijs oftewel het gerundium (stfr. fri. *te mienen*), het meervoud van de v.t. (stfr. fri. *wij/wy mienden*) en in het verleden deelwoord van de sterke werkwoorden (stfr. *nomen*, fri. *nommen* 'genomen'[134]).(De tweede

134 In het Fries is de uitgang niet altijd meer te zien: vergelijk *bûn* 'gebonden' en *dreaun* 'gedreven'.

vorm van de onbepaalde wijs vinden we ook bij zelfstandig gebruik en in de "accusativus cum infinitivo"-constructie: stfr. *swemmen is gesond, ik sach dij lopen*; fri. *swimmen is sûn, ik seach dy rinnen.*) Het Nederlands heeft in deze gevallen steeds -(*n*).[135] Als we ook het meervoud van de zelfstandige naamwoorden in de beschouwingen betrekken (zie 4.2.2), wordt het nog duidelijker dat het Fries en het Stadsfries dezelfde distributie van de flexie-n delen. Deze distributie vinden we, precies genomen, niet in het hedendaagse Westfries terug: de uitgang in het meervoud van de v.t. is namelijk -*e* (zie Pannekeet 1995 passim).[136] Daarnaast is het echter opvallend dat Pannekeet, anders dan de andere vormen, het sterke verleden deelwoord steeds op -*n* laat uitgaan. Verder wordt in E. Hoekstra 1993 voor het Westfries en het Wierings een tweede vorm van de onbepaalde wijs op -*n* genoemd: *ik gaan te melken, ik zag him liggen* enz. Voor het 16e, 17e-eeuwse Hollands hebben we geen aanwijzingen voor een fries aandoende distributie gevonden: de *n* wordt in de teksten in alle vormen geschreven wat op een late apocope kan wijzen. Wel kan in de gesproken taal van die tijd de -*n* in het gerundium (vgl. mnl. *te gevene*) een sterkere positie hebben ingenomen dan in de andere vormen (vgl. de rest ervan in het Westfries).

We kijken nu apart naar de uitgangen in de tweede persoon. Die komen in het Stadsfries en het Fries overeen. Beide variëteiten hebben drie aanspreekvormen: *dou/do* voor enkelvoud niet-beleefdheid, *jou/jo* voor enkel- en meervoud beleefdheid en *jimme* voor meervoud niet-beleefdheid. Vgl. voor de t.t. stfr. *dou mienst*, fri. *do mienst*, voor de v.t. stfr. *dou mienste*, fri. *do mienst*[137]; verder voor de t.t. stfr. *jou miene*, fri. *jo miene* en voor de v.t. stfr. *jou mienden*, fri. *jo mienden*; en ten slotte voor de t.t. stfr. fri. *jimme miene* en voor de v.t. stfr. fri. *jimme mienden*. Voor de combinatie *dou* met een -*st*-uitgang kunnen we aannemen dat een dergelijke combinatie ook nog voorkwam in het 16e-eeuwse Nederlands (Hollands) (zie Van

135 In de hedendaagse dialecten vinden (c.q. vonden) we de *n* in het oude gerundium (na *te*) nog terug op de zuid-hollandse eilanden en in Zeeland: zie Van Weel 1904: 65 voor West-Voorne (= Goeree), Landheer 1955: 77-78 voor Overflakkee en De Vin 1953: 41 voor Schouwen-Duiveland. Landheer vermeldt ook een *n* in substantivisch gebruikte onbepaalde wijzen. In deze dialecten treedt echter zowel in de verleden als in de tegenwoordige tijd en ook in het verleden deelwoord *n*-apocope op; we zitten er trouwens ook te ver naar het zuiden mee.

136 Opmerkelijk is dat in het dialect van Ameland, dat net als het Bildts en het Stadsfries een Friso-hollands dialect is, de verdeling van de slot-*n* precies die van het Westfries is, dus zonder -*n* in het meervoud van de verleden tijd.

137 Tiersman (1985, 69) geeft als gebruikelijke vorm *miendest* maar vermeldt in een noot (op blz. 70) *mienst* als archaïsche vorm. Het stadsfriese *mienste* kan naar analogie van *miende* een slotswja gekregen hebben.

Loey 1970, 137 en Weijnen 1968, 41). De *-e*-uitgang na *jou/jo* vinden we in het Westfries en het Zaans terug: *je werke*, echter ook in de v.t. *je werkte,* en niet dus *je werkten* (zie Pannekeet 1995 Boekenoogen 1821 en zie ook E. Hoekstra 1993).
In de drie variëteiten stemmen verder de uitgangen van de 1e en 3e persoon overeen: vgl. stfr. *mien, nim; mient, nimt; miende, nam; miende, nam,* verder ook die van de gebiedende wijs: stfr. *mien, nim.*
Een opmerkelijke overeenkomst tussen het Fries en het Stadsfries is dat in beide variëteiten het zwakke verleden deelwoord na *d* of *t* op *-en* kan uitgaan: *ik ha/he praten, ik ha/he 't rêden* 'ik heb het gered'. Dergelijke vormen hebben we voor het Zaans en het Westfries niet vermeld gevonden. De vormen zijn in het Fries echter relatief jong en met name zuid-westelijk. Fries en Stadsfries kunnen hier een ontwikkeling gemeen hebben waarbij gezien het feit dat het hier een (stabiel) flexie-element betreft, invloed van het Fries op het Stadsfries (en niet omgekeerd) het waarschijnlijkst is. Verder mist het verleden deelwoord in het algemeen in het Stadsfries evenals in het Fries het voorvoegsel *-ge*: stfr. fri. *miend*. Dit komt overeen met het Westfries. Het tegenwoordig deelwoord wordt in alle drie de variëteiten op dezelfde wijze, op *-end,* gevormd. De oude friese vorm gaat echter uit op *-en*: vgl. adjectivisch geworden resten als *hoeden* 'voorzichtig', *mijen* 'bang, bedeesd', *rimpen* 'driftig' (in de *sprekwurden* komt voor *weytsen* 'wakend'). Een dergelijke vorm is ook voor het oude Stadsfries en het oude Hollands niet uit te sluiten.[138] De nieuwe vorm op *-end*, meestal in tamelijk formele taal gebruikt[139], moet op nederlandse invloed (mogelijk via het Stadsfries?) berusten.
Op het eerste gezicht komen ook wat betreft het optreden van vormen als *doen, gaan, staan* (*sprekwurden* 563: *verstan en sien,* 1e persoon enkelvoud t.t.) en van vormen als *doene, gane* en *stane* (meervoud t.t.) de drie taalvariëteiten overeen. Deze of vergelijkbare vormen vinden we in het Nederlands (Hollands) terug en bij *staan, gaan* en *slaan* ook in het Fries: *stean(e), gean(e), sla(a)n(e)* (naast *ik slach/sla/slaan*). De *sprekwurden* hebben echter voor het meervoud *gae* en *slae* (trouwens ook *dwae* 'doen' en *sjae* 'zien', fri. *dogge, sjogge*); de *rijmspreuken* hebben *stee* en *gee*. In 1.7 zijn twee oplossingen voorgesteld: het 16-eeuwse Stadsfries dankt *doene, gane* en *stane* aan het Hollands of het had conform de friese flexie *doe, ga* en *sta* en is later met het Fries meegeëvolueerd. Laatstgenoemde formulering kan ook omgekeerd worden: misschien is het Fries met het Stadsfries

138 Van Vlaardingen is bekend: *ik ben lope* 'ik ben lopend, te voet'. De vorm *lope* kan ontstaan zijn uit *lopen* en deze vorm uit *lopend(e).*

139 Helemaal formeel is het gebruik van het tegenwoordig deelwoord niet: vgl. behalve het in noot 16 genoemde *lope* ook katwijks *we waere vissende op de Noordzéé* (De Vink 2004, 227).

meegeëvolueerd en is het Stadsfries de poort waardoor de nieuwe vormen vanuit het Hollands het Fries binnengekomen zijn.
We proberen nu al kwantificerend tot een conclusie te komen. Relevant is dat het hier om een stabiel onderdeel gaat: we letten dus primair op wat exclusief nederlands is, in de verwachting dat dit niet of weinig zal voorkomen. In specifiek nederlandse richting wijzen de vormen *doene* enz. en het, weliswaar tamelijk formele, tegenwoordig deelwoord op –end (een jong verschijnsel). Alles bij elkaar is dit niet veel. In de richting specifiek van het Fries wijst het verleden deelwoord op *-en* na een stam op d of t (eveneens een jong verschijnsel), verder ook de verdeling van de flexie-n maar het Westfries kan gezien de resten die erin voorkomen, die vroeger ook gehad hebben. De afwijking blijft echter opvallend. Tegenover twee specifiek nederlandse staan dus twee specifiek friese verschijnselen, met een verhouding dus van 50% tot 50%. Als we het vele wat in beide richtingen wijst, voor het friese aandeel laten meetellen (het betreft hier een stabiel onderdeel; vgl. 4.1.3), dan komt dit zeker nog een eind boven de 50 uit. We houden dus als uitkomst aan: ten minste 50% fries, en als conclusie: de werkwoordelijke flexie is *overwegend* fries. Toch is de werkwoordelijke flexie dat minder duidelijk dan die van het bijvoeglijk naamwoord en voornaamwoord: daarbij was 70% exclusief fries tegenover bij het werkwoord 50%.
Er is ten slotte nog één probleem dat onze aandacht vraagt. Er bestaan in het Fries twee klassen van zwakke werkwoorden, nl. de klasse van *miene* (klasse 1) en de klasse van *helje* (klasse 2) (zie schema 9). Van de laatste klasse is in het Stadsfries niets terug te vinden. Voor de verklaring moeten we uitgaan van de eerste vorm van de onbepaalde wijs die als de hoofdvorm van het werkwoord werd ervaren. De friezen leerden zoals we in hoofdstuk 3 gezien hebben, in het algemeen de nederlandse klankvorm van de inhoudswoorden aan (een kwestie van lexicale fonologie) en dus ook voor *helje* de nederlandse vorm *hale(n).* Het friese achtervoegsel *-je*, niet een uitgang maar een klasse-aanduider, wist daar niet in door te dringen. Het aangeleerde woord werd volgens de uit het Fries afkomstige flexie vervoegd en wèl volgens die van klasse 1 waarmee het qua vorm (het was immers een vorm zonder *-j-*) overeenkwam.[140]

140 De *sprekwurden* laten *meytse* zien voor nfri. *meitsje.* Dit is echter een kwestie van spelling: <ts> staat voor de geassibileerde affricaat *tsj*. De rijmspreuken laten de *j* wel zien: vgl. *smakie* 'smaken' (nfri. *smeitsje*). Opgemerkt moet echter worden dat er bij de werkwoorden van de tweede klasse nogal wat dialectvariatie voorkomt: vormen met *j* komen naast vormen zonder *j* voor. Vgl. hiervoor Van der Veen 2001 (109) en ook Jongkind en Van Reenen 2006.

> 4.3 De interne flexie

Bij de (nederlandse, friese en stadsfriese) flexie spelen niet alleen uitgangen een rol maar ook klankwisselingen (meestal klinkerwisselingen) in de stam. Voorzover die verschillend zijn, leveren die elementaire verschillen op; in feite gaat het hier om lexicale fonologie. Zoals uit schema 8 (4.1.2) kan worden afgeleid, moet wegens deze factor en wegens andere factoren de interne flexie als duidelijk instabiel worden beschouwd. De hypothese kan dus zijn dat ze vooral nederlands van oorsprong zal zijn.
Het meest indrukwekkend doen de afwisselingen zich voor bij de sterke werkwoorden (diachroon gezien voor een belangrijk deel Ablaut). Op basis van de grammatica's hebben we de verschillende *types* klankwisseling in de betrokken variëteiten met elkaar vergeleken.
Voor een gedetailleerde vergelijking van alle sterke vormtypes verwijzen we naar appendix 4. Hieronder geven we voor de duidelijkheid een paar voorbeelden. De eerstgenoemde vorm is telkens de onbepaalde wijs; deze speelt in de vergelijking geen rol: het gaat immers om de vervoegingsvormen. Ook het al dan niet optreden van het voorvoegsel ge- speelt geen rol; dit voorvoegsel wordt daarom voor het Hollands steeds genoteerd (hoewel het dialectisch e- of NUL kan zijn). We geven achtereenvolgens behalve de onbepaalde wijs het enkelvoud en het meervoud van de verleden tijd en het verleden deelwoord.

1 stfr. soeke – sòcht – sòchten – sòcht
fri. sykje – socht – sochten – socht
ndl. zoeken – zocht – zochten – gezocht

Omdat de buigingsvormen in alle drie de variëteiten dezelfde zijn, is dit geval in strikte zin niet bewijskrachtig (vgl. 1.9). (Dit *in strikte zin* wordt hieronder verder weggelaten.)

2 stfr. helpe – holp – holpen – holpen
fri. helpe – holp – holpen – holpen
st.ndl. helpen – hielp – hielpen – geholpen
holl. helpe – holp – holpen – geholpen

Hoewel het Standaardnederlands afwijkend is en er een overeenkomst bestaat tussen het Stadsfries en het Fries, is ook dit geval in strikte zin niet bewijskrachtig. De vorm *holp* kwam nog in het zeventiende-eeuwse Hollands voor en werd eind negentiende eeuw nog voor het Oudbeierlands gesignaleerd (Opprel 1896).

3 stfr. sitte – sat – satten – sitten
fri. sitte – siet – sieten – sitten
ndl. zitten – zat – zaten – gezeten
holl. zitte – zat – zatte – gezete

Bij het verleden deelwoord staat het Stadsfries aan de friese kant, bij de verleden tijd aan de nederlandse. Het meervoud van de verleden tijd is in het Stadsfries *satten* (fri. *siete*) wat een overeenkomst betekent weliswaar niet met het Standaardnederland maar wel, nog altijd, met het Hollands.

4 stfr. salle/selle – sú/súde – súden – sallen
fri. sille – soe – soene – sillen/sild
stndl. zullen – zou – zouden – gezuld?
holl. zalle/zelle – zou – zouë – zellen

Het Stadsfries vertoont hier zowel in de verleden tijd als in het verleden deelwoord een eigen vorm. De opvallendste afwijking bevindt zich echter in de verleden tijd.

Als we het overzicht in de appendix overzien, dan is er maar één conclusie mogelijk: bij de klankwisselingen van de werkwoorden staat het Stadsfries aan de nederlandse kant. Een precieze telling (waarbij we de verleden tijden en de verleden deelwoorden apart meetellen) bevestigt dit. Als we de in strikte zin niet-bewijskrachtige vormen niet meetellen (dat zijn er in totaal 34 waarvan 9 op een specifiek stadsfriese ontwikkeling berusten), dan komen we voor de overeenkomsten tussen Stadsfries en Nederlands op een percentage van 86% (37 op 43 gevallen). Er zijn dus 6 gevallen die exclusief in friese richting wijzen; op een totaal van 77 (34 plus 43) maken die 8% uit. De interne flexie is dus in *hoge mate* nederlands.[141] *Sprekwurden* en *rijmspreuken* laten slechts marginaal verschillen met het Nieuw-Fries zien. Zie hiervoor de noten bij appendix 4.
Dat de morfologie van de sterk beklemtoonde syllabe overwegend nederlands is, wordt bevestigd door het feit dat geen enkele typisch friese onregelmatige persoonsvorm (t.t.) in het Stadsfries is doorgedrongen. We denken hierbij aan gevallen als *bliede – hy blet* 'bloeden – hij bloedt', *dwaan – hy docht* 'doen – hij doet', *feie – hy faget* 'vegen – hij veegt'. Dat geldt ook voor de vormen in de *sprekwurden*: *det* (96) 'doet', *slacht* (451) 'slaat' (ook nieuwfries), *snit* (467) 'snijdt', *sjiet* (500)'ziet', *krigget* (744) 'krijgt'. Een blik in de *rijmspreuken* laat hetzelfde zien.

141 Ook bij dit instabiele onderdeel is, mutatis mutandis, noot 13 in hoofdstuk 2 van toepassing.

Een aparte beschouwing verdienen de t.t.vormen van stfr. *hewwe: (ik) he, (dou) hest, (hij) het, (wy* enz.) *he(wwe),* Vgl. daarmee fri. *ha, hast, hat, ha(wwe)* met andere stamklinker (een kwestie van lexicale fonologie) maar met dezelfde uitgangen. Het Fries van de 16e, 17e eeuw had overwegend bij *habbe* (onbep. wijs): *ik hab, dû hest, hy het, wy* enz. *habbe.* De overgang van *habbe* in *hawwe* en het ontstaan van *ik/wy ha* (en *ha* als onbepaalde wijs) is 18e-eeuws. De analoge paradigmata met alleen è (in het zuid-westen) of alleen à (in het noord-oosten) zijn pas ontstaan in de 18e, 19e eeuw. Vóór 1700 kunnen we dus voor het Fries aannemen (bij *habbe* onbep. wijs): *hab, hest, het, habbe* (met in de *sprekwurden* overigens *haste* en *hat* naast *heste* en *het* en in de rijmspreuken *ha* naast *hat*).[142] De vorm *het* is ook hollands (meer noordelijk dan zuidelijk); de vorm *hest* is ons uit het oude Hollands niet bekend maar kan daar zeker in voor gekomen zijn. Deze vormen zijn dus in strikte zin niet bewijskrachtig maat kunnen wel op het hollandse conto geplaatst worden (vgl. 4.1.3). *He(wwe)* (1e persoon en meervoud) wijkt af van het Fries; voor het Hollands zouden we deze vorm met w[143] weer niet willen uitsluiten. Hier kan het Stadsfries dus aan de hollandse kant staan. (Voor de klankvorm van de onbepaalde wijs zie 3.39.)

In strikte zin niet-bewijskrachtig (dus wel als nederlands c.q. hollands op te vatten) zijn ook de t.t.vormen van het verbum substantivum: stfr. fri. holl. *bin, is, binne.* De vorm *is* is bekend van de standaardtaal en *bin* en *binne* kunnen als algemeen hollands beschouwd worden; heden ten dage komen ze nog in het Westfries voor. De tweede persoon *bist* komt wel in het Stadsfries en Fries voor, niet (meer) in het Nederlands (Hollands) als gevolg van het verdwenen persoonlijk voornaamwoord *du.* Ook de *sprekwurden* hebben *is* en *binne.* Het laatste is in de plaats gekomen van het oudfriese *sint* dat nog wel in de *rijmspreuken* voorkomt: *sin, synt.* Als we daarvan uitgaan, dan hebben we hier weer een voorbeeld van geval A1 (1.11): het Stadsfries had oorspronkelijk *binne* uit het Hollands of het had eerst net als het Fries *sint* dat het later net als het Fries door *binne* vervangen heeft. Het Stadfries kan dan weer, in beide gevallen, als doorgeefluik vanuit het Hollands gefungeerd hebben. Bepaalde v.t.vormen zijn wel in strikte zin bewijskrachtig (ten gunste van het Nederlands): ndl./stfr. *was, waren, (ge)weest*; vgl. daarmee fri. *wie(r) (wieste), wieren/wiene(n), west* en in de *sprekwurden: wier (wierste), wieren, wessen* (= oude sterke vorm). In

142 De t-loze vormen zijn een eigenaardigheid van het dongeradeelse dialect van de *rijmspreuken.* De vormen *hest/het* zijn ontstaan uit ouder *haest/haet* met [æ:] < **havist, *haviÞ,* die soms ook tot *hast, hat* konden leiden welke varianten overigens in de 17e eeuw niet de overhand kregen. In de 13e eeuw kwamen naast elkaar *hawith/heweth* voor.

143 Dat ook in de hollandse kluchten uit de 17e eeuw vormen met -ww- niet voorkomen, zou erop kunnen wijzen dat de overgang -bb- > -ww- een gemeenschappelijke noord-hollandse/friese/stadsfriese innovatie uit de 18e eeuw is.

de *rijmspreuken* komen voor: *waas/was* (3e pers„ verder als aanvoegende wijs (met Umlaut) *weerst* (2e pers.), *weer* (3e pers.).[144] Hiervan levert *was* in ieder geval gelijkheid tussen de taalvariëteiten op; de genoemde aanvoegende wijzen zijn voorlopers van de modern friese vormen met *ie* en morfologisch daarmee dus op één lijn te stellen. Fokkema (blz. 181) geeft nog als specifiek leeuwarders *waar* (ekv.) en *wassen* (mv.).

Er is dan nog één probleem: de klinkerwisselingen bij de zelfstandige naamwoorden. Die zijn het gevolg van rekking: vgl. ndl. *dag – dagen* (bij *steden* is ook i-Umlaut opgetreden). In het Stadsfries is net als in het Fries in de regel de korte klinker uit het enkelvoud gebleven: *blad – bladden, skip – skippen, slot – slòtten* enz. De gerekte klinker vinden we wel in stfr. fri. *dagen* en *wegen*, verder ook in stfr. *steden*. Laatstgenoemde vorm moet uit het Nederlands komen (het Fries heeft *stêden*); *dagen* en *wegen* zijn in strike zin niet bewijskrachtig.[145] Voor het Westfries wordt slechts *vatte* vermeld, daarnaast één keer uit een tekst *wegge* (Pannekeet 1995, 219). Van Loey 1970 (30) noemt *dakke, ratte* enz. voor het Afrikaans. Deze vormen kunnen heel goed uit het Hollands afkomstig zijn (hoewel ze, gezien de omstandigheden waaronder het Afrikaans zich gevormd heeft, ook aan interne analogie kunnen worden toegeschreven). In Overdiep en Varkevisser 1940 (107) vinden we voor Katwijk aan Zee dan nog *smitte* 'smeden'. Dat het Stadsfries wat de afwezigheid van klinkerwisseling bij de zelfstandige naamwoorden aan de friese kant staat, is dus niet helemaal zeker.

Het geval fries *ko – kij* (ouder *kii*) tegenover stfr. *koei – koeien* is uiteraard geen probleem. We zien hier dat evenals bij de meeste sterke werkwoorden de klinkerwisseling van het Fries niet is kunnen doordringen. In het Stadsfries is het meervoud op de gebruikelijke wijze met een uitgang gevormd.[146]

Ondanks de twijfelachtige meervouden van de zelfstandige naamwoorden kan de conclusie blijven dat voorzover het de flexie betreft de morfologie van de sterk beklemtoonde syllabe *in hoge mate* nederlands (c.q. hollands) is. Dit komt overeen met de in 4.1.3 geformuleerde hypothese. Dit deel van de morfologie is vooral een kwestie van aanleren in het Nederlands. Dat aanleren is duidelijk niet belemmerd door de geringe doorzichtigheid (zie 4.1.1).

144 In de *rijmspreuken* komen ook nog twee vormen van de gebiedende wijs voor (ekv. en mv.): *was* en *wase* (met à voor è?).

145 Fri. *dagen* en *wegen* kunnen verklaard worden binnen het geheel aan dialetische variatie binnen het Fries. Het is dus niet nodig nederlandse invloed aan te nemen al kan die wel een factor geweest zijn bij de keuze van de standaardvorm.

146 Dat de vele friese meervouden met breking (*beam – beamen*) niet in het Stadsfries teruggevonden worden, is niet bewijskrachtig omdat (duidelijke) breking pas ná de 16e eeuw dateert (vgl. 3.1).

Verder kan opgemerkt worden dat van de 14 van het Nederlands afwijkende stadsfriese vormen (8 specifiek stadsfries en 6 fries) er 9 bij de duidelijk onregelmatige werkwoorden voorkomen: *kannen* 'gekund', *durst* 'durfde'[147], *sú(de)* 'zou', *sallen* (verleden deelwoord van *salle/selle*), *must* 'moest', *mutten* 'gemoeten', *wú(de)* 'wilde', *willen* 'gewild' en *wurden* 'geworden'. Een geringe frequentie kan hier geen belemmerende factor voor het aanleren zijn geweest, wel gebrek aan doorzichtigheid. Bovendien zitten we in of dichtbij de functiewoorden. De overige 5 zijn: *gliden* 'gegleden', *sitten* 'gezeten', *droegen* 'gedragen', *foel* 'viel' en *gongen* 'gegaan.
Ten slotte: we hebben ook gekeken in hoeverre wat betreft het optreden van de sterke c.q. zwakke vervoeging van concrete werkwoorden het Stadsfries overeenkomt met het Fries dan wel met het Nederlands inclusief het Noord-Hollands dan wel met beide. De details van dit deelonderzoek worden hier achterwege gelaten. De uitkomst was dat het Stadsfries op dit punt in lichte mate overhelt naar het Nederlands. Het Fries bleek over het algemeen meer zwakke vormen te hebben dan het Stadsfries en het Stadsfries weer meer dan het Nederlands.[148]

> 4.4 De afleiding

De afleiding bevindt zich als instabiele sector tamelijk dicht bij de lexicale pool. De hypothese kan dus zijn dat ze zich duidelijk nederlands zal gedragen.
Het onderzoek naar de afleiding wordt helaas belemmerd door het feit dat we voor het Stadsfries nog niet over een goed overzicht beschikken. De bevindingen zijn daarom van voorlopige aard. Om een indruk te krijgen hebben we de stadsfriese woorden in Van der Burg 1991 bekeken: 299 bladzijden met ongeveer 15.000 woorden, en die vergeleken met de daarbij vermelde friese en nederlandse equivalenten.[149] Verder hebben we ter aanvulling nog een kleine schriftelijke vragenlijst door een Leeuwarders-

147 De vroeger vrij algemene (maar nu wat ouderwets geworden) ndl. vorm *dorst* heeft een andere klinker.

148 In de *sprekwurden* vonden we de volgende zwakke vormen die in het Nieuwfries sterk (kunnen) zijn: *ongemerckt* (421, nfri. *ûngemurken*), *drinst* (714, nfri. *ferdronken*) en *nomd* (629, nfri. *nommen* naast *nomd*). Sterk in plaats van zwak is *boecken* (646, nfri. *bakten*).

149 Dat we uitgegaan zijn van Van der Burg 1991 relativeert in zekere mate de uitkomsten: als we er het bildtse woordenboek (Buwalda enz. 1996) naast leggen, dan vinden we daarin soms (nog) andere friese equivalenten bij de vergelijkbare bildtse woorden vermeld. We nemen echter aan dat Van der Burg 1991 een betrouwbaar beeld oplevert en dat eventuele correcties op basis van andere bronnen dat beeld niet ernstig zullen aantasten.

sprekende informant (hieronder aangeduid als L.) laten invullen (het betreft de in het woord vooraf genoemde Ds. Kuperus). Hiervoor zijn we uitgegaan van een aantal morfologische verschijnselen die volgens Pannekeet (1979, 130 e.v.) niet alleen westfries maar ook fries zijn. De vraag aan de informant was of we die ook in het Stadsfries terugvinden.
Bij de vergelijking moesten we om te beginnen constateren dat er maar weinig affixen zijn waarin het Stadsfries overeenkomt met het Fries maar verschilt van het Nederlands of omgekeerd. Op dit punt bestaan er maar weinig elementaire verschillen tussen de betrokken variëteiten. We constateren trouwens, als we het hele nederlandse en friese taalgebied overzien, in het algemeen maar weinig van dergelijke verschillen. Hoe dat komt, is een probleem apart waarop we hier niet kunnen ingaan. (Zie hiervoor bijv. Van Bree 1997c.)
Een uitzonderingsgeval is het friese *-ens* dat weliswaar verwant is met het ndl. *-(e)nis* maar door de taalgebruiker toch wel niet meer als identiek daarmee ervaren zal zijn. Het lijkt (in het oorspronkelijke Fries) een nogal succesvol achtervoegsel te zijn (geweest); het staat niet alleen in de plaats van het nederlandse *-(e)nis* maar ook van het nederlandse *-heid*: *tsjusterens* 'duisternis'; *lichtfeardigens* 'lichtvaardigheid', *tichtens* 'dichtheid', *werksumens* 'werkzaamheid'.[150] Het komt c.q. kwam ook wel, zij het aanmerkelijk minder frequent, in het Stadsfries voor: *benauwdens* 'benauwdheid' *bleuens* 'bleuheid', *goedens* 'goedheid', *gremitigens* 'gramstorigheid', *smearigens* 'smerigheid', *súneges* 'zuinigheid', *toegedanens* 'toegedaanheid' (waarvoor we gelijkluidende woorden in het Fries hebben aangetroffen). L. vermeldt nog *banges* 'bangheid' dat overeenkomt met het fri. *bangens* (en evenals *súneges* door assimilatie de *n* kwijtgeraakt is). Een ander uitzonderingsgeval is het achtervoegsel *-(e)mer* dat in ieder geval voor het Fries door Pannekeet (1979, 133) vermeld wordt: *Bûtenpostmer*. Dit hebben we in het Stadsfries niet teruggevonden; in ieder geval noemt L. iemand uit Buitenpost een *Bûtenposter*. Andere typisch friese affixen[151] zijn *-sma (nuversma* 'een wonderlijk persoon', *-(t)me* (*grutme* 'grootheid'), *-ommen* (*baasommen* 'uitstekend'), *te-* (*tebrekke* 'stukbreken'), *-kje* (*blomkje* 'bloeien') en *-tsje* (*sintsje* 'zonnen'). Ook deze affixen hebben we niet in het Stadsfries teruggevonden. Duidelijke betekenisverschillen tussen

150 Voor *-ens* en *-heid* in het Fries zie Van der Meer 1986. Zie ook E. Hoekstra 1993a waaruit zijdelingse invloed van het Nederlands naar voren komt: zo komt in het Fries *foarsichtigens* haast niet voor omdat in het Nederlands *voorzichtigheid* bestaat, maar wel *tsjûkens* omdat in het Nederlands niet *duikheid* bestaat.

151 We zijn uitgegaan van J. Hoekstra 1998. Morfemen als *wite-* in bijv. *wittegrut* 'wie weet hoe groot', *-guod* in bijv. *fûgelguod* 'gevogelte', *-mannich* in bijv. *deimannich* 'enkele dagen' en dergelijke hebben we verwaarloosd omdat hun affixstatus nog niet helemaal duidelijk is en ze ook van vrij recente datum lijken te zijn.

Nederlands en Fries (op grond waarvan we van verschillende elementen moeten spreken: zie 4.2) zijn we evenmin op het spoor gekomen.
Interessanter zijn de verschillen in gebruik die er tussen het Nederlands en het Fries bestaan. Om te beginnen kleine betekenisverschillen (al genoemd in 4.1.1). Vgl. afleidingen op *-er* van plaatsnamen die ook voor vrouwen gebruikt worden; volgens Pannekeet kan men in het Westfries zeggen: *ze is een amsterdammer*, zoals men in het Fries kan zeggen: *myn frou is yn lemster*. L noemt een vrouw uit amsterdam echter een *amsterdamse*. Andere voorbeelden zijn fri. *appelich* 'van appels houdend' (vgl. ook *fammich* 'van meisjes houdend') en *mefrouwich* 'erop gesteld als mevrouw te worden aangesproken' (Pannekeet 1979, 134). Beide woorden worden echter door L. voor het Stadsfries niet erkend.
Er is ook een interessant verschil in afleidingsbasis. Zo kunnen volgens Pannekeet (1979, 133-134; al in 4.1.1 vermeld) zowel in het Fries als in het Westfries met *ge-* afleidingen van samengestelde werkwoorden gemaakt worden. Die mogelijkheid bestaat volgens L. ook in het Stadsfries: stfr. *geútsoek, gehassenskrab* (fri. *geútsyk, geharsenskrab*). Over de mogelijkheid in het Standaardnederlands bestaat verschil van mening: zie o.a. Tálasi 2009 par. 7.1.2.1. In iedere geval is de vorming daarin wel mogelijk bij onscheidbaar samengestelde werkwoorden van het type *stofzuigen, glimlachen* enz.
Frequenter zijn verschillen in lexicale distributie. Een overeenkomst tussen Stadsfries en Fries vinden we bijv. in *anwenst* (fri. *oanwenst*) tegenover ndl. *aanwensel*. Een overeenkomst tussen Stadsfries en Nederlands vinden we bijv. in *moardenares* (ndl. *moordenares*) tegenover fri. *moardster*.[152]
De overeenkomsten tussen Stadsfries en Nederlands wat betreft de afleiding zijn heel wat groter in aantal dan die tussen Stadsfries en Fries. In het woordenboekmateriaal (het gaat dus om typefrequentie) bleek op de 82 keer dat er verschil was tussen Fries en Nederlands, het Stadsfries 14 keer aan de friese en 68 keer aan de nederlandse kant te staan. Anders gezegd: in 83% van de gevallen, d.w.z. *in hoge mate* bleek, conform de hypothese, het Stadsfries nederlands van oorsprong te zijn. Als we ook, conform 4.1.3, de overeenkomsten op het nederlandse conto zouden plaatsen, zou het percentage nog hoger komen te liggen. Het aantal exclusief friese elementen is dus slechts 14. Zie verder Appendix 5.
Dat de stadsfriese afleiding een duidelijk nederlands karakter heeft, kan goed geïllustreerd worden aan het (frequent gebruikte) voorvoegsel *ge-*.[153] *Ge-* gecombineerd met een werkwoordsstam komt in alle drie de

152 Het WFT heeft hiervoor echter maar één verwijzing. Blijkens de friese taaldatabank vinden we in lopende teksten *moardneres(se)*.

153 Dit is een frequent voorvoegsel. In De Jong 1997 (D1) trof ik bij een snelle telling al 656 maal dit voorvoegsel in zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden aan. Daaronder was dan wel 321 maal de vorm *gewoon* als bijwoordelijk gebruikt bijvoeglijk naamwoord.

variëteiten voor: *gejacht*. Vgl. ook stfr. en fri. *gebrúk* 'gebruik' maar vgl. ook de hierboven gegeven stfr. en fri. vormingen op basis van samengestelde werkwoorden. *Ge-* in zogeheten pseudoparticipia, bijvoeglijk naamwoord geworden deelwoorden en collectiva en het "lege" (betekenisloze) *ge-* ontbreken vaak in het Fries (althans in ons materiaal) maar niet in het Stadsfries: vgl. stfr. *gebloemd* (fri. *blomd*), stfr. *gebeente* (fri. *biente*), stfr. *gebeure* (fri. *barre*). Slechts één keer bleek het Stadsfries aan de kant van het Fries te [154]staan: *leard* 'geleerd'; verder vonden we voor 'getrouwd' zowel *getrouwd* conform het Nederlands als *trouwd* conform het Fries en evenzo *g(e)love* conform het Nederlands en *love* conform het Fries (ook Westfries). Bij Wilkeshuis 1943 (zie appendix 2 in hoofdstuk 2) vonden we overigens *beure* 'ten deel vallen' (denk aan *gebeuren*) en *brek* 'gebrek'.

Ook in de fonologische vorm van de affixen staat (zoals op grond van hoofdstuk 3 viel te verwachten) het Stadsfries meer aan de nederlandse dan aan de friese kant. Zo heeft het Stadsfries *-achtig* tegenover (oorspronkelijk) fri. *-eftich* (vgl. *kynderachtech* naast fri. *berneftich*, naast *bernich*)[155] en *-s* tegenover fri. *-sk* (vgl. *brods*, overigens naast *brodsk*, met fri. *brodsk*). Zelfs voor fri. *-skip*, dat we ook in het Westfries terugvinden, heeft het Stadsfries de nederlandse vorm: *geselskap* (let ook op het voorvoegsel *ge-*) naast fri. en wfri. *selskip*. Aan de friese kant staat het Stadsfries echter met de varianten *-ber* en *-sem* voor *-baar* en *-zaam*. Eigenaardig op het eerste gezicht is het stadsfriese *-hyd* naast ndl. en fri. *-heid*; ook de vorm *-heid* komt trouwens in het Stadsfries voor. Het friese *-heid* wordt echter meestal als [hit] uitgesproken. Het Stadsfries komt dus met zijn twee vormen overeen met het Fries. Het meervoud *-heden* is in alle drie de taalvariëteiten hetzelfde. Met de fonologische vorm van de affixen verlaten we echter in feite het terrein van de morfologie en komen we op dat van de lexicale fonologie (vgl. hoofdstuk 3) terecht. Dit is een instabiel domein; dat de fonologische vorm van de stadsfriese affixen over het algemeen nederlands is, is hiermee in overeenstemming.

Het woordenboekmateriaal laat dus zien dat de stadsfriese afleiding vooral van nederlandse oorsprong is. Het weerspiegelt echter zowel wat betreft de stadsfriese woorden als wat betreft hun nederlandse en friese equivalenten de 19e, 20e-eeuwse situatie. Historisch en dialectgeografisch onderzoek kan hier en daar een wat ander beeld opleveren. Een voorbeeld is *anwenst* dat we terugvinden in het Fries: *oanwenst*, maar niet in het

154 Omdat de afleiding een instabiel onderdeel is, is hier ook, mutatis mutandis, noot 13 in hoofdstuk 2 van toepassing.

155 Volgens het in hoofdstuk 3 gehanteerde criterium hebben we hier in het achtervoegsel (er is op twee punten verschil) met een lexicaal verschil te maken. We kunnen echter toch wel aannemen dat de vormen over en weer geïdentificeerd worden (vgl. de werkwijze in hoofdstuk 2).

Nederlands: *aanwensel*. Op basis van de moderne stadia moeten we hier concluderen dat het Stadsfries overeenkomt met het Fries maar niet met het Nederlands. Het WNT (het betreffende deel is uit 1882) registreert *aanwenst* echter ook voor het Nederlands, met de opmerking dat *aanwensel* nu gebruikelijker is, en met 17e-eeuws citaten van Bredero en Brandt. Het wordt trouwens ook in Pannekeet 1979, 70 voor het Westfries vermeld en in Boekenoogen 1821, 77 ook voor het Zaans. Zo gezien zou *aanwenst* dus ook uit het Nederlands kunnen komen, m.a.w. het geval is eigenlijk niet bewijskrachtig (vgl. geval A3 in 1.11, weliswaar met dien verstande dat het in het Fries vóór 1800 niet overgeleverd is). Behalve *aanwenst* zijn er nog twee voorbeelden die we in het WNT hebben teruggevonden: *askech* (WNT *askig*) en *freemdte* (WNT *vreemdte*). Andere voorbeelden zijn blijkens Pannekeet 1979 of 1995 ook heel goed in het Westfries mogelijk: het, hierboven al genoemde, *leerd* (zonder voorvoegsel), *bulterich* en *skellerij*. Het Hollands houdt trouwens over het algemeen van vormingen op *-erig* en *-erij* terwijl in het Westfries en Zaans ook vormingen op *-te* heel gewoon zijn. Vormingen op *-ens* en een geval als *minnechjes* 'minnetjes' hebben we niet voor het Westfries vermeld gevonden, evenmin als *inkommer* 'inkomeling' maar laatstgenoemde vorm zouden we ook voor het Nederlands of specifiek het Hollands niet willen uitsluiten.

Als we de gevallen die ook uit het Nederlands (of specifiek het Hollands) zouden kunnen komen, als in strikte zin niet bewijskrachtig beschouwen (vgl. richtlijn A3 in 1.11), dan blijkt op de 79 keer dat er verschil is tussen het Nederlands en het Fries, het Stadsfries in 86% van de gevallen (68 maal) aan de nederlandse kant te staan. Het nederlandse karakter van de afleiding komt dan nog sterker naar voren, het exclusief friese aandeel nog minder sterk. Ook dit percentage wordt uiteraard hoger als we ook nu weer de overeenkomsten tussen de drie taalvariëteiten aan het Nederlands zouden toeschrijven (zie 4.1.3).

Levert historisch onderzoek ook voor het Fries nog wat op? Uit de *sprekwurden* noteerden we maar drie afwijkingen van het moderne Fries. Het lijkt verantwoord die te verwaarlozen.[156] In naslagwerken voor het Nieuw-Fries, het *Friesch Woordenboek* van Waling Dijkstra uit 1900 (Dijkstra 1900) en het WFT, vinden we verder weleens een nederlands aandoende vorming die in Van der Burg 1991 niet als fries equivalent wordt opgegeven. Er is dan echter zeer waarschijnlijk sprake van nederlandse invloed. Zo

156 De *sprekwurden* hebben, in 33, *ongesoun* 'ongezond'; een overeenkomende afleiding ontbreekt in het Nieuwfries en wordt in Van der Burg 1991 niet voor het Stadsfries vermeld. Het voorvoegsel *ge-* is wel een nederlands insluipsel. In de hedendaagse friese spreektaal komen echter combinaties met *ûnge-* toch wel voor: vgl. *ûngemurken* 'ongemerkt'. Twee keer noteerden we in de *sprekwurden* een vorming met *-te* in plaats van *-sel*: *backte, broute* (nfri./stfr./ndl. *baksel, brouwsel*).

vinden we bij Waling Dijkstra (1900) de vorm *gelearde* vermeld dat met zijn voorvoegsel *ge-* (zie boven) niet erg fries aandoet. We kunnen ervan uitgaan dat de friese equivalenten die Van der Burg geeft, de autochtone zijn en dat de nederlands aandoende bij Dijkstra en in het WFT van na de 16e eeuw dateren (evt. via het Stadsfries in het Fries gekomen). Bij Waling Dijkstra vinden we trouwens soms de kwalificatie *hollandisme*. Bovendien maakt een kleine steekproef al duidelijk dat de Nederlandse aandoende varianten zo gering in aantal zijn dat we ze zonder bezwaar kunnen verwaarlozen.

Hoe dan ook, de analyse van het stadsfriese materiaal laat zien dat de afleiding zich zeer duidelijk aan de nederlandse kant bevindt. Voor schema 8 (4.1.2) zijn we ervan uitgegaan dat het bij de afleiding over het algemeen om niet-elementaire verschillen gaat. Dat dit juist is, kan uit de besproken gevallen duidelijk geworden zijn. Overigens komt het effect van het betreffende onderscheid (voorzover het er is) niet duidelijk in het materiaal naar voren: vgl. het nog tamelijk veelvuldig optreden van het achtervoegsel *-ens* (dat een elementair verschil betekent) in het Stadsfries. De doorzichtigheid speelt zoals al in 4.1.1 behandeld is, een wisselende rol en heeft dus weinig verklaringskracht. Ze kan misschien wel verklaren dat het zo juist genoemde succesvolle (productieve) *-ens*-suffix ook in het Stadsfries is terechtgekomen. Of beter gezegd: dat de minder doorzichtige ndl. procédés met *-enis* en *-heid* het daartegen soms hebben moeten afleggen. De mindere doorzichtigheid daarvan belemmerde het aanleren.

We moeten overigens nog met de volgende omstandigheid rekening houden. Meer nog dan bij de flexie is het onderscheid tussen pasklare woorden en de daaraan ten grondslag liggende procédés van belang. In veel sterkere mate dan bij de flexie hebben we in ons mentale lexicon reeds gevormde afleidingen met hun specifieke betekenissen opgeslagen (lexicale opslag). Deze vormingen maken deel uit van het lexicon (en wel van de verzameling inhoudswoorden) en zullen zich als als gevolg daarvan weinig stabiel gedragen. Dit gegeven draagt nog eens extra bij aan de instabiliteit van de afleiding, dus versterkt het aanleren. (Vgl. noot 32 waar duidelijk blijkt dat ieder lexicaal geval zich apart gedraagt.)

> 4.5 De verkleinwoorden

Omdat ze wel een heel bijzonder beeld oplevert, geven we de verkleinwoordvorming een aparte behandeling. Conform schema 8 in 4.1.2 hebben we hier met een behoorlijk stabiel onderdeel te maken. De verwachting kan derhalve zijn dat ze zich fries zal gedragen.

We kunnen er om te beginnen kort over zijn: ze is in het Stadsfries zoals

in het Fries. Fokkema (1937, 151) (naar wie we verwijzen voor fonetische bijzonderheden) geeft *-ke* na klinker, tweeklank, *m, p, f, s en r*, *-tsje* na *l, n en t* en *-je* na *k, ch* en *nk*: stfr. *moeke, eike, boomke, popke, wyfke, doaske* 'doosje', *broerke, steeltsje, kantsje* 'kannetje', *boatsje* 'bootje' (vgl. ook *boardsje* 'boordje' met <d> voor *t*), *koekje, oochje, jonkje* 'jongetje'. Vgl. hiermee de friese verkleinwoorden: *doke* 'duifje', *aaike, beamke, popke, wyfke, doaske, bruorke, stâltsje, kantsje, boatsje, boardsje, koekje, eachje, jonkje*.[157]

Als stadsfriese alternatieven geeft Fokkema *oochke* en *flachke*; bij Van der Burg (1991) vonden we bij *see* niet het te verwachten *seeke* maar *seetsje* (dat in het Fries in het zuid-westen voorkomt). Gaat het grondwoord uit op *st*, dan vervalt in het Stadsfries de *t*: *kasje*. Blijkens Tiersma (1985, 60) is dit ook een mogelijkheid in sommige friese dialecten. Als standaardvorm geeft hij echter *kaske*, waarin volgens de regel *-ke* optreedt na een *s*.

Tiersma (1985, 60) wijst op *-ke* na *l, t* en *n*, speciaal in namen (*Hylke*) maar ook in een woord als *holke* bij *holle* 'hoofd'. Hij spreekt in dit verband van fossilisering. Fokkema (1937, 151) geeft nog als voorbeeld *bernke* bij *bern* 'kind' en wijst op de gevoelswaarde van deze vormen: ze drukken 'iets liefs, iets bevalligs' uit. Hij neemt aan dat het verschijnsel ook in het Leeuwarders moet zijn voorgekomen en beroept zich daarvoor op Winkler: "Het is moeilijk om een regel op te geven, waarnaar de woorden met *je* en *tsje* of met *ke* tot verkleinwoorden worden gevormd, want er zijn zeer vele uitzonderingen, en voor eenige woorden zijn ook beide verkleiningsvormen in gebruik, bijv. *kiinke* en *kiintsje*, 'kindje'" (zie Winkler 1874, I, 466, geciteerd maar niet altijd correct in Fokkema 1937, 152). Blijkbaar heeft zich zowel in het Stadsfries als in het Fries in vrij recente tijd een ontwikkeling van *-ke* tot *-tsje* voorgedaan.[158]

De overeenkomst tussen Stadsfries en Fries is duidelijk. Opvallend daarbij is niet alleen het optreden van de *-ke*-variant maar ook het ontbreken van een tussensjwa na korte klinker plus liquida of nasaal: vgl. stfr. fri. *kantsje* met ndl. *kannetje*, en de achtervoegselvariant *-tsje*. Het totaalbeeld doet ook denken aan het Westfries en het Zaans: oude vormen op *-ke* zijn ook uit deze dialecten bekend, verder ook het ontbreken van de tussensjwa (ook wel als een conservatisme te beschouwen), maar niet de variant *-tsje* (Pannekeet 1995). Dit suffix wordt echter wel voor het oudere Waterlands

157 Uit de *sprekwurden* noteerden we slechts één verkleinwoord, nl. *schoecke* (nfri. *skoechje*) 'schoentje'. Dit is een voorbeeld van de bredere toepassing van het *-ke*-suffix in de 16e eeuw: *skoech-ke* > *skoeke* (met assimilatie).

158 In het Fries komt *–lke* tot ongeveer 1700 voor (incidenteel nog in de late 18e eeuw), *-nke* tot ongeveer 1650, *-tke* tot ongeveer 1700. Vóór 1650/ 1700 is er al sprake van variatie. In hypercorristica is *-ke* langer bewaard gebleven, bijv. in *bernke* dat blijkens de gegevens in de taaldatabank nog in 19e- en vroeg 20e-eeuws materiaal voorkomt. Maar al sinds de 18e eeuw is *bernt(s)je* het gewone verkleinwoord.

genoemd (zie Van Ginneken 1954, I, 58). Typisch noord-hollands, maar niet fries en stadsfries, is de klankgroep *-nje* in plaats van *-n(e)tje*: *manje* 'mannetje'. Het Westfries kan evenals het Zaans overigens ook *-ie* hebben: *skroefie, poppie, dinkie,* maar die kan later ontstaan zijn en op invloed vanuit het zuiden (midden-Holland) berusten. Dergelijke ie-vormen zijn overigens ook uit de noordwestelijke dialecten van Friesland bekend.[159]
Met de verkleinwoordvorming in midden-Holland bestaat er behalve wat betreft het al dan niet voorkomen van *-ie* (wél in midden-Holland, niet in het Stadsfries en evenmin in het Fries met uitzondering van het zoeven genoemde noord-westen) het belangrijke verschil dat daar wél de tussensjwa een rol speelt, evenals trouwens in het Standaardnederlands (dat echter niet de *ie*-vormen kent). Ook tussen de friese/stadsfriese verkleinwoordvorming en die van de zuid-hollandse eilanden en waarden zijn er belangrijke verschillen. Behalve door de tussensjwa zijn de dialecten daarvan gekenmerkt door een consequente *ie* in het achtervoegsel: vgl. bijv. *haantjie* en door de achtervoegselvariant *-(e)chie*: *kannechie, aaichie.*[160] Een achtervoegselvariant met *ts* duikt in Utrecht op, bijv. in *pootsie,* maar het is om allerlei andere redenen (zie 3.38.2) voor de oorsprong van het Stadsfries niet erg waarschijnlijk in de richting van dit gewest te denken.[161]
Hoe moeten we de ontwikkeling van *-ke* tot *-tsje* zien? Er zijn om te beginnen twee mogelijkheden. De ontwikkeling kan in het Fries, als gevolg van een mouillerende articulatietendens (vgl. Van Loey 1970, 230), begonnen zijn waarna deze ontwikkeling door blijvende substraatwerking ook in het Stadsfries terecht gekomen is. Ook is het mogelijk dat ze in het Stadsfries zelfstandig heeft plaatsgevonden doordat een mouilleringstendens ook daarin werkzaam was. Het laatste kan dan toch weer aan friese substraatwerking worden toegeschreven. Als we

159 In diezelfde dialecten wordt ook het verbale *-tsje* als [tsi] uitgesproken zoals in meitsje 'maken'.

160 Het Katwijks heeft de ie consequent in het meervoud: *haantjies* naast enkelvoud (steeds zonder ie) *haantje.* Zie voor verdere gegevens over de zuid-hollandse verkleinwoordvorming Van Bree 2004.

161 Een in de tijd verder terugreikende vraag betreft de herkomst van *-ke.* In de oudfriese teksten komt praktisch geen verkleinwoordvorming voor. Houdt dat verband met het juridische karakter van de teksten? (Vgl. Hofmann 1961, 80). Of is de verkleinwoordvorming uit het Oudfries verdwenen en later onder nederlandse (hollandse) invloed weer in ere hersteld? Dat een diminutiefpatroon radicaal in onbruik kan raken, laat (vanaf de 19e eeuw) het noordelijke Nederduits zien (Hofmann 1961, 124). In de (friese!) stadsadministraties uit de 15e en 16e eeuw komen voor *-ken* (voor modern –ke), *-ske* en *-len* (voor modern *-je*) en *-(t)ien* (voor modern *-(t)sje).* Uitzonderingen zijn *meldke* en *butke.* Op de interpretatie van deze varianten kunnen we hier niet ingaan.

verder kijken dan het Fries, zijn er opnieuw twee mogelijkheden. De ontwikkeling is autochtoon of moet op de een of andere manier aan hollandse invloed worden toegeschreven. Voor de eerste mogelijkheid pleit dat de friese palatalisering niet tot de verkleinwoorden beperkt blijft: vgl. bijv. *meitsje* 'maken'. (Dat deze vorm niet stadsfries is, is een kwestie van lexicale fonologie: zie hoofdstuk 3.) Tegen de tweede mogelijkheid pleit dat Noord-Holland, waaraan we dan toch weer als eerste gebied willen denken, (anders dan Van Loey suggereert) niet als centrum van de hollandse mouillering kan worden beschouwd; daarvoor worden er ook recent nog te veel *-ke*-vormen teruggevonden. Het centrum moet zuidelijker gezocht worden (vgl. Van der Schaar 1981). Maar over de Zuiderzee kunnen ook contacten met meer zuidelijke gebieden bestaan hebben en Noord-Holland kan natuurlijk als doorgeefluik gefungeerd hebben.[162]

Voor het schema hebben we, terecht gezien de besproken vormen, aangenomen dat het hier om niet-elementaire verschillen gaat. Ook *-ke* is in het Nederlands niet onbekend en dat geldt zeker voor het 16e-eeuwse Nederlands Hollands. Secundair wordt de stabiliteit nog eens sterk bevorderd door de vormelijke doorzichtigheid en ook wel, ondanks de veelvuldig optredende betekenisspecialisatie, door semantische doorzichtigheid. Evenals bij de in 4.4 besproken afleiding moeten we ook bij de verkleinwoordvorming rekening houden met lexicale opslag. Dit kan enigermate afdoen aan de stabiliteit.

De conclusie kan zijn dat de verkleinwoordvorming *in hoge mate* fries is (zelfs voor 100%). Dat veel ervan ook buiten Friesland wordt teruggevonden, hoeft aan deze conclusie niets af te doen. Belangrijk is dat we exclusief nederlandse c.q. hollandse elementen niet hebben aangetroffen. Wat in alle drie de variëteiten teruggevonden wordt, kunnen we op het friese conto schrijven (vgl. 4.1.3). De verkleinwoordvorming gedraagt zich dus net als de flexie van het werkwoord en van het bijvoeglijk naamwoord. Ook nu kunnen we een bevestiging van de hypothese vaststellen. Toch blijven de overeenkomsten met het Noord-Hollands, ruimer het Hollands, opvallend. Aan de ene kant kunnen deze een oud stadium weerspiegelen (bijv. wat betreft het ontbreken van de tussensjwa), aan de andere kant kunnen ze althans ten dele aan zuidelijke invloeden worden toegeschreven. Het Fries dan wel het Stadsfries kunnen daarvoor de

162 De hollandse en friese mouilleringen passen in een groter geheel. De vraag of ze op een gemeenschappelijk, ingweoons, substraat teruggaan (vgl. Van Loey 1970, xxxiv en vgl. de palataliseringen in het Engels: Prins 1972, 200 e.v.), laten we hier rusten, evenals de vraag hoe het Stadsfries zich precies verhoudt tot andere dialecten als het oost- en west-Amelands, het Bildts, het Hindelopens, het Schiermonnikoogs enz. Dit complex van vragen vraagt om verder onderzoek.

invalspoort geweest zijn of ze kunnen beide deze rol gespeeld hebben. Misschien doen we er goed aan de conclusie van zo-even af te zwakken tot *overwegend fries*. Dat lijkt gezien de symbiotische verhouding van Fries en Stadsfries een aanvaardbare formulering.

> 4.6 De samenstelling

Evenals de afleiding bevindt ook de, instabiele, samenstelling zich in de buurt van de lexicale pool. De verwachting kan zijn dat ook deze zich nederlands zal gedragen.
Ook voor de samenstellingen missen we voor het Stadsfries een overzicht. We maken weer gebruik van de al voor de afleiding geraadpleegde werken (zie 4.4). Verschillen in wijze van samenstelling zijn we niet of nauwelijks op het spoor gekomen. Het komt ons overigens voor dat er ook op dit punt in het algemeen maar weinig regionale verschillen zijn. Voorbeelden zijn misschien het merkwaardige friese *pinebúk* 'buikpijn' dat we op deze wijze in het Stadsfries terugvinden. Vgl. ook stfr. *pinekeel,* fri. *pinekiel* 'pijn in de keel', stfr. *pinemon*, fri. *pinemûle* 'pijn in de mond'. Vgl. verder ook het friese *wiidwaach* 'wagenwijd' dat in het Stadsfries *widewaach* luidt. Bij J. Hoekstra 1998 (48) vonden we nog gevallen waarover ik, met L., voor het Stadsfries onzeker ben, bijv. het type *healwei-tolventrein* 'de trein van half twaalf' (vgl. eng. *the half past eleven service*). En verder, bij Hoekstra op blz. 53-55, de "genitivyske gearkoppelingen" met de klemtoon achterop die als gevolg van de specifieke betekenis van het eerste lid ook in hun geheel een dergelijke betekenis hebben, bijv. *keamersdoar* dat in tegenstelling tot *keamerdoor* 'deur van een specifieke kamer' betekent. Dergelijke samenstellingen troffen we ook nogal eens aan in de *sprekwurden*: *ien smids door, de hels doar, heere boecken*. Mede door de spelling zijn ze in de *sprekwurden* niet altijd goed te scheiden van voorgeplaatste genitieven, vgl. *Aabe Sjucksma luimen* (5).[163] Op blz. 57-58 bespreekt Hoekstra nog de voor het Fries zo kenmerkende nomenincorporatie als in *ik sil de stêd yn te cd-keapjen* 'ik ga de stad in om cd's te kopen' (waarop we in hoofdstuk 5 nader zullen ingaan).
We vonden wel verschillen in stamkeuze en tussenklanken.[164] Hiervan volgen hieronder een paar voorbeelden.

163 Zie voor dit type speciaal J. Hoekstra 2002.

164 Het onderscheid tussen verschil in stamkeuze en verschil in tussenklank is wel eens moeilijk. Het verschil tussen ndl. *hanglamp* en fri. *hingellampe* zien we (afgezien van het vocaalverschil) als een verschil in stamkeuze: *hang* tegenover *hingel*: vgl. het werkwoord *hingel-je* 'slap neerhangen' (*-el-* kan overigens in het Fries ook bindfoneem zijn: vgl. *skrikkeldei* (ndl. *schrikkeldag*)). Het verschil tussen ndl. *beddegoed* tegenover fri. *bedguod* zien we als een verschil in al dan niet aanwezig zijn van een tussenklank: *bedd-e-goed* tegenover *bed-guod*.

Verschil in stamkeuze doet zich voor bij samenstellingen met ndl. *rij* als (deel van het) eerste lid: fri./stfr. *autorydles* tegenover *autorijles* (vgl. ook fri. stfr. *rydles*). Dit geval is echter voor de samenstelling op zichzelf weinig bewijskrachtig: dat het Fries en het Stadsfries *rijd-* en niet *rij-* heeft, hangt er wel mee samen dat in stfr. fri. *ride* geen d-syncope is opgetreden. Deze syncope treedt nl. wèl op bij d uit stemloze maar niet bij d uit stemhebbende fricatief van het Gemeengermaans. Het verschil is dus tot de lexicale fonologie te herleiden (vgl. 3.30). Bewijskrachtiger is het verschil in stamkeuze bij de types fri. *iterstiid* (stfr. *eterstyd*) tegenover ndl. *etenstijd* en fri. *huodsjedoaze* (stfr. *hoëdsjedoas*) tegenover ndl. *hoedendoos*. Niet altijd echter staat het Stadsfries bij de beide genoemde types aan de friese kant: vgl. stfr. *wryfdoek* naast fri. *wriuwersdoek*; stfr. *puntesliper* naast fri. *puntsjesliper*. Aan de nederlandse kant staat het Stadsfries bij de volgende types: stfr. *middeleeuwen* (fri. *midsieuwen* maar vgl. ook bijv. fri. *middelpunt*); stfr. *hanglamp* (fri. *hingellampe* maar vgl. ook naast fri. *wippelplanke wipplanke*); stfr. *eetsaal* (fri. *itensseal* naast *ytseal*); stfr. *saterdachavond* (fri. *sneon-te-jûn*).

Verschil in tussenklanken doet zich op vrij grote schaal voor. Zo staat het Stadsfries aan de nederlandse kant in *beddegúd* 'beddegoed' tegenover fri. *bedguod* maar aan de friese kant in *bedsplanke* (fri. *bêdsplanke*) tegenover ndl. *beddeplank*. Vrij systematisch staat het Stadsfries aan de friese kant bij het type *kroantsjepen*, fri. *kroantsjepinne* (ndl. *kroontjespen*). De nederlandse regel dat een verkleinwoord als eerste lid alleen mogelijk is bij een tussen-*s*, geldt niet voor het Fries en het Stadsfries (vgl. in dit verband ook het hierboven al besproken stfr. *hoëdsjedoas*, fri. *huodsjedoaze*). Overigens vonden we voor het Stadsfries met tussen-*s* *streekjesbroek* (fri. *streekjebroek*, ndl. *streepjesbroek*) en voor Stadsfries en Fries *poffertjeskream* (ndl. *poffertjeskraam*).

In het woordenboekmateriaal (zie appendix 6; ook nu gaat het dus om type-frequentie) komt qua stamkeuze of tussenklank op 89 gevallen 27 keer overeenstemming tussen Stadsfries en Fries voor tegen 62 keer tussen Stadsfries en Nederlands. Anders gezegd: er is in 70% van de gevallen overeenstemming tussen de beide laatstgenoemde variëteiten. Bij deze berekeningen hebben we bijv. alle gevallen met *rijd-* als één genomen. Nemen we alle gevallen afzonderlijk, dan zijn de getallen op 121 keer resp. 33 keer en 88 keer en 73%. Bij deze berekingen hebben we steeds de gevallen waarin het Fries behalve een eigen vorming een vorming heeft die overeenkomt met het Nederlands, als in strikte zin niet-bewijskrachtig beschouwd. Het is overigens opvallend dat telkens wanneer het Fries variatie vertoont, het Stadsfries aan de nederlandse kant staat. De conclusie kan zijn dat de samenstelling *overwegend* nederlands van karakter is. Die conclusie wordt nog duidelijker wanneer we speciaal letten op wat exclusief fries is en wat overeenkomt tussen

de drie variëteiten, op het conto van het Nederlands c.q. het Hollands schrijven.
Ook nu blijkt weer bij historisch en dialectgeografisch onderzoek het beeld hier en daar genuanceerd te moeten worden. Zo worden *pankoek, koeiestal, rijdpaard, regenwatersbak* ook in het WNT genoemd. Uit Pannekeet 1995 blijkt verder dat het Westfries een tussensjwa kan hebben waar die in het Standaardnederlands ontbreekt, bijv. in *neutemuskaat*. Vgl. hiermee stfr. (conform het Fries) *bruggewachter, koeiemest, koeiestal,* die trouwens ook voor het Zuid-Hollands bekend voorkomen (evenals *notemuskaat*). Verder heeft het Westfries evenals het Fries en het Stadsfries vormingen op *-ers,* bijv. *melkerstoid* en *eterstoid,* en een tussen-*s* waar die in het Standaardnederlands ontbreekt, bijv. in *bedsplank* (ook in Boekenoogen), *keêlsgat, slootswater* (stfr. *bedsplank(e), keelsgat, sloat(s)water*). Het friese en stadsfriese type *duitsjedief* (met de "enkelvoud"svorm van het verkleinwoord als eerste lid) hebben we echter voor het Westfries niet vermeld gevonden. Als we de vormingen die we ook in het Nederlands (of specifiek in het Westfries) vinden als in strikte zin niet bewijskrachtig zouden beschouwen[165], zou de balans nog meer ten gunste van het Nederlands doorslaan. De uitkomsten zijn dan bij de beide manieren van berekening (zie boven) resp. 62 nederlands op 81 (dus 77%) en 88 nederlands op 113 (dus 78%).
Wat de *sprekwurden* betreft, ook bij de samenstellingen laten die maar weinig afwijkingen van het Nieuwfries zien. Ze kunnen zonder bezwaar verwaarloosd worden.[166] Wat de nederlands aandoende vormingen betreft die we niet in Van der Burg 1991 maar wel in Dijkstra 1900 en WFT aantreffen, het lijkt ook nu weer gerechtvaardigd (zie de overwegingen in 4.4) die te verwaarlozen.
Zoals wel gebleken is, zijn de verschillen over het algemeen niet-elementair van aard. Wat de doorzichtigheid betreft, die is in de doeltaal, het Nederlands, niet bijzonder groot. Vooral de semantische doorzichtigheid is niet groot: samenstelling gaat bijna altijd daarmee gepaard (zie voor een voorbeeld 4.1.1). Vormelijk ondoorzichtig (althans weinig doorzichtig) is het gebruik van de zogenoemde tussenklanken (de voorbeelden zijn uit de doeltaal): vgl. bijv. *volksaard, volkenkunde, volkerengemeenschap,* en ook: *schaapherder, schaapskooi, schapevlees*. Dat geldt ook voor het gebruik van stamvarianten: vgl. *midwinter, middelvinger*. Beide factoren (het niet-elementaire karakter van de verschillen en het

165 We hebben dan te maken met geval A3 in 1.11 zij het weer dat het oudere Fries ons niet bekend is.

166 De afwijkingen betreffen: *kuw finne* (363) in plaats van nfri. *kowefinne* 'koeweide' en *houns holle* (1115) in plaats van nfri. *hûnnekop* 'kop van een hond'. J. Hoekstra (2002, 246) noemt nog *skoudersbledden* bij Eelke Meinerts (*Aagtje IJsbrants*; 18e eeuw) tegenover hedendaags fries *skouderblêden*.

gebrek aan doorzichtigheid) hebben het aanleren van de nederlandse samenstelling niet verhinderd. Als we kijken naar specifieke patronen, dan valt in ieder geval het doorzichtige type *kroantsjepen* 'kroontjespen' te noemen dat we zeven maal voor het Stadsfries hebben genoteerd. Maar het patroon van de doeltaal: *kroontjespen*, doet in doorzichtigheid daar niet voor onder.
Ten slotte geldt ook voor de samenstelling dat we rekening moeten houden met kant en klaar in het mentale lexicon opgenomen samenstellingen die de instabiliteit van de inhoudswoorden delen.

> 4.7 Afsluiting

De uitkomsten van de in de vorige paragrafen gegeven analyses kunnen als volgt worden samengevat:

1 flexie zelfstandige naamwoorden (extern, inherent): overwegend nederlands;
2 flexie bijvoeglijke naamwoorden (extern, voor een belangrijk deel contextueel): overwegend fries;
3 flexie werkwoorden (extern, voor een belangrijk deel contextueel): overwegend fries;
4 klankwisselingen bij sterke werkwoorden enz. (intern, inherent): in hoge mate nederlands;
5 afleiding: in hoge mate nederlands;
6 verkleinwoordvorming: overwegend fries;
7 samenstelling: overwegend nederlands.

In alle gevallen werden de hypothesen (in redelijke mate) bevestigd. Een uitzondering is in ieder geval de flexie van de zelfstandige naamwoorden die beter als overwegend nederlands dan als fries/nederlands kan worden gekarakteriseerd. Verder is gebleken dat de in 1.3. en 4.1 van dit hoofdstuk behandelde factoren in redelijke mate verklarend zijn hetgeen de in die paragrafen ontwikkelde theorie ondersteunt.[167]
Valt er voor zover onderdelen uit het Nederlands stammen, iets te zeggen over een meer specifieke oorsprong, bijv. uit het Noord-Hollands? Bij de sterke werkwoorden is er in ieder geval één vorm die op dit dialect wijst, nl. *vongen* 'gevangen' (zie appendix 4). De vorm *dein* 'gedaan' is moeilijk te interpreteren: mogen we hem aan stfr. *deen* gelijkstellen?. Het Fries heeft *dien* uit ofri. *deen* (met Umlaut). Er is trouwens ook een vorm, nl. *ropen*

167 Over de onderlinge sterkteverhouding van de verschillende factoren zie Van Bree 2002.

'geroepen' die eerder in zuid-hollandse richting wijst (Weijnen 1966, 286, Opprel 1986, 40). We kunnen verder denken aan samenstellingen van het type *bruggewachter* (met tussensjwa), *eterstyd* 'etenstijd', *autorijdles, kachelspijp* en *katjedrop* die ook noord-hollands zijn en omdat het een instabiel onderdeel betreft, ook heel goed een noord-hollandse oorsprong kunnen hebben. De overeenkomsten met het Noord-Hollands zijn in ieder geval te opvallend om te verwaarlozen. Overigens kunnen de noord-hollandse verschijnselen in kwestie op hun beurt aan een ouder fries substraat toegeschreven worden (zie 1.7).[168] Bij de meervoudsvorming is de variant *-ers* hollands, maar niet specifiek noord-hollands.

168 Dat bepaalde vormingen, bijv. de meervoudsvorming op *-s* of de samenstelling van het type *pakjedrager*, ook in het Gronings voorkomen of daarin een zekere voorkeur hebben, is (vgl. 3.38.2) geen reden om voor het ontstaan van het Stadsfries aan het Gronings te denken.

··· *Hoofdstuk 5: Syntaxis*

> 5.1 Inleidende opmerkingen

De syntaxis is al in 1.3.2 ter sprake gekomen. We hebben de syntaxis daar, binnen het kader van een theorie van tweede-taalverwerving, als een relatief abstract en daardoor stabiel taalonderdeel leren kennen: ze wordt beheerst door regels die in abstracte termen, in termen van zinsdelen en woordsoorten kunnen worden geformuleerd. Dat is overigens niet in alle gevallen in even sterke mate het geval. We zullen hieronder kennis maken met de zgn. *band lek*-constructie zoals in *heb de band lek*. Hierin speelt ook een concreet lexicaal element een rol: *hebben* (dat overigens kan afwisselen met *krijgen: ik kreeg de band lek*). Ook andere voorbeelden zullen we tegenkomen: zo speelt in de absentief het werkwoord *zijn* een rol (*hij is vissen*) en zullen ook constructies met *te* en *gaan* aan de orde komen. Er is een vloeiende overgang tussen syntaxis en lexicon (vgl. bijv. Verhagen 2005). Omdat het meestal gaat om elementen die als functiewoorden zijn te beschouwen of daar dichtbij staan, blijven we toch steeds in de buurt van de syntactische pool. Behalve de abstractiegraad is in 1.3.2 het verschil tussen elementaire en niet-elementaire verschillen genoemd. Aan dit verschil zullen we op het eind van dit hoofdstuk nog enige aandacht besteden. We zullen zien dan sommige verschillen elementair en andere niet-elementair zijn. We kunnen daarvoor een neutraal effect aannemen. Het verschil tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde syllaben speelt uiteraard geen rol. Het verschil tussen doorzichtige en ondoorzichtige patronen kan in de syntaxis wél een rol spelen. Hieronder zal het echter steeds gaan om (vrij) systematisch optredende verschijnselen. We kunnen aannemen dat deze doorzichtigheid de al aanwezige stabiliteit zal versterken (vgl. vooral 4.1.1). Wat betreft de frequentie zijn geen gegevens beschikbaar. Het gaat in het algemeen niet om zeer frequent optredende verschijnselen: men moet vaak lang doorlezen voordat men een voorbeeld tegenkomt. Een uitzondering moeten we dan wel maken voor het in 5.3 te bespreken volgordeverschijnsel (de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep). De frequentie zal dus in het algemeen niet erg stabiliteitsversterkend werken (vgl. weer 4.1.1). Toch kunnen we de syntaxis in kwestie als een stabiel onderdeel blijven beschouwen. De hypothese kan derhalve zijn dat ze vooral fries zal zijn.

Zoals we al vaak bij stabiele onderdelen hebben gezien (zie vorig hoofdstuk), vinden we de elementen in kwestie ook vaak buiten Friesland terug, in het Noord-Hollands of zelfs algemeen in het Nederlands. Dat verhindert ons, binnen en tweede-taalverwervingsscenario, niet om toch in friese richting te denken. Omdat het om stabiele elementen gaat, zullen we niet alleen de exclusief friese maar ook de elementen die zowel nederlands als fries zijn, op het friese conto schrijven (vgl. 1.9 en 1.11). Exclusief nederlandse elementen zijn in ieder geval met de hypothese in strijd.

Er zijn heel wat gevallen waarin Stadsfries, Fries en Nederlands overeenkomen. Zo manifesteren alledrie de taalvariëteiten zich als continentaal westgermaanse talen, in die zin dat ze de "tang" kennen (in de hoofzin persoonsvorm voorop, achterin de andere werkwoordsvormen), in de bijzin de werkwoordsvormen achterin plaatsen en inversie vertonen (een vooropgeplaatst zinsdeel voorop gevolgd door de persoonsvorm en daarna het onderwerp). Bij de overeenkomsten komen we soms bij *aanvaard gesproken,* soms bij *substandaard* of *dialectisch* Nederlands terecht (ook buiten het Noord-Hollands). Bij bijv. de zgn. prepositiestranding van het type *dat boek ben ik toch zo blij mee* (in het Fries als standaard aanvaard) komen we in aanvaard gesproken Nederlands (echter niet van Vlaanderen) terecht, bij bijv. perifrastisch *doen* als in *dan deden we altijd eerst de ramen zemen* in substandaard Nederlands (maar weer niet van Vlaanderen). Een voorbeeld van een vrij algemeen in gesproken Nederlands voorkomende volgorde vormen ook bijzinnen met hoofdzinsvolgorde al dan niet met voegwoord, dus van het type *hij zei (dat) hij wou in die winkel een boek kopen* (zie De Rooij 1965). (Bij een 'niet-werkelijkheid' is deze volgorde echter niet mogelijk: **hij deed alsof hij was een dronken man.*)

De verschijnselen die besproken worden, zijn geselecteerd op basis vooral van Tiersma 1985: op welke punten wijkt de friese syntaxis af van de nederlandse? De stadsfriese bronnen zijn al in 1.6.2 ter sprake gekomen. Daar is opgemerkt dat er maar weinig secundaire bronnen beschikbaar zijn, in feite slechts één artikel: Van der Meulen 1936-1937. Verder zijn er wat opmerkingen in Gosses 1929 en 1933. Als primaire bronnen kunnen we de teksten in Burger 1944 gebruiken. Enige voorzichtigheid is daarbij geboden omdat ze soms door van huis uit fries-sprekenden zijn opgetekend wat een te sterke friese kleuring veroorzaakt kan hebben (Van der Veen 1991). Zoals in genoemde paragraaf ook vermeld, zijn de lacunes in onze kennis aangevuld met interviews die samen met leidse studenten in de periode 1991-1994 in Leeuwarden en Franeker, en ter vergelijking ook in het friese Grou en Herenveen en in het westen van Nederland, zijn afgenomen. Over dit interviewonderzoek wordt de lezer hieronder nader geïnformeerd.

> 5.2 Het interviewonderzoek

In Leeuwarden werden 35 bruikbare interviews afgenomen en in Franeker 15, daarnaast in het westen van Nederland (vooral de omgeving van Leiden) 20 en in het friestalige gebied eveneens 20, namelijk 9 in Grou en 11 in Herenveen. Het interview bestond uit taalgebruiks- en beoordelingsstests (de laatste kunnen we ook acceptabiliteitstests noemen). In de taalgebruikstests moesten de informanten woorden in gegeven zinnen invullen of met gegeven woorden zinnen maken. Ook moesten ze in een test zinnen conform een plaatje aanvullen. De beoordelingstests vielen in twee soorten uiteen. In de eerste soort werden zinnen in een willekeurige volgorde aangeboden (at random). Hieronder waren zowel zinnen die een friese als zinnen die een parallelle niet-friese syntaxis vertoonden. Verder waren er zinnen met een typisch hollandse of zelfs zuidelijke syntaxis zodat de informanten in ieder geval iets hadden om af te keuren. In geval van afkeuring moesten de informanten steeds de huns inziens correcte zin geven. In de tweede soort, een contrasttest, werden zinnen met een friese en een parallelle niet-friese syntaxis naast elkaar aangeboden. Voor zover er bij een probleem meer dan één test werd afgenomen, was de volgorde steeds conform de volgorde waarin de tests hier besproken zijn. Die volgorde is bepaald door de mate van bewustheid (monitoring) die bij de tests in kwestie mag worden verwacht: van taalgebruikstest via beoordelingstest eerste soort naar boordelingstest tweede soort neemt deze toe. De lexicale invulling van de geteste zinnen was steeds afgestemd op de doelgroep, dus Nederlands voor de nederlands-, Stadsfries voor de stadfries- en Fries voor de friestaligen.

Op basis van de resultaten werden voor de taalgebruikstests en de beoordelingstests van de eerste soort percentages berekend. Voor de beoordelingstests van de tweede soort werden waarderingscijfers berekend: voor een variant waaraan de voorkeur werd gegeven, werd een 10 gegeven, voor een variant die slechts als mogelijk werd gezien, een 5 en voor een niet-mogelijke variant een 0. Hierover werden dan de nodige gemiddelden berekend, die dus konden reiken van 0 tot 10. Met het oog op de binnen dit hoofdstuk gewenste overzichtelijkheid worden deze met 10 vermenigvuldigd zodat de reikwijdte 0 tot 100 wordt. Voor ieder syntactisch item wordt op basis van de percentages en de gemiddelden (voor zover van toepassing) een eindgemiddelde berekend. Hieronder zal dit steeds met *score* worden aangeduid. Naar de verschillende tests zal hieronder dus tenzij bij uitzondering niet gedifferentieerd worden.

Voor een gedetailleerder beschrijving van de interviews en de resultaten daarvan zie Van Bree 1997b.

Bij de bespreking van de resultaten zullen we onderscheid maken tussen

het Stadsfries, het Fries en, kortweg, het westelijke Nederlands. Het *westelijke Nederlands* omvat ook de (in het westen gesproken) standaardtaal maar omvat niet het *noord*-westelijke Nederlands van Noord-Holland boven het IJ. Een andere aanduiding zou *Randstadnederlands* kunnen zijn.

> 5.3 Groene en rode volgordes

In een "rode" volgorde staat in een tweeledige werkwoordelijke eindgroep het hulpwerkwoord vóór de onbepaalde wijs of het verleden deelwoord, in een "groene" volgorde staat het erachter. De woordvolgordes danken hun naam aan de kleur van de tekentjes waarmee Anita Pauwels (Pauwels 1953) ze op haar kaarten heeft aangeduid. In het westelijke Nederlands komen beide volgordes naast elkaar voor zij het met bepaalde voorkeuren, bij een onbepaalde wijs voor de rode en bij een verleden deelwoord voor de groene. (In geschreven taal is er echter een rode tendens.) Een duidelijke voorkeur voor groen heeft het Fries (zoals trouwens het hele noordoosten). Zie kaart 2 in Van Bree 2000a. De termen *rood* en *groen* kunnen ook in verband met drieledige groepen gebruikt worden. De friese voorkeur voor groen blijkt weer uit een zin als *(ik leau) dat ik dat boek lêze moatte sil*. In het Nederlands is de volgorde dan consequent rood: *dat hij dat boek zal moeten lezen*. Mengtypes komen ook voor, vgl. een ndl. zin als *(ik geloof) dat hij dat boek wel gelezen zal hebben* (rood-groen) naast *dat hij dat boek wel zal hebben gelezen* (consequent rood). Het Fries is dan echter weer consequent groen: *dat-er dat boek wol lêzen hawwe sil*. Hieronder beperken we ons echter tot tweeledige groepen. Bij het interviewonderzoek is namelijk gebleken dat veel informanten er moeite mee hebben om zinnen met een drieledige eindgroep te maken of te accepteren. Vgl. hiervoor, en ook voor de volgordes in de standaardtaal, Haeserijn 1990, 342, voor het Fries Popkema 1987 en voor de regionale spreiding Stroop 1970 en Gerritsen 1991.

De hypothese kan zijn dat het Stadsfries evenals het Fries een besliste voorkeur voor de groene volgorde zal hebben. Dit werd door de interviewresultaten bevestigd: het Stadsfries heeft een score van 97.8, niet ver verwijderd van het Fries dat op 99.3 komt. Vgl. hiermee de 32.2 van het westen. In het Stadsfries is het dus niet alleen: *(de boer) fe(r)telde dat-y in Amsterdam weest hat* (met verleden deelwoord), maar ook: *(ik beloof) dat ik dy morgen dat boek gewe sal* (met onbepaalde wijs).

De kwestie is hiermee echter nog niet afgehandeld. In 1.5 onder punt 5 is er al op gewezen dat de sterke voorkeur voor groen die we heden ten dage in het Fries zowel als in het Stadsfries aantreffen, niet zonder meer voor het verleden kan worden aangenomen. In het Oudfries was

de volgorde weliswaar overwegend groen (vgl. De Haan 2001), in het Middelfries komen echter veel meer rode volgordes voor (persoonlijke mededeling van Eric Hoekstra). De ontwikkeling kan dus geweest zijn van overwegend groen via meer rood naar consequent groen, dus ook in de richting van een strengere volgorde. Het Stadsfries kan door een blijvende subtraatwerking met het Fries zijn meegeëvolueerd. Opmerkelijk is dan wel dat de *sprekwurden,* dus in een tijd kort na het ontstaan van het Stadsfries, al een consequent groene volgorde laten zien. We kunnen wel formuleren dat het Fries altijd een "groene" voorkeur heeft gehad maar dat percentages groen van tegen de 97% wel een 19e/20e-eeuws gegeven zijn.
Het Noord-Hollands (vooral in de kop) laat op kaart 17 in Gerritsen 1991 overheersend de groene volgorde zien (in standaard-nederlandse weergave): *(ik hoop) dat hij het aan zijn vriendin zeggen zal* (enz.). Ook op kaart 16 overheerst groen: *(het is zeker) dat hij het aan Marie gebracht heeft* (enz.) maar dat is minder opmerkelijk omdat groen hier duidelijk over het hele taalgebied verspreid is. In het geval van de onbepaalde wijs sluit Noord-Holland bij het Fries (en het verdere noord-oosten) aan.

> 5.4 Ontbreken van het infinitivus pro participio-principe

De kwestie van de rode of de groene volgorde speelt ook een rol bij het nederlandse *ik heb dat soms horen zeggen,* met infinitief *horen* en rode volgorde, tegenover het friese *ik ha dat soms sizzen heard,* met verleden deelwoord *heard* en groene volgorde. Omdat *horen* onmiddellijk geregeerd wordt door *heb,* zouden we (in de nederlandse zin) een verleden deelwoord verwachten. Vandaar dat van *infinitivus pro participio* gesproken wordt. Het optreden van infinitief of verleden deelwoord hangt zeer waarschijnlijk af van het verschil in volgorde (maar dan wel op een ingewikkelder manier dan uit deze beide voorbeelden blijkt). Zie hiervoor De Schutter 1995.
De scores voor de drie variëteiten zijn als volgt: Fries 100, Stadsfries 80.4 en Nederlands 0. Het Stadsfries staat met *ik hè dat soms seggen hoard* duidelijk dichter bij het Fries dan bij het Nederlands. Er zijn ook aanwijzingen dat het IPP-effect in het Noord-Hollands kan c.q. kon ontbreken (zie E. Hoekstra 1993). Het verschijnsel is trouwens kenmerkend voor het hele noord-oosten hoewel het daar, evenals trouwens de consequent groene volgorde, langzaam naar het zuiden toe wegebt (zie Van Bree 2000a, kaart 3).

> 5.5 De absentief

Ook bij de absentief manifesteert zich het verschil tussen de groene en de rode volgorde. Het gaat hier om een eigenaardige constructie die we

in het Nederlands, althans het Standaard-Nederlands, als bijv. *hij is vissen* terugvinden. Deze zin is niet alleen het antwoord op de vraag: wat doet hij? maar ook: waar is hij? (Zie De Groot 1995.) In de voltooide tijd *hij is wezen vissen* treedt weer het IPP-effect op: men zou "logisch" in plaats van *wezen* de vorm *geweest* verwachten. Conform de vorige paragraaf is de volgorde rood. Volgens De Schutter 1974 is *hij is wezen vissen* de constructie van het westen en de daaraan grenzende gebieden. Het zuidelijke *hij is weesten vissen* sluit daarbij aan. Voor ons van belang zijn de noordelijke varianten. Voor een belangrijk deel kunnen die (in standaardtalige weergave) samengenomen worden met *hij is (heen) (te) vissen geweest,* dus volgens verwachting zonder IPP-effect en met groene volgorde (over het gebruik van *te* vgl. 5.9). Daarnaast komt voor *hij is geweest te vissen* met (wel vaker voorkomende) extrapositie van de te-groep.

Merkwaardig is dat ook de variant *hij is aan het vissen geweest* voorkomt. Deze variant komt naast andere vormen verspreid in het noorden en noord-westen van Friesland voor en is dominerend in Groningen met het Westerkwartier als mogelijke uitzondering. Ze stelt ons voor een probleem. In het westelijke Nederlands is ze ook mogelijk, dan echter niet met een absentieve maar met een duratieve betekenis. De Schutter (blz. 77) bespreekt dit probleem en zoekt met een verwijzing naar Sassen 1973 de verklaring hierin dat de groninger er moeite mee heeft de verschillende syntactische aspecten van het Standaardnederlands in zijn taal weer te geven. Volgens De Schutter kunnen we er zonder groot risico van uitgaan dat voor de groninger de constructie *hij is aan het vissen geweest* de dialectvariant ook van st.ndl. *hij is wezen vissen* is. Blijkbaar geldt hetzelfde voor sommige friestaligen.

In de interviews werden vier varianten in een contrasttest ter beoordeling aangeboden (in stadsfriese weergave): *hij het weze(n) fisse(n), hij het an 't fissen weest, hij het weest te fissen, hij het (te) fissen weest.* De eerste, standaardnederlandse variant scoorde bij de friese informanten 0, bij de stadsfriese 2.6 en bij de westelijke zoals te verwachten viel 95. De beide laatste varianten kwamen voor het Fries op 40.6, voor het Stadsfries op 24.2 en voor het westelijke Nederlands op 2.5. Dat levert voor het Stadsfries een tussenpositie op die het gevolg is van een sterke stadfriese voorkeur voor de tweede, de pseudoduratieve variant: 87.6 (tegenover fri. 42.7 en westelijk ndl. 32.5).[169] Het Stadsfries en het Fries komen in ieder geval op een negatieve manier met elkaar overeen, nl. in de afwezigheid van het type *hij is wezen vissen.* Voor het overige is er een duidelijk verschil in

169 Wanneer men de verschillende scores van de verschillende informantgroepen bij elkaar optelt, kan men boven de 100 uitkomen. De verklaring hiervoor is dat bij de contrasttest meer dan één aangeboden zin kon worden goedgekeurd.

voorkeur. De verklaring kan daarin liggen dat Leeuwarden en Franeker (de woonplaatsen van de stadsfriese informanten) noordelijker liggen dan Grouw en Herenveen (de woonplaatsen van de friese informanten), dus dichter bij het friese gebied waarin volgens De Schutter de pseudoduratieve variant gebruikt wordt. Het Stadsfries staat dus aan kant van het Fries maar dan, preciezer, wél aan de kant van het noordelijke Fries.
Wat Noord-Holland betreft, *hij is wezen vissen* komt daar voor maar het noordelijke *hij is te vissen geweest* is frequenter. Dit is dus niet de constructie waar de stadsfries de voorkeur aan geeft. Maar Noord-Holland laat toch zien, behalve dat het de invloed van de standaardtaal heeft ondergaan, dat het bij het noorden aansluit.[170]

> 5.6 Adpositionele constructies

Het Nederlands kent behalve constructies met voorzetsels (prepositie) ook die met achterzetsels (postposities) of "omzetsels" (circumposities). Tussen de verschillende constructies bestaan subtiele betekenisverschillen die wel eens moeilijk grijpbaar zijn. Om daar een indruk van te geven, beperken we ons tot die constructies waarin sprake is van een plaatsaanduiding of van een aanduiding van een verandering van plaats. De drie soorten kunnen zonder weinig problemen naast elkaar voorkomen: *hij viel van de berg, hij viel de berg af, hij viel van de berg af.* Maar er kan ook een opvallend betekenisverschil voor de dag komen: vgl. *hij liep in de tuin* met *hij liep de tuin in.* Met Draye 1992 kunnen we in het laatste geval spreken van een *trajectief*: de hij-persoon legt om in de tuin te komen een bepaald traject af. In het eerste geval is er van een zuivere plaatsaanduiding (locatief) sprake. Van een trajectief is ook sprake in de zin *het vliegtuigje vloog het water over* terwijl daarmee vergeleken in de zin *het vliegtuigje vloog over het water* het vliegtuigje boven het water blijft vliegen. Het kan dan alle kanten uitgaan terwijl in een zin met circumpositie: *het vliegtuigje vloog over het water heen,* de suggestie is dat het in een bepaalde richting vliegt (directioneel). Er is trouwens ook nog een samengesteld voorzetsel mogelijk: *de auto reed vanuit de garage.* Deze zin roept een aanvulling op, bijv. *de straat op.*[171]
Het beeld wordt nog eens extra ingewikkeld doordat er ook regionale verschillen in het spel zijn: het zuiden heeft een (zekere) voorkeur voor het,

170 Uit het Fries en het Noord-Hollands is nog het type *hij is (heeft) te opereren geweest* bekend waarin *opereren* passief moet worden opgevat (E. Hoekstra 1993, 193). Dit type komt in het Stadsfries niet voor volgens persoonlijke mededeling van Pieter Duijff en Gerda Hulshoff (beiden Fryske Akademy) die van huis uit bekend zijn met het Stadsfries.

171 Er is trouwens ook een samengestelde postpositie mogelijk: *het vliegtuigje taxiede de brug onderdoor.*

al dan niet samengestelde, voorzetsel, het westen voor het achterzetsel en het noord-oosten inclusief Friesland voor de circumpositie. Zie hiervoor Gerritsen 1991, Van Bree 2000a (kaart 4) en Van Bree 2006, voor het Fries ook Tiersma 1985, 95 en Popkema 1987 en voor het Gronings Boer 1982, 44.
De noord-oostelijke en friese voorkeur voor de circumpositie komt ook in het Stadsfries te voorschijn. Het heeft als score 82.5, niet ver van de friese score: 87.5, maar wel ver van de westnederlandse: 7.5. Het betreft de zinnen (in stadsfriese weergave) *de wyn komt ut 't súden wech* en *de kynders lipen bij de sloot langs.* In de eerste zin gebruikt het Nederlands alleen een voorzetsel: *uit het zuiden,* in de tweede zin eveneens een voorzetsel: *langs de sloot,* of eventueel een postpositie: *de sloot langs.* Uit een dokkumer tekst stamt, met circumpositie, *bij 't Hooghuis om.*
Ook in tijdsuitdrukkingen komen circumposities voor, bijv. in (opnieuw in stadsfriese weergave) *dat mut om 1880 hene beurd weze.* De scores bij deze zin waren stfr. 75.6, fri. 100 en wndl. 5.0. Hoewel het Stadsfries nu duidelijk lager scoort dan het Fries, staat het toch dichter bij deze taal dan bij het westelijke Nederlands. Nog lager vergeleken met het Fries scoort het Stadsfries bij *ont nou toe* 'tot nu toe' *he' we gyn antwoord kregen,* nl. met 49 tegenover 100. Het gebruik van het in het Nederlands onbekende voorzetsel als *ont* kan hier van invloed zijn geweest. (Voor het westelijke Nederlands is er geen betrouwbare score.)
West-Friesland manifesteert zich op de kaarten in Van Bree 2006 niet als typisch circumpositioneel gebied.
Zij het dat de overeenkomst twee keer wat minder duidelijk is, kan de eindconclusie toch zijn dat het Stadsfries aan de friese kant staat.[172]

> 5.7 De IPI- en IV-constructie

Een merkwaardige constructie in het Fries is de zogeheten imperativus pro infinitivo-constructie (IPI-constructie). Deze constructie is sterk verwant met wat provisorisch genoemd kan worden: de infinitief (onbepaalde wijs) vooraan-constructie (IV-constructie) zoals we die in ouder Fries en ook buiten het Fries aantreffen. We kijken eerst naar laatstgenoemde constructie. Er wordt wel aangenomen wordt dat de eerste ontstaan is door morfologische reïnterpretatie van de laatste. We blijven in onze beschrijving aan de "oppervlakkige" kant omdat een diepgaande analyse van de constructies binnen het kader van dit boek niet mogelijk is.
De IV-constructie bestaat uit een en-verbinding die in het tweede

172 Er is een interessant verschil met de absentief: de stadsfriese overeenkomst daarbij met het Fries is groter dan bij de adposities. Daarmee komt overeen dat het "verval" in Noord-Holland bij de eerste kleiner is dan bij de laatste.

deel op de eerste plaats een infinitief heeft. Uiterlijk hebben we hier nevenschikking; zoals hieronder echter zal blijken, is er functioneel eerder van onderschikking sprake. Deze constructie wordt door Overdiep (1949, 610 enz.) al vermeld voor het drentse dialect van Sleen en het hollandse dialect van Katwijk aan Zee. Vgl. resp. *ik zou maar zo wijs wezen en geven hem zijn zin* en *ik zel deris nae 'm toegaen in zeggen-n-em dat ie op mot passe.* Overdiep wijst erop dat de IV-constructie ook in het Fries, het Gronings, het Westerkwartiers en het Achterhoeks voorkomt. Voor het Gronings vinden we een groot aantal voorbeelden in Veldman 1991. Kloeke (1952) noemt Overijssel en ook al Groningen. Voor Overijssel geeft hij een voorbeeld uit de 16e eeuw: *dat sie toe Deventer solde gaen ende halen visch.* Voor het Middelnederlands, speciaal het middeleeuwse Drents zie Postma 2006. Voorbeelden zijn ook uit Holland bekend (Hermkens 1987) en uit Kempenland (zie De Bont 1962, 465). Kempenland wordt ook, naast Peelland, in Weijnen 1966 (326) genoemd. Misschien denkt Hermkens aan de informatie bij De Bont en Weijnen wanneer hij zonder specificatie naar zuidelijke dialecten verwijst.

In het eerste deel staat praktisch altijd een (modaal) hulpwerkwoord, in de gegeven voorbeelden: *zou, zel, solde.* Er is vaak een parafrase met een *om*-groep mogelijk: vgl. *om hem zijn zin te geven, om hem te zeggen dat hij op moet passen, om vis te halen.* Dat wil echter niet zeggen dat omgekeerd iedere *om*-zin in een IV-constructie kan worden omgezet. Vgl. *hij drinkt altijd sterke koffie om wakker te blijven* waarnaast niet mogelijk is: *hij drinkt altijd sterke koffie en blijven wakker.* Hier kan na *om* de bepaling *daardoor* worden ingevoegd wat in de IV-voorbeelden niet mogelijk is (vgl. Hoekema 1988). Omgekeerd ontbreekt in het zojuist gegeven voorbeeld een modaal hulpwerkwoord. (Voor een analyse in generatief kader zie Postma 2006.)[173]

We beschouwen nu de friese IPI-constructie. Deze constructie is omvangrijk gedocumenteerd. Hierbij gaat het eveneens om een verbinding met *en* waarbij in het tweede deel op de eerste plaats niet een infinitief zoals in de IV-constructie maar een imperatief optreedt. Het is gebruikelijk sinds A.A.J. de Waard (zie E. Hoekstra (1994b) waarin in dit verband ook naar de *Dysmelie* van Wobbe de Vries wordt verwezen: de Vries 1911) twee types te onderscheiden. Deze types corresponderen in ieder geval met verschillende vertaalmogelijkheden in het Nederlands. De types zijn: 1. *de polysje soe by him komme kinne en* HELJE *him op* en 2. *Jelle tocht der net oan en*

173 Verwante voorbeelden, afkomstig van Wolff en Deken, zijn in het WNT onder *heengaan* te vinden: *de vroome lieden gaan heen, en lezen een boek* en *hoe leggen zy het aan? ... Zy gaan heen, en stooten die planten in een vyzel tot bry. Gaan heen* geeft hier niet een werkelijke beweging maar het begin van een handeling aan.

KNIP *zyn hier of* (de imperatieven in kwestie zijn in kapitalen afgedrukt). Bij het eerste type, met modaal hulpwerkwoord (*soe),* herkennen we wat over de IV-constructie is opgemerkt. De nederlandse vertaling kan een nevenschikkende (N) constructie zijn: *de politie zal kunnen komen en hem ophalen*, maar ook een parafrase met een *om*-groep is mogelijk: *de politie zal kunnen komen om hem op te halen* (N-type). Bij het tweede type is de nederlandse parallel een onderschikkende (O) constructie (een controlezin) met een infinitiefgroep die als een noodzakelijke aanvulling fungeert, in casu bij het aankondigende *der...oan: Jelle dacht er niet aan (om) zijn haar af te knippen* (O-type). Vgl. echter daarnaast *hy koe him mije, as it moast, en smyt it ark der hinne* 'hij kon zich ontzien als het moest, en het werktuig wegsmijten'. Een vertaling met een *om*-groep is hier niet mogelijk: **om het werktuig weg te gooien* (wel evt. met een *door*-groep). Het O-type treffen we bij de IV-constructie (praktisch) niet aan.

Het opvallendste verschil met de IV-constructie is dat we in plaats van een infinitief vooraan een imperatief vinden. Hoe kunnen we ons voorstellen dat de IPI-constructie zich uit de IV-constructie heeft ontwikkeld? In het Fries valt in de tweede klasse van de zwakke werkwoorden (en ook bij enige onregelmatige werkwoorden) de infinitiefvorm met de imperatief samen: *helje* 'halen, haal'. Mede omdat de betreffende infinitief aan het begin stond (op de typische plaats van de gebiedende wijs), kwam het tot reïnterpretatie. Deze reïnterpretatie kwam te voorschijn toen bij andere werkwoorden een ondubbelzinnige imperatief werd gebruikt: *hij sil wol ris by dy komme en nim myn pepieren wer mei* (infinitief: *nimme,* imperatief: *nim*). De IPI-constructie onderging in het Fries een sterke uitbreiding: het O-type is daar op z'n minst veel sterker vertegenwoordigd dan bij de IV-constructie. Zie in dit verband Van der Meer 1987, 1988 en 1989, De Haan 1987, 1988 en 1990 en Postma 2006 en 2006b.

Dat in oudere vormen van het Fries de IV-constructie voorkwam, bewijzen de in de literatuur vaak gebruikte citaten: *Marcus orgelmaker hat oen nyme(n)...toe reysien toe scoterbwren ende meykia dat orgel aldeer* lett. 'Marcus, orgelmaker, had aangenomen om te reizen naar Schoterburen en maken het orgel daar' (uit 1511) en *so wol ick din hinne gaen in sizze ous Pistoor dat* 'zo wil ik dan heengaan en zeggen onze pastoor dat'(uit 1701).

De voorbeelden die we in de *sprekwurden* aantroffen, zijn niet duidelijk in zoverre dat de betreffende werkwoordsvormen, in ieder geval vanuit het moderne Fries gezien, ook als imperatieven zouden kunnen worden opgevat. We noteerden (we geven telkens ook de nieuwfriese en een letterlijke nederlandse vertaling met onbepaalde wijs):

– hat ken ick sidze en swye stil (340) 'wat kin ik sizze en swije stil; wat kan ik zeggen en zwijgen stil'

– hy schoei en roof voor de hels doar weg helje en kommer onghescheynd fin dinne (458) 'hy soe in rôf foar de helsdoar weihelje en kom der hiel fandinne; hij zou een roof voor de deur van de hel weghalen en komen er ongeschonden/heel vandaan'
– hy kin in leagen by de foet opnimme en wije s[e] ien man onder ægen (518) 'hy kin in leagen by de foet opnimme en smyt se in man ûnder eagen; hij kan wel een leugen bij de voet opnemen en werpen ze een man onder de ogen'
(in de eerste en derde zin is er sprake van duidelijke infinitieven).

Doordat in de tests niet systematisch alle mogelijkheden zijn onderzocht, hebben de resultaten maar een beperkt nut. In een ontlokkingtest scoorde de IPI-constructie (N-type) bij de friese informanten met gemiddeld 11, bij de stadsfriese met 3.4. Dit zijn geen hoge scores (wat er verband mee kan houden dat de IPI vooral een literaire constructie is)! Een IV-constructie werd geen enkele keer gemaakt. Bij de beoordelingstest (van de eerste soort, at random: zie 5.2) kunnen we de IV-constructie, de IPI-constructie N-type en de IPI-constructie O-type met elkaar vergelijken. De scores waren achtereenvolgens bij de friese informanten 22, 35.7 en 84.5 en bij de stadsfriese 45.9, 33.8 en 97.5%. In ieder geval blijkt hier duidelijk dat de stadsfriezen meer dan de friezen de IV-constructie (N-type) goedkeurden (in stadsfriese weergave): *hij sal furtgaan en fertelle 't an alle mênsen.* Ook keurden ze in grote meerderheid de IPI van het O-type goed (idem): *ik raad dy an en drink nyt te feul koffy.* Minder succes had het N-type (maar dat was ook bij de friezen het geval; idem): *hij sal komme en nym myn pepieren wear met.* In de contrasttest werden een IPI- en een IV-constructie (beide O-type) naast elkaar aangeboden (idem): *Jelle dacht der nyt aan en knip* c.q. *knippen syn haar af.* De IV-variant werd nu door geen enkele informant goedgekeurd, de IPI-variant kreeg bij de friezen als waarderingscijfer 57.4, wat redelijk is, bij de stadsfriezen 17.1.
Samenvattend moeten we in de eerste plaats vaststellen dat met twee uitzonderingen de scores niet erg hoog zijn. Een bijzonder sterke positie nemen de IV- en de IPI-constructie niet in, noch in het Fries noch in het Stadsfries (vgl. voor het Fries Van der Meer 1989, 51). Dit kan niet zomaar aan westelijke invloed toegeschreven worden. Het is veeleer zo dat de "westelijke" constructies van oudsher naast de IV- en IPI-constructie voorkwamen. Ondanks de niet erg hoge scores kunnen we toch vaststellen dat de stadsfriezen iets meer tot de IV-constructie overhellen, de friezen daarentegen iets meer tot de IPI. De laatste ontbreekt echter zeker niet in het Stadsfries. Er is ook nog een voorbeeld uit de teksten: *ik kon meteen mien bullen inpakke en fiets naar huus toe,* naast voorbeelden met de IV-constructie: *je musten nou wat leeger fliege en sette mij del op't rieten dak* en *liever sude minheere gaan in keare de saak om.*

Dat de IPI in het Stadsfries aanwezig is, is opmerkelijk: toen het Stadsfries ontstond, was er in het Fries nog geen sprake van. De eerste duidelijke voorbeelden dateren uit de 18e eeuw (Van der Meer 1989). Aan een parallelle ontwikkeling in het Stadsfries kunnen we moeilijk denken als we de oorsprong in de je-klasse zoeken (deze klasse ontbrak daarin immers). De beste oplossing is aan te nemen dat de stadsfriese IPI-constructie uit het Fries stamt en via de in 1.5 onder punt 5 genoemde continue substraatwerking in het Stadsfries terecht gekomen is. Wat de IPI betreft staat het Stadsfries dus aan de friese kant. Voor de IV-constructie kan dit niet zonder meer gezegd worden: we hebben immers gezien dat deze constructie een tamelijk wijde verspreiding kent c.q. gekend heeft. Wellicht laat het Stadsfries hier een archaïsme zien ten opzichte van zowel het moderne Nederlands als het moderne fries.

> 5.8 Possessieve constructies

Onder een possessieve constructie verstaan we hier een constructie waarbij een bezitsrelatie (of ruimer: een nauwe relatie) van te voren gegeven is (hij wordt als bekend verondersteld) of door de in de zin genoemde handeling tot stand komt. Het eerste is het geval bij de zogenaamde *band lek*-constructie (in standaardtalige weergave): *ik heb de band lek*, of bij de constructie met possessieve "datief" (pd): *moeder wast hem de voetjes*, het tweede bij de benefactief: *moeder breit hem een paar sokken*. Bij de pd en de benefactief is er sprake van een indirect object dat niet door het werkwoord vereist is, een *freier Dativ*. De kaarten en schema's in Van Bree 1981 laten zien dat de betreffende constructies vooral in de oostelijke helft van het nederlandse taalgebied voorkomen. Friesland neemt daarbij, met de kop van Noord-Holland, een tussenpositie in. De westelijke parallelzinnen zijn: *ik heb een lekke band* (met attributief gebruik bijvoeglijk naamwoord), *moeder wast zijn voetjes* (met bezittelijk voornaamwoord) en *moeder breit een paar sokken voor hem* (met voor-bepaling). (Er kunnen ook mengvormen optreden als *ik heb mijn band lek* enz.)[174] Zie voor het Fries speciaal Van Bree 1987a.
Voor de *band lek*-constructie heeft het Stadsfries een score van 39.5, het Fries van 43 en het westen van 15. Het Stadsfries staat dus het dichtst bij het Fries. Bij de pd staat het Stadsfries met 38.9 iets dichter bij het westen (met 28.5) dan bij het Fries (met 52.6). Groot is het verschil daarbij echter niet. Voor de benefactief is er geen vergelijking mogelijk omdat die in het

174 Een pd kan in de standaardtaal voorkomen wanneer er sprake is van een figuurlijke betekenis: *hij eet me de oren van het hoofd*. Een op de *band lek*-constructie lijkende constructie kan erin voorkomen wanneer het subject de situatie controleert: *eindelijk had ik de klas rustig*. Bij de typische *band lek*-constructie is er sprake van iets wat het subject overkomt. Ook een benefactief is in de standaardtaal niet uitgesloten: *ik schonk hem een kopje thee in*.

westen niet is afgevraagd.[175] Bijzonder hoog zijn de scores niet, noch voor het Stadsfries noch voor het Fries. Dat bevestigt de indruk dat Friesland als een overgangsgebied beschouwd moet worden. In de teksten duiken sporadisch datiefconstructies op, vooral met possessieve datief. De *band lek*-constructie werd geen enkele maal genoteerd.

> 5.9 Het gebruik van te

Behalve in de absentief (zie 5.5) manifesteert zich een friese voorkeur voor *te* ook in andere constructies, o.a. in de voltooide tijd van de duratieve constructie met (in nederlandse weergave) *zitten, liggen, staan, lopen* en *hangen.* Zo staat tegenover de westelijke voorkeur voor *ze heeft de hele dag zitten breien* (met infinitief *zitten,* dus met IPP-effect; zie 5.4) de friese voor *se hat de hiele dei sitten te breidzjen* (met *sitten* als verleden deelwoord, extrapositie van de *te*-groep en *breidzjen* als tweede vorm van de onbepaalde wijs). In het westen wordt overigens *te* wél in de tegenwoordige tijd gebruikt: *ze zit te breien.* De voorkeur voor de friese constructie vinden we ook in Groningen en in mindere mate in het Drents (zie kaart 6 in Van Bree 2000a). Zinnen met *te* maar ook met IPP-effect, waarschijnlijk compromiszinnen, vonden we vermeld voor Marken, Volendam en Monnikendam bij Van Ginneken (1954, 248) en voor de Zaanstreek bij Boekenoogen (1897, LXXIII = 1971, 89). Zie in dit verband ook E. Hoekstra 1994.
In het interview kreeg de constructie (in stadsfriese weergave) *se hat de hele dach sitten te breien* bij de stadsfriese informanten een score van 87, bij de friese van 97,2 en bij de westelijke informanten slechts van 5. Het Stadsfries staat dus duidelijk aan de friese kant. De variant *se hat de hele dach te breien sitten* (met groene volgorde) kreeg slechts een stadsfriese score van 0.9; de fries-taligen kwamen wat hoger uit met 20.2.
Bij een controlezin met *durven* liggen de regionale verhoudingen anders. Hier gebruikt het westen *te: durf je daarop te duwen?,* terwijl in het zuiden van het nederlandse taalgebied en ook soms in het noorden van Friesland en in Groningen en Drente *te* ontbreekt (zie kaart 4 in De Rooij 1972). Volgens De Rooij kan een zin als *durf je daarop te staan* ook in Noord-Holland gehoord worden. Voor het Fries kan verwezen worden naar de vindplaatsen bij *doare* in het WFT (zie hierbij ook De Rooij 1970 en Tamminga 1984). Voor het Stadsfries kan gewezen worden op zinnen in de teksten. Komt *te* in het hedendaagse Fries en Stadsfries toch voor,

175 In de ontlokkingstest was er één nummer waarin zowel met de *band lek*-constructie als met de pd kon worden gereageerd: *(die man het inne forst buten werkt want) hy het de oren bevroren/syn oren zijn hem bevroren.* Het Stadsfries scoorde met 3.5, het Fries met 9.1 en het westen met 0. Tussen de beide constructies was er geen duidelijk verschil. De scores zijn echter heel laag.

dan kan dat zeer goed op nederlandse invloed wijzen. Dat *te* vooral in het zuidelijke deel van het friese taalgebied voorkomt, zou erop kunnen wijzen dat ook regionale diffusie in het spel is.

> 5.10 Gaan + infinitief

Gaan dat oorspronkelijk slechts een werkwoord van beweging was, heeft in het Nederlands ook de functie van een werkwoord van aspect gekregen: in *het gaat onweren* of *mijn broer gaat trouwen* drukt *gaan* (ietwat provisorisch aangeduid) de overgang uit naar een handeling of een gebeurtenis die met het hoofdwerkwoord genoemd wordt. Met een andere provisorische aanduiding kunnen we zeggen dat het bij *gaan* als hulpwerkwoord om een in het heden voorbereide toekomst gaat. In het verlengde daarvan ligt de functie die *gaan* in het Vlaams gekregen heeft, nl. die van zuivere toekomstaanduider: *dat gaat U verderop in deze straat aantreffen* 'dat zult U verderop in deze straat aantreffen'. Zie voor de regionale verschillen die hier in het spel zijn, De Rooij 1985-1986.

In het Fries is *gean* van huis uit als hulpwerkwoord niet mogelijk, behalve wanneer het gecombineerd wordt met de tweede vorm van de onbepaalde wijs van *lizze, sitte, stean* en *hingje*: *ik gean lizzen* enz. Een zin als *myn âldste broer giet moarn trouwen* is geen oorspronkelijk Fries; wanneer zo'n zin gevormd wordt, gebeurt dat onder nederlandse invloed. Oorspronkelijk fries is: *myn âldste broer sil moarn trouwe* of weliswaar met *gean* maar dan in combinatie met *te: myn broer giet te trouwen.* In het laatste geval moet de broer dan al wel op weg zijn naar het stadhuis. Evenzo kunnen we *het gaat onweren* niet in "echt" Fries vertalen met *it giet tongerjen*; men zegt dan bijv. *it wol tongerje, der komt swier waar* of zoiets. Zie hierover Tamminga 1963 (Nr. 22) en ook Tiersma 1985 (126 en 127).

Wat voor het oorspronkelijke Fries geldt, geldt ook voor het noord-oosten van het taalgebied (De Rooij 1985-1986, 114-115), maar ook daar komt het nederlandse gebruik steeds meer voor. Vgl. (behalve de niet erg "sprekende" kaart in Van Bree 2000a) kaart 1 betreffende *we gaan verhuizen* bij De Rooij (blz. 112). *Zullen* komt echter op deze kaart toch nog vaak voor, niet alleen in het noord-oosten maar ook in Westfriesland (en in ieder geval in Friesland). Bij de beoordeling van deze kaart moeten we er echter mee rekening mee houden dat niet naar de voorkeur is gevraagd. Zou dat wel gebeurd zijn, dan zou *zullen* waarschijnlijk vaker te voorschijn gekomen zijn. Een ander geval is *gaan + te* in een westfriese of zaanse zin als *ik gaan te kaarten.* Hier hebben we (zie de vorige alinea) een duidelijke parallel met het Fries (E. Hoekstra 1993, 138).

In de interviews werd voor twee zinnen conform het Standaard-Nederlands niet of heel weinig voor *zullen* of equivalenten gekozen (in stadsfriese

weergave): *gaat Reitze met na de bioscoop?* en *de man gaat inenen staan.* De andere zinnen met *gaan/zullen* waren (idem): 1. ? *Pieter morgen de fyts make?,* 2. *'t ? morgen regene,* 3. *myn broer ? trouwe(n),* 4. *? Jarich fandaach fisse?* De scores voor *zullen* waren bij deze zinnen voor het Stadsfries gemiddeld 55.1, voor het Fries 85.2 en voor het westen 26.9. Het Stadsfries bevindt zich dus tussen het Fries en het westen in. De nog vrij hoge westelijke score moet aan zin 1 worden toegeschreven, met 62.5. Het gaat hier om een onzekere toekomst die ook in het westen al gauw het hulpwerkwoord *zullen* oproept. Als we deze zin eruit laten, worden de scores: stfr. 46.4, fri, 80.7 en westen 15. Zoals men ziet, behoudt het Stadsfries zijn middenpositie. De verklaring voor het verschil met het Fries kan zijn dat de moderne nederlandse invloed in het Stadsfries groter is dan in het Fries.

> 5.11 Nomenincorporatie

Nomenincorporatie is een uit "exotische" talen bekend verschijnsel dat echter ook in het Fries voorkomt. Een voorbeeld is *bitedollen* in een zin als *heit is nei de polder te bitedollen* 'vader is naar de polder om bieten te rooien'. Terwijl *bieten* in de ndl. parallelzin buiten de te-groep staat, is het fri. *bite* daarin geïncorporeerd. *Bitedollen* moet hier als één woord worden opgevat. Daarom kan bij *bite* geen bepaald lidwoord staan: **Heit is nei de polder te de bitedollen.* Behalve bij allerlei nominaliseringen en in de *oan it*-constructie: *heit is oan it bitedollen,* is nomenincorporatie ook (zij het vrij zeldzaam) in de persoonsvorm mogelijk, echter dan bij voorkeur met een duurbepaling: *Heit bitedolt fan fan 'e moarn fiif oere ôf* 'vader rooit bieten van vanmorgen vijf uur af". Bij nomenincorporatie is namelijk niet alleen van een activiteit maar ook van een duratief aspect sprake: de activiteit wordt in principe als onbegrensd voorgesteld. Dat staat ermee in verband dat een "kaal object", met een niet-specifieke betekenis, geïncorporeerd wordt, de enkelvoudsvorm zonder bepalend of hoeveelheid aanduidend element. Vgl. hiervoor *bite* = byt + ə (en niet de meervoudsvorm *byten*) in de gegeven voorbeelden. Zie in dit verband Dijk 1997.

Zover over wat we als morfologische nomenincorporatie kunnen aanduiden. Daarnaast is syntactische nomenincorporatie te onderscheiden die uit een combinatie van een werkwoord en een daarvóór geplaatst object met een niet-specifieke betekenis bestaat. Er is dan geen sprake van een werkwoordelijke samenstelling maar van werkwoordsgroep. Het object kan nu, bij soortnamen, in het meervoud staan. Vgl. de groningse zin *moeke zat te peren schillen.* Het lijkt dat daarnaast in het Gronings ook morfologische nomenincorporatie mogelijk is: *hai begunt te kraant lezen. Rikoa perbaaiert te melk kaarnen,* met een stofnaam, is op beide manieren te interpreteren. Zie voor het Gronings Schuurman en Wierenga 1986

en Schuurman 1987. De vraag hoe historisch de samenhang tussen beide vormen nomenincorporatie moet worden gezien, moet hier open blijven. Ook in de atlas van Gerritsen (1991, zie blz. 71-74) wordt aandacht aan de nomenincorporatie besteed. Dat gebeurt met de zinnen *Marie zit te aardappelen schillen, Marie zit te bonen doppen* en *Klaartje zit te peren schillen.* Het incorporatiegebied dat zich aftekent, omvat Westfriesland, Groningen, Friesland en Drente. Soms komt ook een "dubbele" constructie voor, waarschijnlijk een compromisvorm: *Marie zit te aardappelen te schillen* (op kaart 42 bij Gerritsen verspreid in Westfriesland, Friesland en Groningen). Zie voor Westfriesland ook E.Hoekstra 1993 en zie kaart 8 in Van Bree 2000a.

De nomenincorporatie werd in de interviews met de zin (in stadsfriese weergave) *se gaat graach na Groningen te klearen kopen* afgevraagd. Hierin is sprake van syntactische incorporatie. Nergens waren de scores erg hoog; misschien zou een zin met morfologische incorporatie hoger gescoord hebben. Voor het Stadsfries is de score ditmaal het hoogst: 31.3 tegenover Fries 25.6 en het westen 0. Hoewel de basis wankel is (slechts één zin), kunnen we toch vaststellen dat het Stadsfries aan de friese kant staat.

> 5.12 Restgevallen

We noemen hier nog een paar constructies waar we geen onderzoek naar verricht hebben maar waarbij volgens de vormen in Fokkema 1937 of volgens persoonlijke mededeling van informanten[176] het Stadsfries aan de friese kant staat:

– de constructie van het type: *(se wurdt) road om 't hoofd*, fri. *(se wurdt) read om 'e holle*, ndl. *ze krijgt een rood hoofd* (zie J. Hoekstra 2002-2003);
– de constructie met onbepaald lidwoord + bijvoeglijk naamwoord + *ien*, bijv. *(dou bist) oek in moaien ien*, fri. *do bist ek in moaien ien*, ndl. *jij bent ook een mooie*, lett. 'een mooie één' (vgl. eng. *a beautiful one*)(zie S. Barbiers 2002-2003)[177];
– het ontbreken van partitief *er: heste sigaretten? Nee, ik hè gyn.*[178]

176 De informanten waren Pieter Duijff en Gerda Hulshoff (zie noot 171).

177 In de *sprekwurden* (224) vond ik *ien aaden ien.*

178 De pro-dropconstructie (ontbreken van een "oppervlakte"-subject) bij de 2e persoon enkelvoud: *hest wel keken?* fri. *hast wol sjoen?* ndl. *heb je wel gekeken?*, kunnen we hieraan toevoegen. Dit kan echter ook als een fonetisch-morfologisch (morfonologisch) verschijnsel begrepen worden. Verder kan hier vermeld worden dat het Stadsfries soms *het*-woorden heeft in plaats van *de*-woorden in het Nederlands en omgekeerd (wat wel eerder in het lexicon thuishoort): vgl. bijv. ndl. *de kin* tegenover stfr. *ut kin.* Het Stadsfries staat met dit voorbeeld aan de friese kant. Zie Duijff 2002, 58.

Laatstgenoemd verschijnsel dat ook algemeen noord-oostelijk is (zie De Rooij 1991 en Van Bree 2000a kaart 5), werd nog met een enkele zinnetje in de interviews onderzocht, nl. het zinnetje dat hierboven gegeven is. Terwijl de westelijke score 0 was, kwam het Stadsfries op 83.1, zelfs hoger dan het Fries (met 65.3). We moeten echter verdisconteren dat de basis, maar één zin, erg klein is.

> 5.13 Afsluiting

We proberen nu het geheel te overzien. We onderscheiden 13 gevallen: 1. de groene volgorde, 2. het ontbreken van het IPP-effect, 3. de absentief in noordelijke vormen, 4. de voorkeur voor circumposities, 5. de IPI-constructie 6. de *band lek*-constructie, 7. de pd-constructie, 8. het noordelijke gebruik van *te*, 9. nomenincorporatie, 10. de constructie *rood om het hoofd*, 11. de constructie van het type *een mooien een*, 12. het ontbreken van partitief *er*, 13. het beperkte gebruik van *gaan*. (De IV-constructie blijft nog even buiten beschouwing.) Van de genoemde 13 zijn er slechts 2 waarin het Stadsfries niet duidelijk aan de friese kant staat (het staat dan tussen het Fries en het westelijke Nederlands in): het geval van de pd-constructie en dat van *gaan*. Als we die gevallen voor de helft meerekenen, dan bedraagt het friese aandeel in de stadsfriese syntaxis 12 op 13, in een percentage: 92%. Dat er soms ook iets in het Noord-Hollands kan worden teruggevonden (zie beneden), doet hieraan niets af (vgl. 5.1). Hieraan kan dan nog alles worden toegevoegd waarin het Fries met het Nederlands in het algemeen overeenkomt. De stadsfriese syntaxis kan dus, binnen een tweede-taalverwervingsscenario, als *in hoge mate* fries van oorsprong worden beschouwd. Belangrijk in dit verband is dat we geen exclusief nederlandse, d.w.z. duidelijk niet-friese verschijnselen zijn tegengekomen. Maar voortgezet onderzoek zou dit moeten bevestigen.

Wat het Noord-Hollands betreft, we kwamen dat tegen in de gevallen 1, 2, 6, 7, 8, 9 en 14 (in geval 3 wijst het ook in noordelijke richting maar dan in afwijking van het Stadsfries). We kwamen het in ieder geval niet tegen in de gevallen 4 en 5. Wat betreft de gevallen 10, 11, 12 en 13, voorkomen of evt. vroeger voorkomen daarvan in het Noord-Hollands is ons niet bekend. In het hedendaagse beeld doet het Noord-Hollands of helemaal niet of slechts te dele mee. De noordelijke verschijnselen kunnen echter in de 16e eeuw in het Noord-Hollands aanmerkelijk sterker vertegenwoordigd zijn geweest dan nu het geval is (vgl. 1.9). Van de IPI en de rigide toepassing van de groene volgorde kan worden opgemerkt dat ze in de 16e eeuw ook in het Fries nog niet voorkwamen.

In een aantal gevallen ging het om elementaire verschillen. Bij de IPP, de absentief, de IPI-constructie, de nomenincorporatie en de restgevallen

ging het om duidelijk andere constructies vergeleken met de nederlandse equivalenten; bij de IPP en de absentief daarenboven om een andere volgorde wat we ook als een elementair verschil kunnen beschouwen. (Een volgordeverschil speelde ook een rol bij de IV-constructie.) Bij de possessieve constructies kunnen we van niet-elementaire, d.w.z. gebruiksverschillen spreken: deze constructies komen in zekere zin ook in het westelijke Nederlands voor (zie noot 174). Bij *te* en *gaan* ging het wel heel duidelijk om gebruiksverschillen. Een duidelijk verschil in gedrag alnaargelang we met elementaire of niet-elementaire verschillen te maken hebben, kwam uit de resultaten niet te voorschijn.

> 5.14 Een syntaxisblok

In deze paragraaf vragen we nog aandacht voor een methodologisch probleem. Dit houdt niet alleen verband met de syntaxis maar speelt daarbij wel een belangrijke rol. Zowel voor het Noord-Hollands, specifiek het Westfries, als voor het Stadsfries gaan we uit van een fries substraat (dat we verder zeker ook nog voor het Gronings en het tegenwoordig nederduitse Oost-Friesland kunnen aannemen). Wanneer mogen we, streng methodologisch gezien, voor Westfriesland en voor de friese steden zo'n substraat aannemen? Of algemener geformuleerd: wanneer mogen we een substraat aannemen? Dat is geoorloofd wanneer de taalelementen in kwestie aan de volgende voorwaarden voldoen:

1 ze hebben een beperkte spreiding binnen taal T (in casu binnen het Nederlands waarbij we het Stadsfries als een nederlands dialect opvatten);

2 ze worden teruggevonden binnen een naburige taal N, de mogelijke kandidaat voor de substraattaal (in casu het Fries);

3 ze behoren tot de categorie van de stabiele of gematigd stabiele elementen (syntaxis, externe flexie, secundaire woordenschat);

4 ze vertegenwoordigen geen oudere stadia van ontwikkeling (is dat wel zo, dan kunnen taal T en taal N onafhankelijk van elkaar oude elementen bewaard hebben; met andere woorden we mogen alleen gebruik maken van vernieuwingen).

De betreffende elementen in het Westfries en het Stadsfries voldoen aan de voorwaarden 1 t/m 3, niet echter aan voorwaarde 4, althans niet wat de syntaxis betreft. Het Stadsfries en, ten dele, ook het Westfries maken deel

uit van een groot continentaal-westgermaans syntactisch relictgebied dat ook Friesland, Groningen, Drenthe, soms ook nog Overijssel en de Achterhoek, en verder grote delen van het duitse taalgebied inclusief het Standaard-Duits omvat. Denk o.a. aan de groene volgorde, het ontbreken of slechts beperkt voorkomen van het IPP-effect, een beperkt gebruik van *gaan/gehen,* misschien ook de voorkeur voor circumposities. Het grootste deel van het nederlandse taalgebied, met als kerngebied het zuid-westen plus het centrale zuiden, kent vernieuwingen met o.a. de rode volgorde, het IPP-effect, *gaan* als hulpwerkwoord van 'overgang', meer naar het zuiden ook van 'toekomst', misschien ook een sterker gebruik van voorzetsels (en achterzetsels) (vgl. Van Bree 2002a en 2008). Die vernieuwingen kunnen vanuit het zuiden gekomen zijn met de mogelijkheid dat frans-nederlandse tweetaligheid daarbij een rol heeft gespeeld. Strikt genomen kan dus, in ieder geval voor Westfriesland, voor de syntaxis een fries substraat niet bewezen worden: het Westfries heeft oude constructies e.d. bewaard die we ook, maar wel duidelijker, in het Fries terugvinden. Een uitzondering kunnen we voor de nomenincorporatie maken die in ieder geval wat haar beperkte verspreidingsgebied betreft serk aan een fries substraat doet denken. Omdat deze constructie en ook andersoortige elementen waarbij we bijv. aan de secundaire woordenschat kunnen denken, wél in de richting van een fries substraat wijzen (vgl. van Bree 1997), kunnen we ook de syntaxis in tweede instantie daaraan toeschrijven. Het is trouwens wel zeker dat nog tot ver in de Middeleeuwen in noord-hollandse gebieden Fries is gesproken (vgl. Versloot 2003 waarin wordt aangenomen da de laatste sprekers van het Fries van Noord-Holland pas in de 17^{e} eeuw verdwenen zijn). Overigens komen we ook in de instabiele sectoren van het Westfries (afleiding, samenstelling, klanken en klankencombinaties) friese elementen tegen (zie weer Van Bree 1997). Nader onderzoek op diverse punten is gewenst.

Voor het Stadsfries ligt de zaak in zoverre anders dat het anders dan het Westfries niet een oud dialect is dat een en ander heeft bewaard (c.q. kwijt is geraakt) maar een nieuw dialect. Vanuit het Fries is de oude syntaxis ook in dit nieuwe dialect doorgedrongen waardoor de friese steden in syntactisch opzicht van het grote geografische blok deel zijn blijven uitmaken.

Behalve aan de syntaxis kunnen we in dit verband ook andere onderdelen denken. In ieder geval tekent zich een noordelijke samenhang duidelijk af bij de verkleinwoorden. Ook hier lijkt het te gaan om conservatismen: vgl. het ontbreken van de tussensjwa en het nog voorkomen van -k-vormen. Nader onderzoek is dus ook voor meer onderdelen gewenst.

··· *Afsluitende beschouwingen*

> 6.1 Samenvatting van de resultaten

In deze paragraaf vatten we de resultaten nog eens samen. *Nederlands* betekent 'nederlands van oorsprong', *fries* 'fries van oorsprong', d.w.z. gezien vanuit een friese tweede-taalleerder. We wijzen er nog een keer op (vgl. 1.9 en 1.11) dat we de gemeenschappelijk fries-nederlandse elementen bij de stabiele elementen op het friese en bij de instabiele op het nederlandse conto hebben geschreven. Bij de categorieën die qua stabiliteit een tussenpositie innemen, hebben we deze elementen voor de helft aan het Nederlands en voor de andere helft aan het Fries toegeschreven. We wijzen er ook nog een keer op dat vooral de exclusief nederlandse elementen of exclusief friese elementen van cruciale betekenis zijn (zie weer 1.9 en 1.11). "In hoge mate" of "overwegend nederlands" betekent ook 'met niet of weinig exclusief fries', "in hoge mate" of "overwegend fries" 'met niet of weinig exclusief nederlands' en "fries-nederlands" 'met exclusief fries en exclusief nederlands in ongeveer gelijke mate'.

De resultaten kunnen als volgt worden samengevat:

1 de primaire woordenschat (zie 2.3.2) is in hoge mate nederlands;

2 de secundaire woordenschat (zie 2.3.3.3) is fries-nederlands;

3 de functiewoorden op zichzelf (zie 2.7.5) gedragen zich eveneens fries-nederlands;

4 de lexicale fonologie van de inhoudswoorden (zie 3.38.1) is in hoge mate nederlands;

5 de lexicale fonologie van de functiewoorden (zie 3.39) is overwegend nederlands;

6 de (externe) flexie van de zelfstandige naamwoorden (zie 4.2.2) is overwegend nederlands;

7 de (externe) flexie van de bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden (zie 4.2.3) is overwegend fries;

8 de externe flexie van de werkwoorden (zie 4.2.4) is overwegend fries (maar wel minder duidelijk dan de onder 7 genoemde flexie)[179];

9 de interne flexie (klankwisselingen bij de sterke werkwoorden enz.; zie 4.3) gedraagt zich in hoge mate nederlands;

10 de afleiding (zie 4.4) is in hoge mate nederlands;

11 de verkleinwoordvorming (zie 4.5) is overwegend fries;

12 de samenstelling (zie 4.6) is overwegend nederlands;

13 de syntaxis (zie 5) is in hoge mate fries.

De morfologie in haar geheel blijkt ergens in het midden uit te komen: drie onderdelen met daarbij ook de verkleinwoordvorming staan aan de friese kant (ze zijn overwegend of in hoge mate fries); vier onderdelen staan aan de nederlandse kant (ze zijn overwegend of in hoge mate nederlands). De externe flexie in haar geheel is gemiddeld fries: twee subonderdelen zijn overwegend fries, één subonderdeel is overwegend nederlands.

Opm. 1. De tertiaire woordenschat en het "accent" zijn niet onderzocht. Van het laatste mag zeker worden aangenomen dat het in hoge mate fries is. Voor de secundaire woordenschat was de getalsbasis, in 2.3.3.3, nogal klein. Het beeld dat we krijgen wanneer we het materiaal van Wilkeshuis analyseren (3.3.3.1 en 2), laat een veel sterker fries karakter naar voren komen. Dat dit deel van de woordenschat fries-nederlands is, komt daarmee sterker te staan.
Opm. 2. De verschillende onderdelen worden nu met elkaar vergeleken. De vraag is of dit geoorloofd is, Het gaat immers om op het eerste gezicht nogal onvergelijkbare grootheden: woorden, morfologische patronen, constructies enz. Te bedenken is echter dat er primair *binnen* de onderdelen wordt vergeleken; vervolgens worden de verkregen *verhoudingen* vergeleken.

179 We attenderen hier nog een keer op het ontbreken van de friese je-werkwoorden in het Stadsfries waarmee het aan de nederlandse kant staat. We hebben dit in 4.2.4 als een in essentie lexicale aangelegenheid beschouwd.

> 6.2 Het tweede-taalverwervingsscenario

Het tweede-taalverwervingsscenario (Stadsfries als qua oorsprong "Nederlands in friese mond") in onze eigen interpretatie kan in aansluiting bij 1.8 (scenario A),2.7.1 (betreffende de functiewoorden), 3.39 (idem) en 4.1.3 (betreffende de morfologie) als volgt worden geformuleerd:

de instabiele elementen (primaire woordenschat, lexicale fonologie (inclusief die van de functiewoorden), interne flexie, afleiding, samenstelling) zijn in hoge mate of overwegend nederlands, de stabiele (externe flexie van het bijvoeglijk naamwoord, voornaamwoord en werkwoord, verkleinwoordvorming, syntaxis) overwegend of in hoge mate fries, de gematigd stabiele (secundaire woordenschat, functiewoorden, flexie van het zelfstandig naamwoord) fries-nederlands.

De hypothesen kunnen alles samengenomen als in redelijke mate bevestigd worden beschouwd. De belangrijkste afwijking is dat de flexie van het zelfstandig naamwoord niet als fries-nederlands maar als overwegend nederlands te voorschijn is gekomen. Op basis van de resultaten kunnen we de volgende stabiliteitshiërarchie vaststellen, van zeer stabiel naar zeer instabiel (zie schema 10):

schema 10: stabiliteitshiërarchie volgens de resultaten

1. syntaxis (in hoge mate fries) > 2. externe flexie bijvoeglijke naamwoord, voornaamwoord, verkleinwoordvorming (overwegend fries), werkwoord (id., maar iets minder duidelijk: zie 4.2.4) > 3. secundaire woordenschat, functiewoorden (fries-nederlands) > 4. flexie zelfstandig naamwoord, samenstelling, lexicale fonologie functiewoorden (overwegend nederlands) > 5. afleiding, interne flexie, lexicale fonologie, primaire woordenschat(in hoge mate nederlands).

Vgl. deze hiërarchie met de hiërarchie volgens schema 3a, eveneens van zeer stabiel naar zeer instabiel (schema 11):

schema 11:herhaling schema 3a

1. syntaxis > 2. externe flexie > 3. secundaire woordenschat, functiewoorden > 4.afleiding, samenstelling > 5. interne flexie (=klankwisselingen) > 6. lexicale fonologie > 7. primaire woordenschat.

In grote trekken wordt 3a bevestigd maar er zijn niet onbelangrijke afwijkingen: de (externe) flexie van het zelfstandige naamwoord

verschuift twee plaatsen naar rechts; wat betreft de functiewoorden, de fonologie daarvan komt één plaats meer naar rechts te staan; de afleiding komt rechts van de samenstelling te staan; de verkleinwoordvorming (als onderdeel van de afleiding begrepen) gaat twee plaatsen naar links; interne flexie, lexicale fonologie en primaire woordenschat gaan een vijfde plaats delen.

In 1.8 is ook nog een alternatief, meer genuanceerd scenario (A') geformuleerd volgens hetwelk van zeer instabiel naar zeer stabiel (van rechts naar links) het friese aandeel toeneemt.

Omdat er nogal wat onderdelen op gedeelde plaatsen terechtgekomen zijn, kunnen we niet zeggen dat dit scenario bevestigd is. Omdat de getallenbasis een preciezere plaatsbepaling vaak niet toelaat, kunnen we ook niet zeggen dat het ontkracht is.

Ter afsluiting van deze paragraaf besteden we nog aandacht aan het tweede-taalverwervingsscenario in de interpretatie van De Haan (B in 1.8): de woordenschat is gemengd fries-nederlands met een afnemende friese inbreng, de grammatica is nederlands met enige friese invloed.

We zouden inderdaad van een gemengd fries-nederlandse woordenschat kunnen spreken: de primaire woordenschat bevindt zich in ieder geval aan de nederlandse kant, de secundaire woordenschat en de functiewoorden bevinden zich meer aan de friese. Dat er in het Stadsfries sprake is geweest van een afnemende friese invloed (in lexicaal opzicht), kan niet worden uitgesloten (zie 6.6). Dat de grammatica nederlands is met *enige* friese invloed, is in ieder geval onjuist: denk aan de externe flexie, in ieder geval die van de bijvoeglijke naamwoorden plus voornaamwoorden en van de werkwoorden, de verkleinwoordvorming en de syntaxis die sterk in friese richting wijzen. Dat zou een reden kunnen zijn om deze hypothese te verwerpen. Hoe we de lexicale fonologie in dit verband moeten interpreteren, wordt niet duidelijk. Als we die tot de woordenschat moeten rekenen, dan is het beter van een overwegend nederlandse woordenschat te spreken, wat opnieuw niet in het voordeel van de hypothese spreekt. Het zal echter duidelijk zijn dat we een andere, in ieder geval meer genuanceerde voorstelling van een tweede-taalverwervingsproces hebben.

> 6.3 Het aanpassingsscenario

In 1.8 zijn drie verschillende aanpassingsscenario's geformuleerd:

C volgens het zwakke aanpassingsmodel: de primaire woordenschat is nederlands, de andere onderdelen zijn fries;

D volgens het sterke aanpassingsmodel (o.a. De Haan): de woordenschat is vooral nederlands, de grammatica is vooral fries;

E volgens het wederzijdse aanpassingsmodel: alle onderdelen zijn gemengd nederlands-fries.

Bij scenario C mag alleen de primaire woordenschat nederlands zijn; de andere onderdelen moeten fries zijn. Dit scenario is evident onjuist.
Ook bij scenario D wordt, weliswaar met de kwalificering *vooral*, zonder verdere nuancering van woordenschat en grammatica gesproken.De woordenschat wijst inderdaad vooral in nederlandse richting; als we daar weer de lexicale fonologie bij rekenen, dan wordt het nederlandse karakter van het lexicon nog duidelijker. De grammatica wijst daartegenover inderdaad sterk in friese richting. Dat neemt niet weg dat er aan de lexicale kant een belangrijke friese inbreng is bij de secundaire woordenschat en de functiewoorden en aan de grammaticale kant een duidelijk nederlandse bij de meervoudsvorming van de zelfstandige naamwoorden en bij de klankwisselingen van de sterke werkwoorden enz. Die nederlandse inbreng wordt nog groter wanneer we ook de afleiding (minus de verkleinwoordvorming) en de samenstelling verdisconteren. Als we met dit scenario willen werken, dan moet een en ander wel meer genuanceerd worden. We komen daarop in de volgende paragraaf terug.
Dat zoals scenario E impliceert, de verschillende onderdelen gelijkelijk nederlands-fries zijn, wordt door de feiten niet ondersteund. De hypothese in kwestie moet dus worden verworpen.

> 6.4 Nogmaals de scenario's

De hypothesenB, C en E verdienen het om verworpen, de andere twee om op z'n minst in zekere mate geaccepteerd te worden. Gezien vanuit het perspectief van De Haan is de zaak duidelijk: er pleit in ieder geval meer voor het (sterke) aanpassingsmodel (D) dan voor zijn tweede-taalverwervingsscenario (B). Gezien vanuit ons eigen perspectief (A) behoeft een dergelijk scenario echter niet verworpen te worden. Verder is duidelijk gebleken dat denken alleen in termen van woordenschat en grammatica niet gedifferentieerd genoeg is. Als we het aanpassingsmodel aanvaarden, dan is het wel zinvol daarin de nodige nuanceringen aan te brengen. Ook bij aanpassing moet het bewustzijn een rol spelen: elementen waar men zich relatief goed bewust van is, worden sneller aangepast dan elementen waarvan zich minder goed bewust is. Het resultaat is dan een genuanceerd aanpassingsmodel.
De zaak is nu teruggebracht tot datgene wat *achter* de hypothesen ligt: wat kunnen we bij aanpassing en wat bij een tweede-taalverwerving verwachten? De belangrijkste vraag is of we bij tweede-taalverwerving mogen verwachten dat (zo ongeveer) een complete syntaxis wordt

overgedragen (wat voor het Stadsfries op zou gaan). De Haan twijfelt daaraan. Cruciaal lijkt ons dat we goed moeten onderscheiden tussen *schoolse* en (wat we kunnen noemen) *natuurlijke* tweede taalverwerving (vgl. 1.3.1). In de 16e-eeuwse friese steden moet er van de laatste vorm sprake zijn geweest. Er werden geen cursussen Nederlands als tweede taal gegeven en er kwam, per koets of per boot, geen brabander of hollander mee om de friezen in het Nederlands in te wijden en op hun fouten te wijzen. Althans voor de brede massa; voor een dunne elitaire bovenlaag zullen er schoolonderricht en scholing geweest zijn. Bij een natuurlijke tweede taalverwerving lijkt een sterke syntactische overdracht niet onmogelijk. Wat voor de syntaxis geldt, kunnen we mutatis mutandis ook voor de verkleinwoordvorming en voor de externe flexie van de werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoorden laten gelden.

Hiertegen kan dan weer worden ingebracht dat het moeilijk te *bewijzen* is dat de friezen hun syntaxis e.d. hebben overgedragen. De syntaxis was hoogst waarschijnlijk immers al in hoge mate gelijk aan die van de aan te leren taal. Maar op dezelfde manier is het moeilijk te bewijzen dat ze hun syntaxis e.d. *niet hebben aangepast*.

Als dit allemaal juist is, wordt het nog moeilijker tussen aanpassing of tweede taalverwerving te kiezen. Bij beide is een bijna geheel friese grammatica mogelijk.

Op dit punt kan het van belang zijn de vier in 1.3.1 onderscheiden taalcontactsituaties in de beschouwingen te betrekken. Er is uiteraard sprake van één locatie (namelijk steeds een van de steden): de keuze is dus uit een intensieve of een sociale contactsituatie. Dat wil zeggen: moeten we een continuum of een discontinuum aannemen? Zoals in 1.8.1 is uiteengezet, lijkt een continuumsituatie onwaarschijnlijk: de friese teksten uit de 16e eeuw of van even daarvóór laten toch wel een *andere* taal zien dan het Nederlands c.q. het Hollands. Het is aan het toenmalige Fries duidelijk te zien dat het een eigen ontwikkeling had doorgemaakt. De tijdgenoten spreken ook in termen van een taalwissel. Bij een discontinuumsituatie past eerder een tweede taalverwerving dan een aanpassing (die al een zekere vertrouwdheid met het nagevolgde taalgebruik veronderstelt), omgekeerd bij een continuumsituatie eerder een aanpassing (accommodatie) dan een tweede taalverwerving. Aanpassing binnen een discontinuumsituatie kunnen we echter niet helemaal uitsluiten. De betrokken taalvariëteiten moeten dan wel nauw verwant zijn, dus voldoende aanknopingspunten bieden (denk aan de verhouding tussen hedendaags Nederlands en Duits). We vragen ons dan wel af of we dan niet net zo goed van tweede taalverwerving kunnen spreken. Een leek richt zich in de eerste plaats op woorden en fonemen en omdat voor hem/haar de taal daar in de eerste plaats uit bestaat, kan

men net zo goed zeggen dat zijn/haar taalwil op de vreemde taal is gericht en hij/zij die vreemde taal dus wil verwerven.[180] *Gerichtheid op woorden en klanken* zou dus als synoniem met (natuurlijke) *tweede-taalverwerving* kunnen worden opgevat.

Dit punt maakt misschien vooral duidelijk dat het verschil tussen aanpassing en tweede taalverwerving niet altijd duidelijk is. In zekere zin zouden we zelfs kunnen zeggen dat een tweede taalverwerving een (drastische) manier van aanpassing is en dat aanpassing een (lichte) vorm van tweede taalverwerving is. Dat neemt overigens niet weg dat het goed is de beide termen met het oog op de prototypische gevallen uit elkaar te houden. De werkelijkheid zit echter wel vaak ingewikkelder in elkaar dan onze onderscheidingen suggereren. De verwantschap tussen aanpassing en tweede taalverwerving blijkt ook uit het feit dat bij beide de graad van bewustzijn een rol speelt. Bij aanpassing kan die echter over de hele linie groter zijn dan bij (natuurlijke) tweede taalverwerving.[181] Is er dus een vloeiende overgang tussen aanpassing en tweede taalverwerving, hetzelfde geldt voor de beide taalcontactsituaties: de intensieve en de sociale contactsituatie. Misschien was er in de friese steden in de 16e eeuw noch duidelijk van de ene noch van de andere situatie sprake.

Voor de praktijk, de verklaring van het Stadsfries, zou het dus eigenlijk niet zo veel uitmaken of we van een tweede-taalverwervingsscenario of van een aanpassingsscenario uitgaan. Het laatste moet dan echter net als het eerste een *genuanceerd* scenario zijn.

Dit neemt niet weg dat we toch eerder aan een taalverwervings- dan aan een aanpassingsscenario willen denken. De tijdsfactor speelt hierbij een rol. Het heeft er alle schijn van dat er kort na de bourgondische machtsovername sprake is geweest van een *drastische* verandering in de taalverhoudingen. Het overgaan op een andere taal is daar beter mee te rijmen dan een aanpassing waarbij we eerder aan een geleidelijk proces zullen denken.

> 6.5 Nogmaals: welk Nederlands? Het variëteitenperspectief

Als we alle instabiele onderdelen (lexicale fonologie, primaire woordenschat, klankafwissleingen, afleiding en samenstelling) overzien,

180 Het is bij de honderden interviews die (door de eerste auteur) aan "naïeve" dialectsprekers zijn afgenomen, steeds weer opgevallen hoe goed ze zich bewust zijn van lexicale en fonologische verschillen en hoe slecht van bijv. syntactische. Typerend is ook dat de dialectliefhebber die zijn/haar dialect voor de eeuwigheid wil optekenen, zich primair richt op alles wat met woorden verband houdt.

181 Schoolse tweede taalverwerving is erop gericht de graad van bewustzijn te verhogen.

moeten we vaststellen dat eigenlijk alleen de lexicale fonologie duidelijke aanwijzingen geeft in welke richting we moeten denken. Volledigheidshalve herhalen we daarom hier de eindconclusie van 3.28.2 (uit het hoofdstuk over de lexicale fonologie): het nederlandse element in het Stadsfries is algemeen hollands met enkele noord-hollandismen en een aantal aanpassingen aan de standaardtaal in statu nascendi. Noord-hollandismen zouden zich ook bij de samenstelling kunnen voordoen. De mogelijkheid daarvan hebben we in 4.7 besproken. Van een onmiskenbaar nedersaksische invloed is niets gebleken (zie 3.38.2).
De stabiele sectoren zijn voor de vraag: welk Nederlands, niet bruikbaar. Ook in het geval dat bepaalde elementen in het Noord-Hollands voorkwamen, hebben we aangenomen dat ze uit het Fries afkomstig waren. Het perspectief van de tweede-taalleerder is hierbij bepalend geweest (vgl. 1.9). Maar er is ook (zoals in die paragraaf aangegeven) het perspectief van de *taalvariëteiten*. In dat perspectief gezien moet het 16e-eeuwse Stadsfries sterk op het Noord-Hollands hebben geleken en kon het, bij taalvergelijking, eerder als hollands dan als fries worden gekarakteriseerd. Dit klemt te meer omdat allerlei met het Fries overeenkomende elementen in het 16e-eeuwse Noord-Hollands sterker aanwezig geweest kunnen zijn dan nu het geval is.

> 6.6 Latere veranderingen

Het is goed nogmaals te benadrukken dat we het voor het Stadsfries moeten doen met bronnen die pas vanaf de tweede helft van de 18e eeuw beschikbaar zijn. In 1.6 hebben we de problematiek daarvan uitvoerig besproken. Op grond van ouder Stadsfries als dat boven water zou komen, zou het beeld zeker hier en daar moeten worden bijgesteld. Ook over evt. ontwikkelingen van het Stadsfries tussen de 16e en de 18e eeuw tasten we strikt genomen in het duister. Toch valt met de nodige voorzichtigheid het volgende te veronderstellen. Na de 16e eeuw vindt er aan de ene kant, onder invloed van de zich ontwikkelende standaardtaal, een onthollandsing plaats, aan de andere kant, door continue friese substraatinvloed, een verfriesing of een versterking van het al aanwezige friese substraat (adstraat-invloed). In de voorafgaande hoofdstukken hebben we daar vele voorbeelden van gezien. Als voorbeeld van onthollandsing kan de afwezigheid van *breg(ge)* 'brug' (bijv. 3.38.2) gegeven worden, als voorbeeld van verfriesing de overwinning van de groene volgorde (bijv. 1.5 onder punt 5). De standaardtaalinvloed ging overigens niet zo ver dat ook de diftongen van *huis* en *pijn* werden overgenomen. De friese karaktertrekken van het Stadsfries kwamen overigens ook sterker naar voren door een voortschrijdende ontfriesing van het Noord-Hollands. De invloed van de

standaardtaal die deze bewerkstelligde, kan er ook voor gezorgd hebben dat het Noord-Hollands en het Stadsfries op een aantal punten weer méér op elkaar gingen lijken. Ook het Fries ging daarin mee waarbij het Stadsfries als doorgeefluik kan hebben gefungeerd. Voorbeelden daarvan kunnen zijn vormen van het type *stane* (zie 4.2.4).
Op deze vormen van dynamiek zal in een slotparagraaf aan de hand van een aantal voorbeelden nader worden ingegaan. Daarin zal dus anders tot dusver in dit boek (waarin het vooral ging om een *vergelijking* van de taalvariëteiten) het *veranderingsperspectief* centraal staan.

> 6.7 Samenvatting

Het Stadsfries is, hoogstwaarschijnlijk na de bourgondische machtsovername na 1515 (vgl. 1.5), ontstaan doordat friezen Nederlands probeerden te leren (Kloeke: "Nederlands in friese mond"). Een alternatief scenario houdt in dat friezen hun Fries aan het Nederlands aanpasten (Gosses: "Fries in friese mond met hollandismen"). In beide gevallen kunnen we toevoegen: voor zover dat nodig was. Hoogstwaarschijnlijk hebben het Stadsfries en het Nederlands, specifiek het Noord-Hollands, in de 16e eeuw sterk op elkaar geleken. Niet alleen bij het eerste maar ook bij het laatste scenario moeten we rekening houden met de rol van het bewustzijn die verschillend is al naar gelang het taalonderdeel waarmee we te maken hebben. Bij *Nederlands* moeten we zoals reeds aangeduid primair denken aan het (Noord-)Hollands hoewel, in de eerste tijd, ook de zich ontwikkelende standaardtaal van invloed is geweest. Na het ontstaan van het Stadsfries moeten we rekening houden met een blijvende friese substraatinvloed in de stabiele taalsectoren en een toenemende invloed van de vooral sinds de 19e eeuw gevestigde nederlandse standaardtaal.

... *Hoofdstuk 7: Veranderende taalverhoudingen*

> 7.1 Inleidende opmerkingen

In dit hoofdstuk besteden we, vanuit het perspectief van taalverandering, aandacht aan de dynamiek in de verhouding tussen het Stadsfries en de andere taalvariëteiten. In een slotparagraaf besteden we nog apart aandacht aan Kiliaan (16e eeuw) en Wassenbergh (rond 1800) als mogelijke bronnen voor het Stadsfries.

In het onderzoek naar herkomst en wording van het huidige Stadsfries hebben we naast het Stadsfries te maken met het Fries en het Nederlands, de laatste nog weer in de vorm van de standaardtaal en de dialecten van het gewest Holland en al die talen weer met hun eigen veranderingen door de tijd. Zelfs dat zou nog niet zo'n groot probleem hoeven te zijn als we van al die variëteiten goed materiaal zouden hebben en als die variëteiten duidelijk gescheiden entiteiten zouden zijn. Er is continu sprake van veranderingen binnen de variëteiten en niet zelden is die verandering het gevolg van beïnvloeding over en weer. Omdat alle genoemde variëteiten zo nauw verwant zijn, is het soms moeilijk uit te maken wat nu waar vandaan komt.

Het verschil tussen het gesproken Hollands en de nederlandse standaardtaal in *statu nascendi* in de 16e en 17e eeuw was taalsociologisch ongeveer vergelijkbaar met het verschil tussen het huidige gesproken Schwyzerdütsch en het gestandaardiseerde Hoog-Duits. Tussen dergelijke variëteiten bestaat een open verbinding waardoor woorden en klanken bijna zonder dat het opvalt van de ene in de andere overgenomen kunnen worden. Zo werd het "echte Hollands" in de loop van de 18e en 19e eeuw een uitgesproken plattelandsdialect van uithoeken als Aalsmeer, Marken en Westfriesland waar het nog weer bijzondere eigen ontwikkelingen kon doormaken terwijl de taal in de hollandse steden steeds meer op het Standaardnederlands begon te lijken.

Het Fries stond al sinds de Middeleeuwen bloot aan invloeden uit naburige talen. Vanuit het huidige Friesland was de blik steeds op het westen gericht, op Holland, terwijl de friestalige groninger Ommelanden meer op de stad Groningen en het saksische oosten gericht waren. De impact van het Hollands/Nederlands in de Gouden Eeuw op het Fries mag niet onderschat worden. Veel van de friese woordenschat en grammatica

en van het friese idioom, ook als ze thans als "typisch" fries aangevoeld worden, zijn regelrecht terug te voeren op hollandse invloed uit die tijd. Zo is het vaak niet wat het lijkt in de verhouding tussen Stadsfries, Fries, Nederlands en Hollands en kunnen taalverschijnselen als een kameleon van kleur verschieten.
Hieronder volgt een kleine bloemlezing van staaltjes van verschijnselen uit de desbetreffende taalvariëteiten waarbij we als we alleen maar over de kennis van de late 19e en de 20e eeuw zouden beschikken, gemakkelijk tot verkeerde conclusies zouden komen. In onderstaande gevallen kunnen we de juiste gang van zaken reconstrueren maar we moeten er rekening mee houden dat er onder de genoemde voorbeelden en argumenten in dit boek her en der toch nog "blindgangers" zitten.

> 7.2 Bewegelijke woorden

Een categorie die zich vrijwel volledig aan ons zicht onttrekt, is die van stadsfriese woorden die voor de eerste overlevering van het Stadsfries al zijn vervangen door andere, dus tussen de 16e eeuw en op z'n vroegst 1768 (en van dat jaar is er uiteindelijk ook maar een korte tekst waar maar een fractie van de woordenschat in voorkomt).[182] Het kan gaan om typisch hollandse woorden of klankvormen die vervangen zijn door standaardnederlandse, of om friese substraatwoorden die vervangen zijn door standaardnederlandse of andersom, om typisch hollandse woorden die vervangen zijn door later fries substraat (adstraat).
Voor het Stadsfries beschikken we dankzij Hilarides (*Naamsporingen* (manuscript)) over een handjevol woorden van ca. 1700. Toch bieden die woorden al een paar fraaie voorbeelden van de dynamiek van de stadsfriese woordenschat. Vijf gevallen worden hier besproken.
Lieuwerd. De naam van de stad is volgens Hilarides in het Stadsfries *Lieuwerd*. Dat is geen Fries (*Ljouwert*, schrijfwijzen die duiden op deze uitspraak al sinds 1392, zie Gildemacher 2007), geen modern Standaardnederlands (*Leeuwarden*, deze traditie gaat ook terug op de 14e eeuw) en geen modern Stadsfries (*Leewadden, Liwwaden, Lúwadden*). De oude naam van de stad vinden we min of meer nog terug in de dialecten van Het Bildt (*Luwt*, met latere ronding en verdere samentrekking, door Gildemacher ook als vroegere naam in het stadsdialect zelf genoemd(!)), Ameland en Terschelling (*Liewa'den*, met als tweede syllabe de huidige vorm), Schiermonnikoog (*Leeuwerts*, met ts < rd) en Hindeloopen (*Leeuwet*), de beide laatste nog (of weer?) met ee i.p.v. ie.

182 Met uitzondering mogelijk van de "friese" woorden bij Kiliaan: zie 1.6.2 en 7.8.

Continuïteit vinden we in het concrete woord 'boter': *butter*. Dat is een uitgesproken hollandse vorm die nog steeds als het stadsfriese woord geldt. Voor het telwoord *vijf* geeft Hilarides *fejv* *[fɛiv] met de toevoeging dat het in andere steden *fijv* *[fi:v] is. Terwijl het Stadsfries doorgaans een [i] heeft voor ndl. <ij>, ook in *fyftien* en *fyftech*, is dat in het telwoord *vijf* niet zo. Wellicht omdat in de serie *drie – fier – fyf* drie keer een [i]-klank voorkomt wat verwarring kan veroorzaken. (Vgl. ook 3.15.) Duijff geeft anno 1998 (Duijff 1998) voor haast alle steden de vorm met <ij>. Die overgang is dus in Leeuwarden al vóór 1700 begonnen en heeft zich daarna uitgebreid. Ook hier dus continuïteit in het Leeuwarders.

Het huidige stadsfriese woord voor 'zoenen' is *tute*. Dat is direct herkenbaar als fries substraatwoord: fries *tútsje*. Hilarides vermeldt *patten*. Ook dat is een fries substraatwoord, namelijk van Fries *patsje*. Dat was het gangbare woord in het Fries van ca. 1700. Hier vinden we dus vervanging van het ene friese substraat-(c.q. adstraat)woord door het andere.

Hilarides besteedt vrij veel aandacht aan het woord *besucht/besukt* 'mesjokke, geestesziek', met name als scheldwoord. Interessant is de vermelding van de "straattaal"-vorm *besuicht* *[bəsyxt]. Hilarides noemt de stadsfriese woorden n.a.v. zijn behandeling van het friese *besucht* dat dezelfde betekenis heeft. Weliswaar verwijst hij naar het etymologisch verwante nederlandse *sucht* maar hij noemt de stadsfriese vorm "wat verminkt" wat erop wijst dat Hilarides ervan uitgaat dat de woorden uit het Fries ontleend zijn. Naast de vermelding bij Hilarides is er nog één vermelding van *besjocht* in het Fries, van 1702; in het huidige Fries komt het niet meer voor. Hebben we hier met een fries substraatwoord te maken, dat dan niet alleen in het Stadfries maar ook in het Fries zelf ondergegaan is? Dat hoeft niet het geval te zijn want het WNT heeft het trefwoord *bezucht*, met dezelfde betekenis, en komt met een aantal vermeldingen van vroeg 17e-eeuwse hollandse auteurs, m.n. in de taal van kluchten die in min of meer hollands dialect geschreven zijn: *besucht, besuckt*. Het woord is ook in Holland daarna verdwenen en komt bijv. niet meer voor in Boekenoogen 1896 (Zaans, sterk historiserend) of Pannekeet 1984 (20e eeuws; West-Fries met oog voor archaische vormen). We hebben hier dus niet een voorbeeld van een specifiek fries substraatwoord: het lexeem komt ook in het Hollands voor. En de fonologische vorm van het stadsfriese woord is zelfs exact die van het oudere Hollands. Binnen het hele complex van Stadsfries en Hollands kan echter ook *besucht* wel weer een fries substraatwoord zijn maar dan in de bredere betekenis daarvan: we kunnen voor het Noord-Hollands immers een fries substraat aannemen. In het huidige Stadsfries bestaat de keuze uit o.a. *beseten* < ndl. *bezeten* (dit woord ook al bij Hilarides) maar ook *halfwys* < fri. *healwiis* (vgl. overigens aalsmeers *halfzalig* met dezelfde betekenis en het drentse *half wies*).

De conclusie die we uit deze paar woorden kunnen trekken, is dat iets concreets als de naam van de stad ingeruild kon worden voor een naam die met wat fonetische aanpassingen van de nederlandse standaardtaalvorm afgeleid is terwijl inhoudswoorden als *butter* en *fijf* zich handhaafden. De twee woorden uit de intieme c.q. emotionele sfeer, behorend tot de secundaire woordenschat, *patten* en *besucht*, blijken volledig te zijn verdwijnen; in het eerste geval werd het ene friese substraatwoord door het andere vervangen – wat getalsmatige evaluaties niet zou beínvloeden – in het tweede geval (*besucht*) verdween een frisisme c.q. hollandisme en werd vervangen door een neerlandisme én een frisisme – ook nu zouden getalsmatige evaluaties niet (duidelijk) worden beïnvloed.

> 7.3 Friese klankkleur

Het is reeds opgemerkt (1.1 en 3.38.1) dat het Stadsfries de niet-fries meteen erg fries in de oren klinkt. Toch is het vaak op moeilijk te omschrijven wijze wel weer hoorbaar als een leeuwarder echt Fries spreekt. Opvallende zaken als de stemloze [f] en [s] aan het begin zijn al oud in Fries en Stadsfries (worden in ieder geval al vermeld voor de 18e eeuw; vgl. Dibbets 1994; vgl. verder 3.34 en 3.35). Andere opvallende klankverschillen met het Standaardnederlands zijn de stemhebbende occlusief [g] voor ndl. [ɣ] of tegenwoordig vaker [x] in bijvoorbeeld *goed* en de [sk] in *skip* 'schip' (vgl. resp. 3.36 en 3.33). De stemloze s en f en de sk zijn in de tegenwoordige verspreiding ook gedeeltelijk hollands, vooral noord-hollands. Voor de [g] en de [sk] is het maar de vraag hoe lang ze al exclusief fries/stadsfries zijn. Het Fries en Stadsfries wisselden in ieder geval in de 19e eeuw tussen [ɣ] en [g] en [sx] en [sk] al weten we weer niet hoe dat bijv. in de 16e eeuw was. In de laatste eeuw is het contrast tussen Standaardnederlands en Fries/Stadsfries in deze gegroeid.

Ook een klanksubtiliteit als *-tsje* i.p.v. *-tje* in de verkleinwoorden (vgl. 4.5), bijv. in *handsje* 'handje', is nog niet zo oud; het Stadsfries heeft de vorm met de ingevoegde [s] samen met het Fries pas in de 19e eeuw ontwikkeld. Een eeuw eerder ging het Stadfries al mee met het Fries in de uitval van de r, zoals in *kears* [kI.əs], al moet gezegd dat met name in het Stadsfries nog een vage approximant te horen valt of een verkleuring in de klinker (Bezooijen 2006, Versloot 2002; vgl. 3.21). Dat moet trouwens ook de realisatie in het Fries van de 19e eeuw geweest zijn. Fries en Stadsfries vertonen hier dus een zeker faseverschil.

Het is niet zo dat het Stadsfries alle uitspraakgewoontes van het Fries van de laatste twee eeuwen klakkeloos gekopieerd heeft. De ontwikkeling van à tot ò voor dentalen die in de 19e eeuw heeft plaatsgevonden in het Fries, zoals in *kast* 'kast', *balke* 'balk', heeft het Stadsfries niet meegemaakt; daar

is het dus *kast* en *balk* met à, naast fri. kòst <kast>, bòlke <balke> (vgl. 3.3). Er zijn ook veranderingen waarin Hollands, Fries en Stadsfries in de afgelopen eeuwen gelijk op gegaan zijn. Een voorbeeld is de Auslautsverscherping (vgl. 3.30). Een woord als *goed* werd in de 17e eeuwen in zowel het Hollands als het Fries nog met een stemmhebbende [d] aan het einde gesproken (zoals in het huidige Engels; Van Bree 2003, J. Hoekstra 2001, 731). In het Stadsfries van die tijd zal het niet anders geweest zijn. Langzamerhand is die uitspraak verdwenen en vervangen door een [t], in het Fries pas in de loop van de 19e eeuw. Een slot-[d] is nu alleen nog te horen bij enkele oudere sprekers van uitgerekend de friso-hollandse dialecten van Ameland en Midsland op Terschelling. Hierin zijn Fries, Stadsfries en Hollands niet uit elkaar of naar elkaar toe gegroeid maar wel veranderd en wel in de richting die voor de rest van het Nederlands en Duits al gold vanaf de Middeleeuwen.

Een ander geval laat een samen opgaan van Hollands, Fries en Stadsfries in de 18e eeuw zien waardoor de drie gezamenlijk van het Nederlands af bewogen zijn, namelijk de overgang van [b] naar [ʋ] in *hebbe(n) / habbe* > *hewwe / hawwe* (vgl. 3.29). Voor het Fries is het zeker dat deze pas in de 18e eeuw opkwam. In hollandse kluchten uit de 17e eeuw komt het verschijnsel niet voor, evenmin als in een enkel los citaat uit leeuwarder processtukken uit de vroege 18e eeuw (misschien niet de meest betrouwbare bron). Het verschijnsel heeft een beperkt verspreidingsgebied in Holland en Friesland. In Noord-Holland is het met name te vinden in het oostelijke deel (RND, al komt het ook voor in Egmond: onbep. wijs *ewwe,* naast: *ik eb*); ook Urk doet mee (*eawen* onbep. wijs) terwijl het binnen Friesland beperkt is gebleven tot het gebied grofweg ten noorden van de lijn Stavoren – Drachten.[183]

Het ligt dus weliswaar voor de hand om aan te nemen dat de 16e-eeuwse stedelingen hun Hollands met een ook voor die tijd herkenbare friese klankkleur gesproken hebben maar de verschillen en overeenkomsten tussen de varietëiten waren niet altijd dezelfde als tegenwoordig. Anders gezegd: het is de vraag of die klankkleur ook in de oren van de moderne luisteraar altijd zo 'fries' had geklonken.[184]

183 In het dialect van Schiermonnikoog is er een algemene overgang van intervocale b in v, bijv. fri. *ebbe* > *êve*.

184 Versloot (2008) reconstrueert het Fries van de 15e tot de 18e eeuws als toontaal. In het licht van de algemene ontwikkelingsrichting die maakt dat het tooncontrast in de 18e eeuw weer uit het Fries verdwijnt, is het niet waarschijnlijk dat het Stadsfries in de genoemde eeuwen een toontaal geweest is. Wel kunnen sommige T2-sprekers incidenteel hun friese intonatie in hun Stadsfries gehandhaafd hebben.

> 7.4 Hollandse klankvormen

De klankvorm van veel woorden, in ieder geval van de primaire woordenschat, was zeker in het begin van het Stadsfries uitdrukkelijk hollands van signatuur. Hollandse klankvormen als *twie* en *beard* voor 'twee' en 'baard' kennen we bijv. alleen maar uit de 19e- en vroeg-20e-eeuwse overlevering van het Stadsfries. Ze zijn thans vervangen door de nederlandse klankvormen *twee* en *baard*. In de kleinere steden blijven dergelijke vormen vaak net iets langer hangen.
Een woord waar een dergelijke "onthollandsing" aan de gang is, is *seun* 'zoon' (vgl. 3.9): in de woordenboeken nog alleen als *seun* maar in de omgangstaal thans ook [so.ən]. Het opmerkelijke van die vervanging is dat we eigenlijk niet goed kunnen zeggen of het nu het Fries of het Nederlands is dat hier de bron van de vervanging is. Oppervlakkig lijkt het woord fries: *soan*, met dezelfde 'friese' [s] en dezelfde centrerende diftong. Maar rechtstreekse aanpassing van nederlands [zo:n] aan de stadsfriese fonotaxis levert precies dezelfde vorm op!
Een woord dat een volledige identiteitswisseling heeft doorgemaakt, is *fleis* 'vlees' (vgl. 3.6 en 3.32).

	Stand. Nederlands	**Hollands**	**Stadsfries**	**Fries**
17e eeuw	*vleisch*, vleesch	*vleisch*	*vleis*	flesk
21e eeuw	vlees	*vlais*	flees	*fleis*

De klankvorm met <ei>, in de uitspraak van sommige variëteiten thans [ai], was in de 17e eeuw nog een hollands-stadsfriese vorm, die tot in de 19e eeuw toe ook in de standaardtaal wel gebruikt werd. Heden ten dage is *fleis* uit het Stadsfries verdwenen, in ieder geval al helemaal uit het Leeuwarders. Het Fries heeft het eigen erfwoord ondertussen juist verruild voor *fleis* terwijl die vorm ook in hollandse dialecten is blijven "hangen".
Misschien des te opmerkelijker zijn de gevallen waar het Stadsfries van het Hollands verschilt. In het woord *nij* 'nieuw' lijkt het Stadsfries uitdrukkelijk de friese kant gekozen te hebben (vgl. 3.12). Toch zijn er aanwijzingen dat *nij* eerdaags ook aan de westzijde van de Zuiderzee bekend was. Voor het stadsdialect van Enkhuizen wordt het nog vermeld in de 20e eeuw. Een plaatsnaam als *Nieuwe Niedorp*, in 1206 vermeld als *Nyedorp*, laat vermoeden dat [ni:] (waaruit later [nɛi] is ontstaan) vroeger een grotere verspreiding in Westfriesland gehad heeft. In de 16e-eeuwse context van de taalwisseling in de steden had de stedeling dus mogelijk keuze uit Hollands *nieuw/nij* waarbij de laatste 'herkenbaar' was vanuit het friese substraat.
Eenzelfde herkenbare keuze had de 16e-eeuwer tussen *breg* en *brug* 'brug' en vergelijkbare woorden: ndl. *brug*, holl. *breg*, fri. (16e eeuw) *bregge* (vgl. 3.10).

Hierbij wint echter de vorm die het dichtst bij het Standaardnederlands staat. De hollandse kustdialecten worden juist gekenmerkt door de vormen met ontronding: *breg, reg, stik*. Bij nadere beschouwing wordt de tegenstelling hier minder scherp. In de 18e eeuw komt *stik* (nog) voor in het Leeuwarders. Omgekeerd blijkt dat in het "Stadshollands" van Enkhuizen haast dezelfde keuzes gemaakt zijn: behalve *mig*, verder *brug, rug, stuk* enz. Ook in de vorm *nij* en het behoud van de [i] (maar wel [vɛif]!) en van [y] in woorden als 'tijd' en 'huis', gaat het stadse Enkhuizens gelijk op met het Stadsfries. Klonken in de 17e en vroege 18e eeuw hollandse vormen als *nuuw* [nyw], *breg* [brɛγ] en *taaid* [taid] de stedelingen in de noordwestelijke Nederlanden te "plat" in de oren en koos men daarom voor het "beschaafde" [nɛ.i], [brøγ] en [tid]? Het zou overigens niet om rechtstreekse invloed van specifiek Enkhuizen op Leeuwarden gaan, maar om een taalsociologische parallel (waarbij Enkhuizen als prominente westfriese stad wel één van de feitelijke voorbeelden geweest kan zijn). Voor Enkhuizen zou sprake kunnen zijn van de "esprit de clocher" van De Saussure (in tegenstelling tot de "force d'intercourse"): de bevolking van een stad op haar retour (oude glorie) die zich afzet tegen het zich vernieuwende platteland (Drechterland). Ook voor de friese steden geldt dat ze in de 18e eeuw een teruggang meemaakten. Een dergelijke conserverende uitkomst van de confrontatie stad-platteland is ook terug te vinden in de friese Zuidwesthoek, met het archaïsche stadsdialect van Hindeloopen tegenover het veel modernere "Boerenfries". Er valt, eventueel complementair, voor Enkhuizen en de friese steden ook te denken aan contact met de oostelijke kusten van de Zuiderzee. Ook daar zei men *huus* en *pien*, trouwens ook *brug* en…*nij*.

> 7.5 Morfologie

De vormleer van het Nederlands en Fries verschilt over het algemeen zo weinig dat de variatie die Hollands en Stadsfries vertonen vaak ruim binnen de voor de hand liggende variatiebreedtes ligt zoals in de keuze tussen *-en* en *-s* (vgl. 4.2.2). Het Stadsfries, Fries en (Noord-)Hollands vertonen wel een wat grotere verspreiding van het *-s*-meervoud dan het Standaardnederlands maar onderling zijn er ook weer verschillen.

Lemma	Stand.nederlands	Noord-Hollands	Stadsfries	Fries
Kind	kinderen	koinders /-ere	kynders	ander lexeem*
Aardappel	aardappelen /-s	eerappele /-s	earpels	ierappels
Leuning	leuningen	le(u)nings	leunings	linings /-en

* nl. *bern*

De variant -ers in woorden als kind, ei komt vanouds in het westen van Nederland, van Vlaanderen tot Noord-Holland, voor, bijv. in aalsmeers *kainders/kaindere* (maar naast alleen *aiere*), 19e-eeuws zaans *ki(e)nders* (Boekenoogen 1821), tessels *kiender(s)* (Keyser 1951) en westfries *koinders* (Pannekeet 1995). Het Bildts heeft *kyn – kynes* uit **kynders*. Het Stadsfries voegt zich dus bij dat westelijke gebied. De bestudering van archaïsch materiaal uit de late 19e en 20e eeuw leidt ertoe om een oud-hollands **ki(e)nders* te veronderstellen. Echter, zowel Bredero als Tengnagel gebruiken in hun kluchten *kyeren* (ekv. *kynd*), met een vergelijkbare reductie als in noord-hollands *aar(s)* < *ander(s)*. De vorm van Bredero c.s. is de basis voor de moderne markense vorm *kare* met [a.] uit [ɛ.i] (MAND: [kæirə]), vgl. amsterdams *masie* 'meisje'. Dat suggereert dat ook *ki(e)nders* weer niet "oeroud" is en mogelijk als een 17e/18e-eeuwse innovatie moet worden beschouwd, die ook toen pas naar de periferie heeft kunnen uitstralen.[185] We moeten dus met meervoudige verschuivingen rekenen tussen 1600 en 2000. Dat blijkt ook uit andere gegevens. Volgens Pannekeet (1995, 216) loopt het -s-meervoud (weer) terug in het Westfries. In het Fries worden in een korte grammaticale beschrijving uit 1681[186] nog de alternatieven *ameren / amirs* 'emmers' vermeld, modern is alleen nog *amers*. Het -s-meervoud komt in friese bronnen al voor in de 15e eeuw, bijvoorbeeld in *riuchters* 'rechters' in een originele oorkonde uit 1448 (OFO I-100). Het is dus niet zo dat het hele -s-meervoud een geval van na-middeleeuwse hollandse expansie in het Fries is. Wel kunnen we vaststellen dat nog gedurende de periode na de Middeleeuwen het s-meervoud in het Hollands, Stadsfries en Fries eerst nog toenam, om later in het Hollands weer af te nemen.

De meervoudsvormen van de woorden voor 'man' en 'vrouw' in het Westfries en Stadsfries op *-lie/ly* (vgl. 4.2.2) ogen vanuit modern perspectief 'fries' maar daarvoor geldt dat we te maken hebben met na-middeleeuwse ontwikkelingen in de nederlands-friese taalsociologische ruimte. In een friese oorkonde uit 1488 (OFO I-223) staat bijvoorbeeld *mannen ende frouwen*. In de 16e eeuw was het meervoud van *man* in het Fries ook nog vaak *man* of *men/men*.

Lemma	**Stand.nederlands**	**Hollands (vero.)**	**Stadsfries**	**Fries**
Man	mannen	mallie	mannen	manlju (mannen)
Vrouw	vrouwen	vrollie	frouwen / fròlly	froulju (frouwen)

185 In de moderne standaard-nederlandse omgangstaal is *kinders* ook goed mogelijk.

186 De grammatica is te vinden in de tweede editie van Japix' *Rymlerye* maar dateert zelf waarschijnlijk uit ongeveer 1600.

Een ander mooi voorbeeld van ontwikkelingen in de nederlands-friese taalsociologische ruimte zijn de verkleinwoorden (vgl. 4.5). De taal van de 16e-eeuwse hollandse kluchten, met name gebaseerd op het dialect van Amsterdam en directe omstreken, laat het moderne nederlandse patroon zien, met *-je, -tje, -pje, -etje*. Pannekeet (1995, 312-313) vermeldt voor het dialect van Opperdoes een archaïsch verkleinwoordsysteem dat erg op het huidige friese lijkt dat gelijk is aan het stadsfriese.:

Lemma	**Stand.ndl.**	**Westfries**	**Opperdoes**	**Stadsfries.**	**Fries**
Deur	deurtje	deurtje	deurke	deurke	doarke
Kom	kommetje	kompie	komke	komke	komke
Hoed	hoedje	hoedje	hoedje	hoedsje	huodsje
Bak	bakje	bakkie	bakje	bakje	bakje
Zon	zonnetje	zontje	zontje	sontsje	sintsje
Paal	paaltje	paaltje	paalke	paaltsje	pealtsje

Opvallend is dat de lange vorm *-etje* beperkt blijft tot het Standaardnederlands (hij is ook zuid-hollands). Het Stadsfries, Fries en het dialect van Opperdoes hebben in sommige gevallen *-ke*. Opperdoes gaat daarin zelfs verder dan het Fries en het Stadsfries zoals in woorden op *-l*. Uit 17e-eeuwse friese bronnen valt op te maken dat in die tijd in die positie daar ook *-ke* voorkwam, net als na *-n*. De spaarzame oudste vormen voor het Fries duiden erop dat het Fries in de 16e eeuw voornamelijk *-ke* had, o.a. ook na stammen op -n en -l. Na *-k* en *-g* kwam zelfs *-ske* voor, een vorm die in de huidige dialectconstellatie van de lage landen eerder zuid-nederlands of twents overkomt. Verder kwamen incidenteel *-ien* en *-lien* voor, ook al in bronnen uit de 15e en 16e eeuw. Het hoog-middeleeuwse Fries had waarschijnlijk helemaal geen verkleinwoorden (meer)[187] zodat dit hele complex een typisch voorbeeld kan zijn van taaloverschrijdende laat- en na-middeleeuwse ontwikkelingen in de noordwestelijke Nederlanden.

> 7.6 Taaleigen

Als een Fries zegt: *it roait nearne nei* 'het lijkt nergens op' klinkt dat als uitgesproken fries idioom. Als de stedsjer daaraan toevoegt: *ut roait nergens naar*, dan hebben we in de huidige verhoudingen te maken met een typisch gedeeld regionaal idioom dat de spreker van het moderne Nederlands onbekend in de oren klinkt. Maar als we iets terug gaan in de

187 Resten in het Fries van een ouder verkleinwoordsysteem zijn bijv. de woorden *tjirk* 'tureluur', *hoants* 'kemphaan' en *maits* 'made', die thans niet meer als verkleinwoord opgevat worden en ook allemaal de-woorden zijn.

tijd, bijv. naar het Zaans van de 19e eeuw, vinden we daar *'t rooit er op gien enden nê* 'het lijkt er in de verste verte niet op' (Boekenoogen 1821 onder *rooien* I). En zelfs Van Dale (1984) vermeldt de betekenis van 'ergens een slag naar slaan' nog, al is het met de toevoeging 'verouderd'. Hebben we hier dan misschien te maken met een fries relictwoord in het Hollands dat ook in de standaardtaal in gebruik is (geweest)? Dat is in dit geval met zekerheid uit te sluiten want het werkwoord *rooien* komt in deze betekenis van mnl. *roye* 'rooilijn' dat als leenwoord op het Frans *roie* teruggat. In het Fries van anno 2009 zal intussen vaker *it liket nergens op* (wel met het accent op *op*!) te horen zijn.

Zo zijn er tal van uitdrukkingen en specifieke woordbetekenissen die in de huidige polariteit tussen Standaardnederlands en Fries exclusief fries lijken. Als dergelijke woorden of betekenissen in het Stadsfries voorkomen, zijn we gauw geneigd om ze aan fries substraat toe te schrijven. Te denken valt bijvoorbeeld aan een woord als *komaf* voor 'afkomst' of *wegraken* voor 'overlijden'. Het Fries heeft daarvoor resp. *komôf* en *weireitsje*. Maar bij nadere beschouwing blijken beide uitdrukkingen bijv. ook in het (uitgestorven) dialect van Aalsmeer te hebben bestaan, in de 20e eeuw nog: *komof, wegrake*. Het woord *komaf* staat trouwens ook nog in Van Dale maar met de toevoeging van 'gewestelijk, gemeenzaam' en komt ook in het oosten van Nederland voor. Stadsfries, Fries en bepaalde hollandse dialecten bewaren hier oudere omgangstaal uit de noordwestelijke Nederlanden. Er is dus niet automatisch sprake van fries substraat in het Stads. *Komaf* is trouwens ook niet een typisch substraatwoord, anders dan *wegraken* in de genoemde betekenis dat als een subjectief woord zou kunnen worden beschouwd en om die reden in de richting van het Fries zou kunnen wijzen. Uiteraard is er ook veel ouder idioom weer verdwenen. Een voorbeeld dat zich met wat moeite laat reconstrueren is ndl. *schuren*, fri. *skuorje* in de betekenis van '(het huis) schoonmaken' (fri. tegenwoordig *húshimmelje* of natuurlijk simpelweg *skjinmeitsje*). We vinden *schuren* in die specifieke betekenis bij Bredero terug, in het WNT met de vermelding dat het om een verdwenen betekenis gaat, verder in 18e-eeuws Fries en nog altijd in het dialect van Marken! Voor het oudere Stadsfries ontbreken de bronnen maar daar zal het niet anders geweest zijn. Omdat het hier om een huiselijk woord gaat, kunnen we aan friese substraatwerking denken. Een *specifiek* fries substraatwoord is het echter niet omdat het ook (noord-)hollands is. In een wijder verband wordt het friese karakter duidelijker omdat we ook voor Noord-Holland met een fries substraat rekening moeten houden. Overigens wordt ook dit weer onzeker doordat ook het IJslands *skúra* heeft met dezelfde betekenis.

Als het 20e-eeuwse Fries en Stadsfries wat betreft uitdrukkingen en semantiek vaak op elkaar lijken, hoeft dat dus nog niet te betekenen dat

dat het gevolg is van fries substraat uit de 16e eeuw of zelfs dat het gaat om fries substraat/adstraat uit later tijd. In de huidige bipolariteit tussen Fries en Nederlands waarin het Stadsfries zich bevindt, is het waarschijnlijk wel zo dat dergelijk idioom alleen nog maar overleeft omdat het door het Fries gesteund wordt (werd).

> 7.7 Besluit

Als de leerders van het 'gemeen Nederduits' in de 16e eeuw met name naar Holland keken (luisterden), ligt het voor de hand dat allerlei taalvormen die nu als typisch dialectisch hollands gelden, meegenomen werden. Dat geldt trouwens ook voor het Fries zelf zodat ook het Fries veel uit het Hollands c.q. het Nederlands van die tijd overnam. Nadat in de nederlandse verhoudingen het Hollands in de 18e eeuw definitief "dialect" geworden was, kwam het Stadsfries in een bipolair krachtenveld tussen Standaardnederlands en Fries. Veel "dialectische" kenmerken – op alle niveaus van de taal – uit Holland of in ieder geval óók met het Hollands overeenkomend, bleven als relict in Friesland hangen. Het mag eerder verbazen dat er nog zoveel "Hollands" in het Stadsfries zit, dan dat wij ons af moeten vragen waarom in al die andere gevallen Stadsfries en Hollands uit elkaar gegroeid zijn. Het Noord-Hollands heeft sinds de 16e eeuw sterk bloot gestaan aan zuidelijke invloed annex invloed van de standaardtaal, het Stadsfries in veel mindere mate. Omgekeerd is er een continue friese invloed op het Stadsfries die in het Noord-Hollands ontbreekt. De onthollandsing, d.i. veralgemeen-nederlandsing van Noord-Holland heeft op paradoxale wijze het Stadsfries (oud)hollandser gemaakt. Maar omdat dat hollandse ook vaak in het Fries gekomen was, lijkt het er dan ook weer op dat het frieser is geworden, mede door de continue friese invloed.

> 7.8 Kiliaan en Wassenbergh als bronnen voor het Stadsfries

In 1.6.2. wezen we op de mogelijkheid dat we bij de "friese" woorden bij Kiliaan aan het Stadsfries moeten denken. Hoe houdt zich het taalmateriaal in Kiliaan onder de in dit boek geformuleerde hypothesen? Om teleurstellingen te voorkomen, het is zeker niet zo dat we daar vanuit het perspectief van het moderne Stadsfries of zelfs maar gezien vanuit "Jeltema" (1768; zie 1.6.2) "onversneden" Stadsfries zien. Vergelijken we het woordmateriaal dat volgens Kiliaan 'fries' is met modern Fries, Stadsfries en de meer of minder archaische bronnen van het Noord-Hollands, dan kunnen we vijf verschillende gevallen onderscheiden. Wij geven hier van elk één sprekend voorbeeld:

1 noord-hollandismen die thans ook nog Stadsfries zijn maar geen Fries:
Kil. *toon*, nhl. *toon*, stfr. *toan*, fri. *tean*;

2 noord-hollandismen die thans Stadsfries noch Fries zijn:
Kil. *deymster, deemster, dimster*, wfri. *deemster* (verouderd), stfr. *dúster*, fri. *tsjuster*;

3 noord-hollandismen die ook Stadsfries zijn maar in Kiliaan zo niet voorkomen:
Kil. *boter*, hl./stfr. *butter*, fri. *bûter* (Bredero *botter*);

4 stadsfriese/friese/noord-hollandse woorden:
Kil. *twinter-dier*; wfri./stfri./fri. *twinter* 'tweejarig dier';

5 uitsluitend friese woorden:
Kil. *soepen* 'karnemelk', stfr. *súp*, fri. *sûpe*.
(Heeft Kiliaan nog *soepen* met de friese [u], bij Wassenbergh verschijnt (zie hieronder) verschijnt het woord inmiddels met palatalisatie: *suip* [syp].)

De verschillen met wat later bekend is over het Stadsfries zijn aanzienlijk al laten de paar voorbeelden van Stadsfries uit 1700 bij Hilarides (zie hoofdstuk 7.2) zien dat we ons over veranderingen in het Stadsfries niet perse hoeven te verbazen. Wij willen graag de hypothese opperen dat Kiliaan ons hier enige inzage biedt in het 'Hollands' van de Friese steden uit het einde van de 16e eeuw. Toepassing van het materiaal in ons onderzoek is op dit moment echter een stap te ver, omdat het materiaal dan eerst nader onder die hypothese geanalyseerd zou moeten worden.
In 1.6.2 noemden we ook de Taalkundige Bijdragen tot den Frieschen tongval van Everwinus Wassenbergh (gedrukt te Franeker in 1806, manuscript uit 1780), waarin we een beschrijving vinden van het "Nederduits" van de friese steden. Gezien door moderne ogen lijkt dat niet altijd authentiek over te komen. Zo geeft Wassenbergh *buise* 'zak in kledingstuk' terwijl het "echte" Stadsfries *búse* heeft. De <ui> kan in die tijd echter heel goed de uu-klank weergeven. Voor die uitspraak vgl. Dibbets 1994. Terwijl de fonologische vorm van de woorden sterk "Nederlands" is, is het woordmateriaal sterk fries gekleurd, in ieder geval met een 21e-eeuwse bril op bekeken: *bodden* 'zwaar werken', *blier* 'blij', *besaauwen* 'verbleken van verbazing', met vele woorden uit de landbouw: *eester* 'melkplaats', *eide* 'eg', *eker* 'akker', tsjerne 'karn', of in verband met de natuur: *liép* 'kievit', *lieurk* 'leeuwerik'. Het hoge aandeel frisismen (friese substraatwoorden) is verklaarbaar omdat Wassenberghh een idioticon schrijft waarin met name woorden gegeven worden die in de rest van

Nederland niet in gebruik zijn. Daarnaast vinden we enkele gevallen die specifiek Stadsfries dan wel ouder Hollands zijn, zoals *glandig* 'gloeiend' en *vlaarboom* 'vlierboom'. De volgende fonologische gevallen sluiten daarbij aan: *guster* 'gisteren', *schuttel* 'schotel', *snij/snee* 'sneeuw', *sundag* 'zondag', *toon* 'teen'. De grammaticale en morfologische zaken in het boek van Wassenbergh (blz. 119-121) leveren geen nieuwe informatie op dan wel laten zien dat het Stadsfries sinds die tijd niet meer wezenlijk veranderd is. Het betreft het ontbreken van *ge-* in het voltooid deelwoord, het gebruik van het suffix *-ens* naast *-heid*, meervouden als *vatten* en *stadden* voor 'vaten' en 'steden', de verkleinwoordvorming, het voorkomen van sk in bijv. *wasken* 'wassen', het gebruik van *du/douw*.

... *Summary*

(Square brackets indicate the chapters and paragraphs of the book.)

> 1 Introduction [1]

This section defines the notion of Town Frisian, explains a theory of language contact, formulates research questions, discusses research problems and describes the central hypothesis and its testing.

1.1 – *What is Town Frisian?* [1.1, 1.2]

Town Frisian is the name commonly used to refer to the dialects of a number of towns in the province of Friesland in the northern Netherlands: Franeker, Harlingen, Dokkum, Bolsward, Sneek, including the city of Leeuwarden. These dialects probably date from the 16th century. (In a later period Town Frisian was introduced into Stavoren and Heerenveen.) Traditionally, the natives of these towns, unlike the rural population, do not speak Frisian, but a dialect containing many Frisian elements as well as non-Frisian (Dutch) elements. It soon becomes evident that Town Frisian is a misnomer, since what it names is not in fact Frisian. The linguist observes too many differences between Town Frisian and Frisian for this to be true. Moreover, a town-dweller has no intention of speaking Frisian when he uses the language of the town. A more accurate name, therefore, is *Stedsk*, a Frisian word which means 'Townish'. It is clear that Town Frisian came into being in a language contact situation, through influence from Dutch on Frisian, from Frisian on Dutch or from both varieties on each other.

Town Frisian is not the only language spoken in Frisian towns: Standard Dutch is used to an increasing extent and Frisian is also spoken. In the past, *Stedsk* was less prestigious than Standard Dutch but more so than Frisian. Today it is even less prestigious than Frisian. Spoken by a declining number, forced out of more and more situations and structurally under increasing influence from Standard Dutch, it is a language variety which is clearly losing currency (see Jonkman 1993).

Inspired by Van Coetsem (for instance 1988), we distinguish two types of transfer in language contact: (1) borrowing and (2) substrate influence (*imposition* in Van Coetsem's terminology). This (prototypical) distinction appears most clearly in the process of second language acquisition. In the case of borrowing (in the strict sense) a speaker transfers unstable elements from an L2 into L1 while speaking L1. In the case of substrate influence a speaker transfers stable elements from an L1 into L2 while speaking L2. The terms *stable* and *unstable* as they are used here must be interpreted with respect to the language user: which elements are difficult to eradicate and which are acquired rapidly while learning an L2?

In general the language user is scarcely aware, if at all, of stable elements. Pronunciation features (including stress and intonation) that determine the "accent" with which a foreign language is spoken provide a good example of this. We can also think of syntax in the broadest sense of the term: word order, and constructions and their use. An additional factor contributing to the stability of pronunciation features is that they are difficult to unlearn even when a speaker has become aware of them. Unstable elements go hand in hand with a much higher degree of awareness; therefore, they will not be transferred easily from L1 to L2 through substrate influence. Content words provide the best example of this: a native of Twente (a region in the eastern Netherlands) who attempts to speak Standard Dutch will avoid a dialect word such as *gozendag* and use the standard form *woensdag* 'Wednesday'. Conversely, it is easy to borrow content words, often to designate new objects and concepts. However, these are mostly words that belong to the peripheral (tertiary) lexicon; words belonging to the central (primary) lexicon are not often borrowed. The secondary lexicon, i.e. words characterized by local frequency and special semantic fields: agriculture, home, children's games, emotions, etc., occupy an intermediate position as regards stability. They are not easily borrowed, but they can be transferred by substrate influence. An intermediate position is also held by function words: they are related to (stable) syntax, because they function within a sentence of a text (by relating or referring), but, of course, they also belong to the (mostly unstable) lexicon.

The lexico-phonological level is also unstable. That is why a native of Twente will avoid *èènde* [ɛ.ⁿdɵ] 'duck' when speaking the standard language and use *eend* [e.nt] instead. In his language experience this is the same word, for which Standard Dutch has different phonemes. It is not a question of a purely lexical difference, but a lexico-phonological difference. The correct phoneme ee selected by him is still pronounced with a Twente accent, as a pure monophthong with nasalation and

lengthening. The lexico-phonological level (unstable) and pronunciation (stable) should not be confused.
Morphology occupies an intermediate position: inflection is related to syntax because it is governed by rules; derivation and composition, of which the rules are less clear, are closer to the lexical pole.
A speaker's degree of awareness is determined by various factors. One such may be the nature of the syllable: what happens in a strongly stressed syllable will be more noticeable and therefore less stable, whereas a weakly stressed syllable will be less noticeable and for this reason more stable. This means that there is a greater chance of substrate influence in a weakly stressed syllable than in a strongly stressed one. In this connection the difference between strong and weak verbs can be mentioned; the former are characterized by internal inflection in the roots (vowel and/or consonant alternations), the latter by external inflection, i.e. by means of endings. Another factor to be named is the degree of abstraction: words are concrete, syntax is abstract; therefore, words are more striking. Further we have to take into account the difference between elementary and non-elementary differences between L1 and L2. Compare different phonemes (elementary and therefore unstable) with subtle differences in pronunciation of the "same" phoneme (non-elementary and therefore stable). Intelligibility may also be a factor: some function words, for instance conjunctions, are important in this respect (they are rather unstable), others, for instance some prepositions, are not (they are rather stable). In addition we can mention transparency of patterns and frequency: they may strengthen the stability of stable and the non-stability of non-stable elements. Finally, we mention a difference important in connection with morphology, the one between contextual and inherent inflection. The former can be expected to be more stable than the latter, because the former is syntactically motivated.
After these considerations we can note the following stability gradient (stability decreases from left to right): "accent" > syntax > external inflection > secondary lexicon/function words > derivation/composition > internal inflection > lexical phonology > content words (primary and tertiary lexicon). (Internal inflection has been placed rather to the right in the scheme because it is related to lexical phonology.)

1.3 – *Research questions* [1.4, 1.5]

A question common to both Frisian and Dutch linguistics is: how exactly did Town Frisian develop? Within the scope of this summary we can not provide a comprehensive (and critical) discussion of all the theories in question. However, there is consensus on one point: Town Frisian

developed in one way of another under Dutch influence. The exact nature of this Dutch influence is another question. In advance we formulate our own hypothesis: Town Frisian came into being because the Frisian speaking people of the towns tried to learn Dutch.

The following sub-questions can be distinguished:

1 When did Town Frisian develop?
2 Which groups were involved in its development?
3 Why did it develop?
4 How was it intended originally, as Frisian or as Dutch?
5 How stable has it been since its development?

The following answers are possible:

(1) Town Frisian developed in the 16th century in the wake of a major political upheaval, although a *lingua franca* on the basis of (North-)Holland[188] Dutch might already have been present. In 1515, Friesland (Fryslân) came under Burgundian rule and was henceforth controlled from Brussels. This implied the arrival of civil servants from Holland and Brabant and of more Holland merchants than before. Town Frisian represents a sudden and rapidly completed break in the language tradition of the Frisian towns: the Frisian formerly spoken there yielded to a language which cannot be a gradual development of Frisian. A break of this nature can only arise from a drastic change of circumstances.
(2) As regards the Frisian groups involved in the development, we probably should look not at the highest level of society, which can be assumed to have learned Dutch with a certain perfection, but to the next highest level. As to which Dutch subgroups were involved, the merchants (mostly from North-Holland) or the civil servants (mostly from more southern regions), a linguistic analysis of Town Frisian may give more indications. The influence of written Standard Dutch *in statu nascendi* (on the basis of the Holland dialect) might also have been a factor. One thing is certain: with the passage of time Town Frisian was spoken by the entire population.
(3) Of course, responsibility cannot be attributed entirely to political change; the settlement mentioned above of Dutch-speaking people (merchants, civil servants etc.) was instrumental. The Frisians needed to be able to communicate with the foreigners and for this reason determined to learn Dutch. Not only necessity, but also prestige (or, if the reader prefers,

188 *Holland* is used in the restricted sense of the word: it only concerns the western part of the Netherlands, containing the present provinces of North- and South Holland.

power) played a role here. The Frisians adapted themselves to the Dutch and not vice versa. However, one hundred per cent adaptation did not occur, which seems to indicate that there were also other factors involved: the element of convenience ('as long as we understand each other'), and perhaps also an attitudinal element ('we do not want to relinquish our Frisian character entirely'). A separate language form emerged relatively fast and at an early stage (Hellinga 1940, 25, 43).
(4) Above we formulated the hypothesis that Town Frisian came into being because the Frisian speaking people of the towns tried to learn Dutch. How is it possible to verify this hypothesis? It is possible to approach the question from non-linguistic evidence or assumptions. Are there any conclusions to be drawn from the statements of contemporaries (Conradus Gesnerus, Suffridus Petrus, Ubbo Emmius), whether or not they were linguists? What is the most plausible scenario in as far this can be constructed on the basis of the social, economic and political situation? Both kinds of evidence indeed point in the direction of people that had the intention to learn Dutch. In this book the question is examined from a linguistic point of view, differentiating between various language domains (compare 1.2). In fact, we try to verify people's original intention (to learn Dutch) by means of a linguistic analysis.
(5) For the period after the rise of Town Frisian, we have to take into account a continuous influence from Frisian caused by country men and women settling down in the towns. In the 16th century Town Frisian came into being as Dutch with a Frisian substrate; this substrate was maintained and strengthened by the continuous immigration of Frisian speaking people. Besides that we have to take into account possible changes under influence from Standard Dutch (for an example see l.5). From the 18th century onward Town Frisian gradually lost its status of a civilised language variety and became a "dialect" socio-linguistically. This fact was connected with the spread of a unified spoken standard language from Holland to the other provinces. Since the last third of the 19th century Town Frisian has come under increasing pressure from Standard Dutch.

1.4 – *Research problems* [1.6, 1.7]

In testing our hypothesis, it is obvious that we have to take into account the fact that Town Frisian emerged in the 16th century. Therefore, in as far this is possible, we have to consider the nature of the 16th-century Dutch with which Frisians came into contact as well as the nature of their Frisian. Fortunately, we have a rather good idea about both the Dutch and the Frisian of that time, although there are considerably more Dutch than Frisian sources available. However, in as far Town Frisian is concerned,

the situation is unfavourable. The main difficulty is that we are dealing with a spoken language which was scarcely documented, if at all, during the first centuries of its existence. The first substantial text written in Town Frisian does not appear until 1768. For the 19th and 20th centuries we have a number of texts, a grammar of the dialect of Leeuwarden (phonology and morphology) by K. Fokkema (1937), a dictionary of this dialect (Van der Burg 1991) and the results of dialect interviews in Leeuwarden and Franeker organized between November 1991 and May 1994. All in all, we can say that we have a satisfying picture of 19th-century Leeuwarden variety in as far as vocabulary, phonetics, phonology and morphology are concerned. We can add syntax, in as far as this can be determined from the interviews, since this domain is not the most changeable part of language. Although 19th- or 20th-century Leeuwarden (or Franeken) variety is not the language that emerged in the 16th century, we might permit ourselves to project even further back in time. Supporting arguments might be the early fixation of Town Frisian in the 16th century and the relative isolation of Town Frisian in the following centuries. Moreover, we can assume that rather closed communities with little social mobility are characterized by few internal language changes. However, it remains a problem that we do not have Town Frisian sources for the period from the 16th till the second half of the 18th century.

1.5 – *The central hypothesis and its testing* [1.8, 1.9, 1.10]

In this section, we elaborate our central hypothesis. We assume (see above) that Town Frisian came into being because the Frisian speaking people of the towns tried to learn Dutch. However, they learned Dutch only in as far as this was necessary for communication with the more powerful and prestigious foreigners. Therefore, we assume incomplete second language acquisition; moreover we assume that the fixation of Town Frisian (interruption of acquisition followed by conventionalisation) occurred during a short time. On the basis of these assumptions we hypothesize that the stable elements in Town Frisian – "accent", syntax and external inflection, and, to a lesser extent, the secondary lexicon and function words as well – will be Frisian, and that the unstable elements – derivation, composition, internal inflection, lexical phonology and content words – will be Dutch in origin. (If the second language acquisition process continued during a longer period of time, more stable elements will be Dutch.)[189]

189 In outlining this scenario we have taken into account that the varieties in contact are closely related. In the case of a greater linguistic distance, the chance of morphological imposition occurring is reduced; there is more simplification and over-generalization. Where varieties are closely related, substrate influence may play a significant role (see for example Hagen 1981).

However, there is a problem as regards the Dutch or Frisian origin of stable elements. To a certain extent stable Frisian elements can also be found in the dialect of North-Holland, and it is possible that these elements were equally present in Frisian and North Holland dialects in the 16th century and disappeared in the latter later on owing to the influence of more southern Holland dialects and the standard language, whereas they were preserved in Town Frisian thanks to the continuous Frisian substrate influence. In this case these elements are not really conclusive. However, it is possible to argue that in the case of natural language acquisition speakers depart from the hypothesis that the second language is the same as their first language as long as there is no counterevidence. This soon becomes clear with words and phonemes, but with stable, rather unconscious elements it takes more time before speakers become aware of differences. (Apart from that, there were not many differences between both languages at the time of the rise of Town Frisian as regards these elements.) Therefore, we may assume that the stable elements in question come from Frisian. It is also safe to extend this assumption to stable elements that are not only Frisian but also Dutch in general (not only North Holland dialect specifically). On the other hand, we may assume that unstable elements that are both Frisian and Dutch in general come from Dutch. Therefore, counterevidence against our hypothesis is provided by stable elements *exclusively* originating from Dutch and unstable elements *exclusively* originating from Frisian respectively. For those categories that are between stable and unstable (secondary lexicon, function words), we may attribute common Frisian and Dutch elements partly to Frisian and partly to Dutch. Of course, elements that occur exclusively in Town Frisian are not useful for testing our hypothesis.

The implication of these considerations is that, if we want to determine the specific character of the elements of Dutch origin, we have to rely on the unstable elements (primary lexicon, lexical phonology, internal inflection). Are they from the North Holland dialect (think of the merchants) or from the South Holland dialect and maybe the Brabant dialect (think of the civil servants) or from the standard language *in statu nascendi*? Linguistic analysis should make that clear. Geographical differences within Frisian are less important just as those within Town Frisian. Between the towns there were and there are only minimal differences (see Ozinga 1983).

In testing the hypothesis we have to take into account that there may have been changes in the varieties involved since the 16th century. This also holds for Town Frisian. Although this variety had probably been rather stable since its rise, various small changes took place (for examples see below). An example of a Dutch (Holland) change is the diphthongisation of older [y:] to [œ.y] (*huus* > *huis* 'house'). This change is lacking in Town

Frisian: *hús* [hys] and *tún* [tyn] as it is in Frisian: *hûs* [hu:s] (with [u:]!) and, before a dental, *tún* [tyn] 'garden'). It looks as if Town Frisian shows a specific evolution. This is at least doubtful because the Holland dialect had not yet developed a (clear) diphthong in the first half of the 16th century. Therefore, Town Frisian can be considered to be on the Dutch (Holland) side in this case. For Frisian we have to take into account many changes under Dutch (Holland) influence, maybe (partly) with Town Frisian as intermediary. Older *da* 'then' was replaced in Frisian by Dutch (Holland) *doe* (nowadays *toen*); Town Frisian also has *doe*. If we look at the variants as they are now, we are inclined to conclude that Town Frisian is on the Frisian side. If we look at the older stages, the conclusion must be that it is on the Dutch side. Because of lack of sources it is difficult to detect changes in older Town Frisian. An example is the form *stik* 'piece' (with delabialisation of [ø] to [I]) in the 1768 text; the modern Town Frisian form is *stuk* (with [ø]) as in Standard Dutch. *Stik* is similar to the Frisian and (North) Holland coastal (Ingveonic) forms. In Town Frisian, it was later replaced by the rounded form, owing to which this is now on the Dutch side. Compare also the following small changes: *beard* [I.ə] > *baard* 'beard', *hebbe* > *hewwe* 'to have', *-tje* > *-tsje* (diminutive suffix), *selle* > *salle* (auxiliary of future tense).

> 2 Linguistic analysis [2, 3, 4, 5]

It is not possible to give an extensive survey of the linguistic analysis. We restrict ourselves to a few examples.

2.1 – *Lexicon* [2]

The overall impression is that the Town Frisian primary lexicon leans particularly towards Dutch. For 'little, small' Town Frisian has *klein* like Dutch and unlike Frisian *lyts*. Compare also Town Frisian *kyn*, *peerd*, *sleutel* with Dutch *kind*, *paard*, *sleutel* on the one hand and with Frisian *bern*, *hynder* and *kaai* on the other hand.

The Frisian/non-Dutch words we find in Town Frisian are generally characterized by a specific range of usage: they are either words associated with micronature, home, children's games, archaic agriculture and local toponymy, or words (mostly adjectives or verbs denoting specific acts or events) that have a clearly subjective meaning. All these words belong to the so-called secondary lexicon (see 1.2). Words of this nature are not frequently used in interaction with foreigners (Wilkeshuis 1943). Some examples: *fennebloem* 'daisy' (Fri. *finneblom*, Holl. *madeliefje*), *tiksel* 'dandelion leaves' (Fri. *tiksel*, Holl. *bladeren van de paardebloem*); *postro* 'water with flour'

(Fri. *potstro,* Holl. *(soort) meelpap*); *bakkert* 'big marble' (Fri. *bakkert,* Holl. *stuiter*); *jarre* 'dung' (Fri. *jarre,* Holl. *gier*); *streekje* 'district' or 'side of the street' (Fri. *streek,* Holl. *buurtje, rijtje huizen*); *sleeuw* 'naive, dull, dumb' (Fri. *sleau,* Holl. *traag, suf*); *jotse* 'to rush' (Fri. *jots(j)e*), Holl. *rossen, hossen*). But Town Frisian words belonging to the secondary lexicon are often found in the North Holland dialect as well. Therefore, it is better to characterize the Town Frisian secondary lexicon as mixed Frisian/Dutch.

This also holds for the function words: compare e.g. Town Frisian *jimme,* the non-polite plural form for 'you', with Frisian *jimme* but Dutch *jullie,* but also Town Frisian *ons* 'us, our' with Frisian *ús* and Dutch *ons*.

As for subtle semantic differences between Dutch and Frisian, the impression is that Town Frisian tends towards Frisian. Town Frisian *kloek* has the additional meaning of 'frugal, thrifty' like Frisian *kloek*. These meanings are not found in Dutch: Dutch *kloek* means only 'brave, manly'.

2.2 – *Lexical phonology* [3]

The best point of departure for examining the lexico-phonological level is a comparison of the historical phonemics of Dutch and Frisian with that of Town Frisian. It turns out that Town Frisian almost entirely leans towards Dutch. Only in a few words, belonging to the secondary lexicon, does Town Frisian show exclusively Frisian sounds, e.g. in the subjective word *lef* 'flat' (Dutch *laf*). Normally, we find Dutch ă [ɑ] as ă in Town Frisian, even when Frisian has a different sound: compare Town Frisian *smal* 'narrow' with Frisian *smel* and Dutch *smal*, and compare also, with the same sound in all varieties: Town Frisian *nacht* 'night', Frisian *nacht*, Dutch *nacht*.

That we have to take into account geographical variation within Dutch is demonstrated by Town Frisian *of* (postposition) in comparison with Standard Dutch *af* and Frisian *of* but also (North) Holland dialect *of*. However, Town Frisian *toan* [o.ə] 'toe' corresponds neither to Standard Dutch *teen* nor to Frisian *tean* [I.ə], but it does to North-Holland dialect *toon*. In the case of *druk* 'busy' Town Frisian is on the side of Standard Dutch: the Holland dialects could have *drok* just as Frisian. It is also on the side of Standard Dutch with *heel* en *deel*: compare Holland dialect *hiel* and *diel*, but Frisian *heel* and *deel* (besides *hiel* and *diel*, which are hypercorrect forms).

Town Frisian very rarely shows specific developments. The most important examples are the vowel [ø] in *burst* 'breast' and other words before r plus dental, instead of Dutch ŏ (*borst*), Frisian [wa] (*boarst*), and the vowel [y] in a few words, e.g. *fúten* 'feet', instead of Dutch [u] (*voeten*) and Frisian [wo] (*fuotten*).

As regards phonetics (the pronunciation of the phonemes, "accent"), Town Frisian shows the same phenomena as Frisian, e.g. a slightly palatal pronunciation of ā and deletion of r.[190] Although some phenomena can also be found in the North Holland dialect, e.g. the assimilation of f in *herst* [hɛst] 'autumn', Frisian *hjerst* [jɛst], but Standard Dutch *herfst*, we can assume (see 1.5) that these stable elements come from Frisian. In any case, we do not find phenomena that Town Frisian shares exclusively with North Holland dialect. The difference in behaviour between the lexico-phonological and the phonetic aspect explains a remarkable experience of non-native speakers of Town Frisian: in reading it seems like Dutch, in hearing like Frisian.

Because Town Frisian lexical phonology is almost entirely Dutch, it provides a firm basis to determine which kind(s) of Dutch we have to think of. It stands to reason that only those elements are useful that show differences within Dutch. The conclusion must be that the Dutch elements in Town Frisian are mostly Holland dialect (e.g. *of* postposition), including a few elements of more specific North Holland origin (e.g. *toan* 'toe') and a number of adaptations to the standard language *in statu nascendi* (e.g. *druk*, *heel*, *deel*). However, it is important to bear in mind that these conclusions are based on Town Frisian as it is known to us from the second half of the 18th century. The possibility cannot be excluded that the (North) Holland character of Town Frisian was clearer in the beginning and that specific (North) Holland elements disappeared in the long run. The word *stik* (see above) is an example. This tendency is well attested in some other examples from the 19th and 20th centuries, e.g. in *baard* 'beard' (already mentioned above), older Town Frisian *beard*, North Holland dialect *beerd*, Dutch *baard*, Frisian *burd*, older Frisian *bird*. On the other hand, the influence from the standard language was not so strong that e.g. the diphthongization of [y] (see above) could penetrate into Town Frisian.

Finally, when we look at the function words, it is striking that speakers of Town Frisian often use Dutch sounds, although those words belong to a rather stable domain. For example, Town Frisian has *na* 'after' like Dutch instead of Frisian *nei*.

2.3 – *Morphology* [4]

As stated above (see 1.2), morphology is complicated: (rule governed) inflection is near (stable) syntax, derivation and composition are near

190 Although r is mostly deleted in Town Frisian, in this book the r is consequently noted in the Town Frisian forms for the sake of recognisability.

(unstable) content words. Indeed, Town Frisian inflection behaves as a stable part of language: in any case, its adjectival and verbal inflection can mostly, and sometimes exclusively, be traced back to Frisian. This can be nicely demonstrated by the behavior of final n: it is used obligatorily in some cases, but not in other cases, whereas it is always used optionally in Standard Dutch and in most western Dutch dialects. The n is not used, neither in Frisian nor in Town Frisian, in the infinitive and the present plural: *miene* 'to think', *nimme* 'to take'; *miene, nimme*; it is used in the past plural, the gerund and, with strong verbs, the past participle (before the slash the Frisian, behind it, the Town Frisian variant): *mienden, namen/nammen; te mienen, te nimmen; nommen/nomen.* (North Holland dialect has obligatory n in the past participle.)

Final n is also obligatorily used in the plural of nouns: Frisian and Town Frisian *bril – brillen* 'spectacles'. However, in general the inflection of Town Frisian nouns is predominantly Dutch. Town Frisian also has -s as a plural marker, like Frisian and Dutch, especially after schwa plus r, l, n or m: Town Frisian *wurtel – wurtels* 'roots', Frisian *woartel – woartels*, Dutch *wortel –wortels*. It is possible that this marker comes from Dutch; in any case, it was rare in mediaeval Frisian. Possibly the use of this marker increased in Frisian owing to influence from Dutch via Town Frisian. The Town Frisian plural marker *-eren/-ers* can only come from Dutch, but in Town Frisian this marker is less frequently applied than in Dutch. For example, besides *eieren* 'eggs' (sg. *ei*) *eien* can be heard. Certainly the latter fact must be attributed to Frisian influence. (Apparently inflection of nouns is less stable than adjectival and verbal inflection: e.g. it can be often observed that languages borrow plural endings, albeit in complete words.)

So far we dealt with external inflection, inflection by means of endings. There is also internal inflection by means of vowel and/or consonant alternations in the roots. This can be found in the so-called strong verbs, e.g, in Town Frisian *breke* 'to break': compare the past tense *brak*, also *brook* (singular) – *brakken* (plural) and the past particple *broken*. In as far as this inflection is concerned Town Frisian is on the side of Dutch, more specifically, of Holland dialect. Compare SD: *breke(n) – brak – brake(n)* (Holland dialect *breke, brakke – gebroke, ebroke* or *broken* and Frisian *brekke – briek* or *bruts – brieken* or *brutsen – brutsen*. In fact, this kind of inflection can be considered to belong to lexical phonology.

As expected, the rather unstable derivation and composition of Town Frisian mostly behave in conformity with Dutch. A derivational example is the Frisian suffix *-ens*, which also occurs in Town Frisian but to a much lesser extent. Town Frisian has *goëdens* ('goodness'; from *goëd* 'good') besides Dutch *goedheid*, but it lacks e.g. *tichtens* 'density' instead of which it uses Dutch *dichtheid*. The diminutive formation, however, is

exactly in accordance with Frisian: compare e.g. Town Frisian and Frisian (the Frisian variant after the slash) *ei-ke/aai-ke* 'little egg', *steel-tsje/stâl-tsje* 'little stem', *ooch-je/each-je* 'little eye', *kan-tsje* 'little jug'; Dutch *ei-tje*, *steel-tje*, *oog-je*, *kan-netje*. This kind of diminutive formation can also be found in certain Dutch dialects, including some of the Dutch dialects spoken in the north of North Holland. In as far as diminutive formation is concerned, it is possible to speak of a general northern pattern owing to shared conservatisms: the lack of intermediate schwa in *kantsje* and the preservation of *-ke*, which, under some conditions, was probably palatalized under more southern Holland influence. Nevertheless, in view of the symbiotic relation between Frisian and Town Frisian it may be safe to consider Town Frisian diminutive formation to be mainly of Frisian origin. In any case, there are no exclusively Holland features.

Finally we give two examples of composition. Frisian often lacks a linking schwa, whereas this schwa is present in Town Frisian and Dutch: compare Frisian *bêdguod* 'bedclothes, bedding', *fierwei* 'by far', *flechtling* 'refugee', *fliebyt* 'bite from a flea', *fûnling* 'foundling' with Town Frisian *beddegúd*, *ferrewech*, *fluchteling*, *floaiebeet/byt*, *fondeling* and Dutch *beddegoed*, *verreweg*, *vluchteling*, *vlooiebeet*, *vondeling*. We can consider this to be the usual pattern. An exceptional pattern is found in compounds containing diminutives as their first parts. In Dutch those are only possible with the plural form of the diminutive: *katjesdrop* 'liquorice in the shape of a cat', *kliekjesdag* 'left-over day', *kroontjespen* 'dip pen', *pakjesdrager* 'porter', *praatjesmaker* 'boaster'; in Town Frisian the singular form is used as in Frisian: compare *katsjedrop*, *klykjedach* (Frisian *klykjedei*), *kroontjepen*, *pakjedrager*, *praatjemaker*. An exception is Town Frisian *streekjesbroek* 'striped trousers' (Dutch *streepjesbroek*), Frisian *streekjebroek*.

2.4 – *Syntax* [5]

As in the case of diminutive formation it is difficult to find syntactic characteristics that are exclusively Frisian: Frisian peculiarities often appear to be characteristic of a large northern part and sometimes of the eastern part of the Dutch linguistic area as well. In addition, the differences at issue are often questions of more or less.

By examining a number of Town Frisian word orders and constructions, we can determine whether or not they are northern (including Frisian). In each case below a Town Frisian sentence is given together with its Frisian equivalent and its usual equivalent in Standard Dutch; more precisely, in the Dutch as spoken in the western part of the language area (simply called Dutch here). (Between single quotes: literal translations in English.)

1	Town Frisian	ik fyn dat-y dat an syn moeke frage mut
	Frisian	ik fyn dat er dat oan syn mem freegje moat
		'I think that he that his mother (to) ask should'
	Dutch	ik vind dat hij dat aan zijn moeder moet vragen/ vragen moet
		'I think that he that his mother should (to) ask/ask should'
2	Town Frisian	ik hè dat soms seggen hoard
	Frisian	ik ha dat soms sizzen heard
		'I have that sometimes (to) say heard'
	Dutch	ik heb dat soms horen zeggen
		'I have that sometimes (to) hear (to) say'
3	Town Frisian	de kynders lipen bij de sloat langs
	Frisian	de bern runen by de sleat lans
		'the children walked by the ditch along'
	Dutch	de kinderen liepen langs de sloot
		'the children walked along the ditch'
4	Town Frisian	hij ha an 't fissen west
	Frisian	hy had oan 't fiskjen west
		'he had on it (to) fish had'
	Dutch	hij is wezen vissen
		'he had (to) be (to) fish'
5	Town Frisian	se het de hele dach sitten te breien
	Frisian	se hat de hiele dei sitten te breidzjen
		'she has the whole day sat to knit'
	Dutch	ze heeft de hele dag zitten breien
		'she has the whole day (to) sit (to) knit'
6	Town Frisian	't sal morgen regenen
	Frisian	't sil moarn reine
		'it will tomorrow rain'
	Dutch	't gaat morgen regenen
		'it 's going tomorrow to rain'

Item 1) is a question of red or green word order.[191] Town Frisian, like Frisian, has a clear preference for the green order (the auxiliary follows the infinitive in this case), while Dutch is ambivalent in this respect. Similarly, in 2) Town Frisian shows the same construction as Frisian: instead of the Dutch infinitive *horen* Town Frisian and Frisian use the past participle *hoard/heard*. Besides that, there is a difference in word order, between green and red again (the *verbum sentiendi to hear* follows or precedes the main verb *to say*). In 3) it can be seen that Town Frisian shares with Frisian a preference for circum-positions (*bij…langs*), whereas in Dutch a preposition (*langs*) is used. Case (4) concerns the so-called absentive. These sentences indicate not only that the subject did something (fishing) but also that he absented himself while doing it. Dutch on the one hand and Town Frisian and Frisian on the other hand use different constructions. In Frisian, however, it is also possible to say e.g. *hy hat te fiskjen west* lit. 'he has to fish been', including a construction that can also be heard in north-eastern Dutch. Item 5) demonstrates that Frisian and Town Frisian both favour the use of *te* in this case, a sentence containing a verb denoting a posture ('to sit') in the perfect tense in combination with an infinitive ('to knit'). In general, this usage can be said to decrease in the Dutch language area as we move from north to south. The examples in 6) show that in Town Frisian, as in Frisian, *gaan* is less used as an auxiliary verb of aspect (transition) than in Dutch. The usage of this *gaan* increases from north to south.

Although some of the phenomena discussed can also be found in the dialects of North Holland, it is reasonable to attribute them to Frisian substrate influence (see 1.5). In any case, we did not find exclusively Holland features.

> 3 Conclusions [6]

We can conclude that our hypothesis "Town Frisian came into being because Frisians tried to learn Dutch" is largely confirmed. The stable elements have a Frisian origin (exclusively Dutch elements are rare), the unstable elements a Dutch origin (exclusively Frisian elements are rare). The categories that are not so clearly stable or unstable: secondary lexicon and function words, show a mixed Dutch/Frisian character. However, the phonology of the function words is mostly Dutch (see 2.2) and this also holds for the inflection of nouns (see 2.3).

191 The terms *red* and *green* correspond to Pauwels 1953. In this dissertation on geographical linguistics, the word orders concerned are marked with the colours red and green, a practice that has since become common in Dutch linguistics..

There is also a different hypothesis possible (see e.g. De Haan 1992), namely that Town Frisian came into being because Frisians adapted their language to Dutch (Holland dialect), a process which can be interpreted within accommodation theory. According to De Haan such an accommodation led to a Dutch lexicon and a Frisian grammar in Town Frisian. If we accept this explanation, it is necessary to depart from a more differentiated accommodation scenario, taking into account the different levels of consciousness. On the one hand, not the entire grammar is Frisian (the strong verbs are an exception); on the other hand, not the entire lexicon is Dutch (a part of the secondary lexicon is not). Against the accommodation scenario we can object that accommodation is more probable in a situation in which the varieties involved belong to the same continuum than in a situation in which they clearly differ from each other. The latter was the case with Frisian and Dutch (Holland dialect), in any rate in as far as the unstable parts are concerned. Moreover, we have seen that Town Frisian was the result of a drastic change in the linguistic situation, and a switch to a different language is more in harmony with such a situation than adaptation, which we are more inclined to conceive of as a gradual process.

So far we have considered the question from the perspective of speakers who wanted to acquire a new language. It is also possible and desirable to look at the question from the perspective of the language varieties involved. Then we must assume that the Town Frisian of the 16th century strongly resembled the North Holland dialect of the time, not only in the unstable but also in the stable parts of the language. (In the stable parts, but not in the unstable parts, it also resembled Frisian.) Later on the differences increased, on the one hand because the North Holland dialect lost many of its features under influence of more southern Holland dialects and Standard Dutch, on the other hand because Town Frisian was exposed to continuous Frisian substrate influence. In as far as both Town Frisian and North Holland dialect were exposed to the same Standard Dutch influence, this of course did not cause a greater distance between them.

… *Appendices*

Appendix 1: primaire woordenschat die overeenkomt tussen het Stadsfries, het Nederlands en het Fries

(achtereenvolgens worden het stadsfriese, het nederlandse en het friese woord gegeven; als er in het Stadsfries variatie is, dan wordt de meest authentieke vorm gegeven; de voorbeelden zijn afkomstig uit de 100 woorden die in Bynon 1977 (268) gegeven worden)

ask-as-jiske,
bad-bad-bad, bast-bast-bast[192], berch-berg-berch, biite-bijten-bite, blad-blad-blêd, bloëd-bloed-bloed, boom-boom-beam, brande-branden-brâne, búk-buik-bûk, burst-borst-boarst,
doade-doden-deadzje, drinke-drinken-drinke, drooch-droog-droech,
earde-aarde-ierde, ei-ei-aai, ete-eten-ite,
fear-veer-fear, fet-vet-fet, fis-vis-fisk, fleis-vlees-fleis, flige-vliegen-fleane, fol-vol-fol, fút-voet-foet, frouw-vrouw-frou, fuur-vuur-fjoer,
geve-geven-jaan, goëd-goed-goed, groën-groen-grien, groët-groot-grut,
haar-haar-hier, han-hand-hân, hart-hart-hert, hoare-horen-hearre, hon-hond-hûn, húd-huid-hûd, hyt-heet-hjit,
ien-een-ien,
koud-koud-kâld,
lang-lang-lang, lever-lever-lever, lús-luis-lûs,
maan-maan-moanne, man-man-man,
naam-naam-namme, nacht-nacht-nacht, nek-nek-nekke, neus-neus-noas, nij-nieuw-nij,
oar-oor-ear, ooch-oog-each,
pad-pad-paad, persoan-persoon-persoan,
regen-regen-rein, roëd-rood-read, rond-rond-rûn, rook-rook-riik,
saad-zaad-sie(d), sand-zand-sân, segge-zeggen-sizze, sien-zien-sjen, sitte-zitten-sitte, slape-slapen-slipe, smear-smeer-smoar, staan-staan-stean, stien-steen-stien, ster-ster-stjer, sterve-sterven-stjerre, sturt-staart-sturt,

192 We kunnen ons afvragen of dit woord niet eerder tot de secundaire woordenschat moet worden gerekend. Ook bij sommige andere woorden zouden we ons dit kunnen afvragen.

swart-zwart-swart, swemme-zwemmen-swimme, sonne-zon-sinne, tonge-tong-tonge, twie-twee-twa,
water-water-wetter, wete-weten-wite, wit-wit-wyt, wolk-wolk-wolke, wurtel-wortel-woartel

APPENDIX 2: OVERZICHT VAN STADSFRIESE WOORDEN DIE OVEREENKOMEN MET HET FRIES

op basis van Wilkeshuis 1943
(woorden die volgens Wilkeshuis al verouderd zijn, worden met een * aangegeven, gevallen waarin aan de aard van het woord getwijfeld kan worden (primaire of secundaire woordenschat?) met een ?; betekenisverschillen, subtiel of minder subtiel, worden met een ! aangegeven; de door Wilkeshuis gegeven aanvullende informatie staat tussen vierkante haken; toevoegingen van mijzelf staan tussen ronde haken; de betekenisomschrijvingen bij de stadsfriese woorden zijn van Wilkeshuis; B = zie Boekenoogen 1971, G = zie Ghijsen 1974, P = zie Pannekeet 1984, S = zie Spoelstra 1991, W = zie WNT, WE = zie Weijnen 1996)

> 1 Woorden die strikt genomen niet bewijskrachtig zijn voor een fries substraat[193]:

a woorden in verband met voeding*:* **bobbel* 'drankfles', ?*bòlle* 'brood' (P, B, W), *boltsje* 'broodje', *búksyk* 'beurs, van peren' (W), (boekwiten)*janke* 'boekweitengort' (W: boekweitejenken; *janck* bij Coornhert voor bepaald gerecht), *stút* 'langwerpig broodje' (W), *wêgge* 'broodsoort' (W), *súp* 'karnemelk' (P, W)

b andere huiselijke woorden*:* **hoas* 'kous' (W), *skulk* 'boezelaar' (W, WE), *stâl* 'zuurstang op kermis' (zie P onder *staal: keneêlstaal, zuurstaal*)

c woorden in verband met (kinder)spelen*: draak* 'vlieger' (W), *krite* 'kaatsperk, ook omtrek, buurt' (W: 'afgeperkte ruimte voor tweekamp of wedstrijd'), *top* 'tol' (W; WE onder *sop*)

d woorden in verband met de (micro)natuur: ?*bolle* 'stier' (B, P, S onder *bul*, W onder *bol*), *diezich* 'nevelig' (G), ?*dobbe* 'plas' (B, P, W), *heiich* 'nevelig'

193 Bij de in de appendix gegeven woorden kunnen er een paar zitten met een spelling die afwijkt van de spelling die in Van der Burg 1991 wordt aangehouden.

(W), ?*skaad* 'koele schaduw van de bomen', ?*stâl* 'steel van bloem' (P, W)[194], ?**skoer* 'regenbui' (W)[195]

e toponymische woorden*: plaats* 'boerderij' (W), *tille* 'houten bruggetje' (B, P, W, WE)

f agrarische woorden*:* ?*barch* 'varken' (WNT: 'gesneden mannetjesvarken', P), *kedde* 'hit' (W), *kroade* 'kruiwagen' (B, P onder *kroden/krôde*, W onder *kroden*)

g subjectieve woorden*:*
– bijvoeglijke naamwoorden*:* **armhartig* 'erbarmelijk' (W), *faai* 'veeg, zich in gevaar bevindend' (G, WE), *fike* 'ergens in omhakken' (W onder *fikken*), *flutterich* 'dun en slap, nietig' (B, P onder *fluterig*), *foech* 'tamelijk klein, minnetjes'; soms: 'flink, stevig' [via ironie] (W: met 'tamelijk klein, jong' verwante betekenissen voor *vuig*), *glei* 'vet-glad' (B, WE), *knoffelich* 'onhandig, bijv. door koude vingers' (P), *noflik* 'gezellig (P), **oolk* 'ziekelijk, vervelend' (W), **overdwaals* 'buitensporig' (W), *slúg* 'slaperig' (P, WE), *smoek* 'gezellig warm' (P), *wynsk* 'scheefhangend, van gordijnen' (B, P, W)
– werkwoorden*: begrote* 'deren, smarten' (B, P, S, W), *bere* 'veel geschreeuw maken' (B, P), *gnize* 'irriterend lachen' (S), *grieme* 'knoeien met water' (P), *gúle* 'schreien' (P), *heistere* 'woelig werken' (B, P, W), *klieme* 'knoeien'(P), *mige* 'wateren' (B, P, W), *pile* 'moeilijk werken' (P, W; B en S met een wat andere betekenis), *skrieme* 'huilen' (P; W onder *schreemen*), *sloaie* 'verkopen beneden de prijs, mazzelen' (B onder *slooien*, WE), *stroffele* 'struikelen' (B, P, W), *strúne* 'ergens zoekend en soms verdacht rondlopen' (B, G, P)
– zelfstandige naamwoorden: *sûch* 'sufferd' (W onder *zeug*), *tutte* 'suffe vrouw'(W)

h woorden die moeilijk in te delen zijn: ?*beure* 'ten deel vallen', ?*brek* (hebben aan) 'gebrek (hebben aan)'[196], ?*dippe* 'indopen' [Harlingen en Franeker] (W: o.a. bij Bilderdijk), *honnegisel* 'kerkwachter', *huke* 'hurken' (W), *knibbel* 'knie' (P onder *kniebol*), *kraak* 'gaanderij in een kerk' (W), *mingel(e)* 'liter' (B, P, S), ?**omthite* 'beloven' (W: *onthiet* 'belofte'), *podde* 'zware haargroei' [via ironie] (W: 'aankomend baardhaar'; zie ook B onder *poddehaar*), **spits* 'grote vriend' (*knibbel* en *podde* liggen in de lichamelijke sfeer)

194 Dit kan ook als een voorbeeld van een lexicaal-fonologisch verschil beschouwd worden.

195 Dat *schoer/skoer* ook noord-oostelijk is, is niet relevant omdat zoals we in 3.38.2 zullen zien, er niets wijst op een noord-oostelijke oorsprong van het Stadsfries.

196 Eigenlijk horen deze gevallen in de morfologie en wel bij de afleiding thuis.

> 2 Woorden die bewijskrachtig zijn voor een fries substraat:

a woorden in verband met voeding: *dragemelk* 'taptemelk', *geluksbientsje* 'beentje uit de kop van een schelvis', *greauwen* 'kanen van vet', *+hardbak* 'scheepsbeschuit', *postro* 'gerecht van boekweitmeel en water of melk', **sjerp* 'stroop' (etymologisch overigens hetzelfde als *siroop*), *smots* 'appelmoes',

b andere huiselijke woorden: *bonge* 'varkensblaas, gebruiks als muziekinstrument', *búse* 'zak in een kledingstuk' (W, WE), *klots* 'matrozenmuts', *pantsje* 'schoteltje', *ponge* 'zakje, van boven open, kerkezakje' (W), *púde* 'zak in kledingstuk' (WE), *utske* 'halve cent'

c woorden in verband met (kinder)spelen: *bakkert* 'stuiter', *bargebite* 'katjesspel', *batse* 'knikkerspel', *heine* 'vangen van een bal', *krij-an* 'krijgertje', *noene* 'afgerond bovenvlak van een tol' (B, P: *non* 'knopje op een priktol', G: 'priktol'), *opslager* 'iemand die in het kaatsspel de bal wegslaat', *pielk* 'pijl, uit een boog' (W), *pinket* 'korte stok bij het tipelspel' [Barradeel], *poelebatse* 'zeker spel met stuiters', *t(r)ipele* 'jongensspel' (W)

d woorden in verband met de (micro)natuur: *barchje* 'schelp', *fennebloem* 'madeliefje', *kloer* 'klauw', *krobbe* 'pissebed', *tiksel* 'bladeren van de paardebloem'

e toponymische woorden: *streekje* 'buurt, straatkant, waar men woont'

f agrarische woorden: *jarre* 'gier'

g subjectieve woorden:
– bijvoeglijke naamwoorden: *dreech* 'taai, van eten of lectuur', *grimmitich* 'boos', **kladdrich* 'slijkerig van een weg' (W: in die betekenis fries), *kreas* 'flink en netjes', *nuver* 'eigenaardig' (WE), **onjouwlijk* 'onverdraaglijk', *sleeuw* 'onnozel' (B, P, W met andere betekenissen), *snústerich* 'beduimeld', *tiepelsinnich* 'mal, irriterend' (WE), *wilich* 'voos, melig'
– werkwoorden: *daaie* 'kunnen doorstaan, vooral van hitte', **flouwe* 'jokken', *gisele* 'met grote snelheid ronddraaien, ook het geluid dat een snel bewogen touw maakt', *grieze* 'rillen van afschuw', *jotse* 'snellopend voortbewegen', *lipe* 'huilen' (W), *ongele* 'geluid maken, gezegd van stromend water in vat' [Harlingen], *rúgele* 'bij stukken en beetjes vallen' (WE), *skreppe* 'zich haasten', **tsjankere* 'kibbelen of aanhoudend kijven', *tsjoene* 'toveren, heksen', **weine* 'weeklagen van volwassenen bij hevige pijn of zware smart'
– zelfstandige naamwoorden: *bats* 'sneeuwboel', *beard* 'schaamhaar', **biesbauwerij* 'spotternij' (W: specifieke betekenis is fries; voor andere

betekenis B), **biesfeint* 'spotvogel', *boekeman* 'klein jongetje', *fabbelgûchjes* 'malle praatjes', *kloer* 'hand, ongunstig', **malappe* 'malle aap: onverschillig persoon', *slaaien van handen* 'grote handen' [samenhangend met fries *slaai* 'grote hamer'], *snieksnaren* 'kleinigheden', *tosk* 'tand, in ongunstige zin', *tút* 'kus' [het friese woord kan zijn uit het Stadsfries], woordgroepen*: op'e flutter* 'aan de zwier', *'t is 'n grys*, ''t is afschuwelijk', **halwig iene* 'lagere standen', *de sloai* 'de klad', *in'e tys* 'in de war', *d'r útnaaie* 'er vandoor gaan' (W)

h woorden die moeilijk in te delen zijn*:*
?flibe 'speeksel', *?heit* 'vader' (WE) [alleen bij Jeltema], *?pake* 'grootvader' (*flibe* kan een woord uit de lichamelijke sfeer zijn; *heit* en *pake* liggen in de gevoelssfeer)

i *bijwoorden en dergelijke: del* 'beneden' (W: één keer bij Bredero, één keer bij Coleveldt), *fandel* 'vierde deel' (W); **de heele geduurgen* 'telkens weer', **jamk* 'dikwijls', *machtich* 'veel, in de uitdrukking: hoe machtich bin jimme?' (W), **okkermorgens* 'de volgende morgen', *nijeweke* 'volgende week', *('n hele) protte* 'heleboel', *op gleed* 'op gang' (W), *tegare* 'tezamen' (W onder *gader*), *útfanhús* 'uit logeren'

APPENDIX 3: FRIESE SUBSTRAATWOORDEN IN HET GRONINGS EN/OF NOORD-HOLLANDS AL DAN NIET TERUGGEVONDEN IN HET STADSFRIES

(B= teruggevonden in Van der Burg 1991, W = teruggevonden in Wilkeshuis 1934; de teruggevonden woorden worden in de stadsfriese vorm gegeven, de niet teruggevonden zijn zoveel mogelijk aan de hand van het friese woordenboek van Zantema gecontroleerd en worden ook zoveel als mogelijk is in de friese vorm gegeven)

Teruggevonden: *barte* 'vlonder enz.' (B); *bedare* 'belanden' (B); *begroatlek* 'spijtig enz.' (B, W); *belije* 'ontgelden' (B); *búse* 'zak in kledingstuk' (B); *del* 'naar beneden'(B); *fergees* 'voor niets' (B); *gloppe* 'open ruimte' (B, W); *heit* 'vader' (W); *jamk* 'vaak'(W); *krob(be)* 'pissebed' (B, W); *larderech* 'flauw, slap' (B); *murd* 'bunzing' (B); *onsjoech* 'onooglijk' (B); *pangele* 'sjacheren'(B; verband met ndl. *pingelen*); *plasse* 'schedel' (B; fri. ook 'kap van het brood'); *protter* 'spreeuw'(B); *raam* 'aanloop' (B); *rier* 'vaars' (B, W); *skreppe* 'zwoegen, zich haasten' (B, W); *sloech* 'suf' (B); *til* 'bruggetje, houten vloer' (B, W); *útfanhúzer* 'logé' (B, W); *syl* 'sluis' (B) (hiervan zijn, zij het met weleens een wat andere betekenis of andere klankvorm, in Boekenoogen 1921, Pannekeet 1984 en/of Weijnen 1984 voor het Noord-Hollands teruggevonden: *begroatlek, bedare, belije* (als *beloid* 'hinder'), *del, gloppe, onsjoech, raam, sloech, til* en *zijl*)

Niet teruggevonden: *begoffele* 'beetnemen'; *bestean* 'aard, natuur'; *dagen*, benaming voor een spel; *dalje* 'pak slaag', *gapsk* 'voor iedereen zichtbaar'; *geling* 'geelzucht'; *gland* 'gloed'; *kluft*, *klucht* 'buurtschap'; *krûpyn* 'ruimte onder bedstee'; *loart* 'keutel, drol'; *mem* 'moeder'; *oerele* 'morrelen'; *rusk* 'riet'; *schot* 'schutting'; *stoef* 'stuurs'; *stymsk* 'pruilerig', *tokkere* 'voortdurend steken of trekken; *triemen* 'sporten, spaken van een trap'; *tsjoed* 'slecht'; *wezeling* 'wezel'; *wrinskje* 'hinneken'

APPENDIX 3A: FRIESE SUBSTRAATWOORDEN TERUGGEVONDEN IN HET STADSFRIES, HET NOORD-HOLLANDS, IN BEIDE OF IN GEEN VAN BEIDE

Teruggevonden alleen in het Stadsfries: *barte, bûse, fergees, heit, jamk, krobbe, larderich, murd, pangelje, plasse, protter, rier, skreppe, útfanhúzer* (14)
Teruggevonden alleen in het Noord-Hollands: *begoffelje, bestean, dagen, dalje, geling, gland, kluft, krûp-in, mem, oerele, rusk, sket, tokkerje, triemen, wezeling* (15)
Teruggevonden zowel in het Stadsfries als in het Noord-Hollands: *bedarje, begrutlik, belije, del, gloppe, raam, sloech, syl, tille, ûnsjoch* (10)
Teruggevonden in geen van beide: *gapsk, loarte, stoef, stymsk, tsjoed, wrinskje* (6)

APPENDIX 4: DE STERKE WERKWOORDEN IN HET STADSFRIES, FRIES EN NEDERLANDS

Toelichtingen:
afkortingen: ndl. = nederlands, holl. = hollands dialect, nhl. = (in ieder geval) specifiek noordhollands dialect, R = in het Oergermaans reduplicerend, P = praeterito-praesens, Z = zwak-onregelmatig, O = overige onregelmatige werkwoorden.
markeringen: * = hetzelfde in alle variëteiten, dus niet bewijskrachtig; ** = alleen in het Stadsfries, dus ook niet bewijskrachtig; ! = conform het Fries.
opmerkingen:

1 voor de nederlandse verleden deelwoorden is het voorvoegsel *ge-* weggelaten; in dialectisch Hollands kan het *-e* of NUL zijn; verder is voor het Nederlands altijd de slot-*n* genoteerd maar het is bekend dat deze vaak ontbreekt; voor het Fries en Stadsfries is altijd de eerste vorm van de onbepaalde wijs genoteerd.
2 variatie in de eerste categorie is verwaarloosd; analogisch-zwakke in plaats van sterke of analogisch-sterke in plaats van zwakke vormen zijn tussen vierkante haakjes geplaatst (maar niet bij de praeterito-praesentia); zwakke resp. sterke vormen die *naast* de gegeven sterke resp. zwakke

voorkomen, zijn verwaarloosd (maar niet bij de praeterito-praesentia); varianten worden door schuine strepen van elkaar gescheiden; met ronde haken worden waar nodig enkelvoud en meervoud verleden tijd van elkaar onderscheiden;

3 ter aanvulling worden, steeds apart bij een bepaalde klasse, alternatieve friese klankwisselingen gegeven; de stadsfriese en nederlandse c.q. hollandse equivalenten daarvan gaan volgens de in het schema gegeven voorbeelden;

4 alleen die nederlandse vormen worden gegeven die voor de vergelijking van belang zijn;

5 in de friese verleden tijden meervoud *wienen, koenen, soenen, hienen, dienen* en *woenen* kan de *-n* ontbreken.

1	stfr.	glide	'glijden'	gleed	gleden/gliden!
	fri.	glide		glied	gliden[197]
	ndl.	glijden		gleed	gleden
	fri.	driuwe	'drijven'	dreau	dreaun
		swije	'zwijgen'	swei	swein
2	strf.	biede	'bieden'	boad	boaden
	fri.	biede		bea	bean[198]
	ndl.	bieden	bood	boden	
	fri.	fleane	'vliegen'	fleach	flein
		glûpe	'sluipen'	gloep	glûpen[199]
		snute	'snuiten'	snuet	snuten
		skowe	'schuiven'	skau	[skood]

197 Bij *-gripe* heeft het Fries het verleden deelwoord *-grepen;* bij *knipe* komt ook zo'n verleden deelwoord voor: *knepen.* Bij fri. *krije* komt als verleden tijd ook *krych* naast *krige* voor; het verleden deelwoord is *krigen.*

198 Rhotacisme en een korte klinker in het verleden deelwoord vertoont *ferliezen: ferlear, ferlern;* vgl. hiermee *frieze: frear* maar, zonder rhotacisme maar met metathesis, *ferzen.* De *rijmspreuken* hebben voor *ferlern*: *forlarn* (zo ook *forkarn* 'verkoren'). Een korte klinker in het verleden deelwoord hebben ook *jitte* 'gieten', *sjitte* 'schieten' en *slute: getten (jitten), sketten* en *sletten* (rechtstreeks uit het Oudfries) naast *geat, skeat* en *sleat.* Bij *slute* komen ook *sluet* en *sluten* voor (vgl. het friese type *snute).*

199 Bij *lûke* 'trekken' komt naast de verleden tijd *loek* ook *luts* voor met daarbij als verleden deelwoord *lutsen.*

3a	strf.	winne	‘winnen’	won	wonnen
	fri.	winne		wûn	wûn[200]
	ndl.	winnen		won	wonnen
3b	strf.	helpe	‘helpen’	holp*	holpen*
	fri.	helpe		holp	holpen
	nhl.	helpen		holp	holpen
	fri.	jilde	‘gelden’	gou	gouwen [jilden]
3c	stfr.	swerve	‘zwerven’	swurf*	swurven*
	fri.	swerve		swurf	swurven
	holl.	zwerven		zwurf	zwurven
	fri.	stjerre	‘sterven’	stoar	stoarn
	stfr.	wurde	‘worden’	wurdde**	wurden!
	fri.	wurde		waard	wurden
	ndl.	worden		werd	worden
4a	stfr.	nimme	‘nemen’	nam(men)	nomen
		stele	‘stelen’	stoal	stoalen
		komme	‘komen’	kwam(men)	kommen*
	fri.	nimme		naam/nôm	nommen
		stelle		stiel	stellen
		komme		kaam	kommen/komd/kaam
	ndl.	nemen		nam	nomen
				holl. nammen	
	nhl.	stelen		stool	stolen
	holl.	kommen		kwam	kommen
				holl. kwammen	
4b	stfr.	breke	‘breken’	brak(ken)/ brook	broken
	fri.	brekke		briek/bruts	brutsen
	ndl.	breken		brak	broken
				holl. brakken	
				nhl. brook	

200 De *sprekwurden* hebben in 541 *beron, biron* ‘betrapt’ (denk aan *rinnen*). Een equivalent hebben we voor het Stadsfries niet vermeld gevonden. Verder hebben de *sprekwurden won* (614, nfri. *wûn* ‘gewonnen’) wat een niet-bewijskrachtig geval betekent. In de *rijmspreuken* komt als verleden deelwoord *wan* ‘gewonnen’ voor, een vorm die van het Stadsfries niet bekend is. Vgl. in de spreuken ook *ran* bij *ronne*.

5	stfr.	leze	‘lezen’	las(sen)	lezen
		sien	‘zien’	sach(en)	sien
		sitte	‘zitten’	sat(ten)	sitten![201]
		weze	‘wezen’	was(sen)/ waar	weest
	fri.	lêze		lies	lêzen
		sjen		seach	sjoen
		sitte		siet	sitten
		wêze		wie(nen)	[west]
	ndl.	lezen		las holl. lazzen	lezen
		zien		zag holl. zaggen	zien
		zitten		zat holl. zatten	zeten
		wezen	was	holl. wazzen	[weest]
	fri.	ferjitte	‘vergeten’	fergeat	fergetten/ ferjitten
		frette	‘vreten’	friet	fretten
		ite	‘eten’	iet	iten
		jaan	‘geven’	joech	jûn
6	stfr.	drage	‘dragen’	droeg*	droegen!
		grave	‘graven’	groef*	graven*
		skeppe	‘scheppen’	skyp	skapen
		wasse	‘schoonmaken’	wos*	wossen*
	fri.	drage[202]		droech	droegen[203]
		grave		groef	groeven/graven
		skeppe		skoep	skepen
		waskje		wosk	wosken
	ndl.	dragen		droeg	dragen
		graven		groef	graven

201 Het Stadsfries heeft ook *bidden* dat overeenkomt met één van de friese verleden deelwoorden: *bidde – bea – bean/bidden.* Omdat het stadsfriese werkwoord in de verleden tijd vaak zwak is, kan *bidden* ook als zwak worden opgevat, met *-en* na *d* (zie 4.2.4).

202 Fri. *bedrage* ‘bedriegen’ heeft als stamtijden *bedreach, bedroech; bedragen, bedreagen, bedroegen.*

203 De *sprekwurden* (159) hebben *draegen.* Vanhieruit gezien heeft het Stadsfries een eigen vorm.

		scheppen		schiep	schapen
	nhl.	wassen		wos	wossen[204]
	fri.	far(r)e	‘varen’	fear/foer	fearn
		slaan	‘slaan’	sloech	slein
R1	stfr.	hiete	‘heten’	[hiette]	hieten
	fri.	hite		hiet	hiten
	holl.	hieten		[hiette]	hieten
R2	stfr.	lope	‘lopen’	lyp	lopen
	fri.	[ljeppe]		[ljepte]	[ljept]
	ndl.	lopen		liep	lopen
R3	stfr.	fange	‘vangen’	fong*	fongen
	fri.	fange		fong	fongen[205]
	nhl.	vangen		nhl. vong	vongen
	stfr.	falle	‘vallen’	fiel/foel![206]	fallen*
	fri.	falle		foel	fallen
	ndl.	vallen		viel	vallen
R4	stfr.	late	‘laten’	liet*	laten
	fri.	litte		liet	litten
	ndl.	laten		liet	laten
R5	stfr.	roepe	‘roepen’	riep	ropen
	fri.	roppe		rôp	roppen
	holl.	roepen		riep	holl. ropen[207]
P1	stfr.	wete	‘weten’	wist*	weten
	fri.	wit(t)e		wist	wit(t)en
	ndl.	weten		wist	weten[208]

204 Van Loey (1973: 82) geeft een verleden tijd *wosch* voor het Noord-Middelnederlands van de 15e eeuw.

205 Fokkema (1937: 170) geeft als verouderde vorm *finzen*; bij *hingje* geeft hij alleen *hongen*.

206 Fokkema (1937: 171) noemt deze vorm alleen voor de kleinere steden.

207 Deze vorm doet zoals reeds in 4.7 opgemerkt, zuid-hollands aan.

208 P2 blijft leeg omdat *doge* ‘deugen’ net als het ndl. *deugen* helemaal zwak geworden is.

P3	stfr.	kanne/ kenne	‘kennen, kunnen’	kon	kannen**
	fri.	kinne/ kenne		koe(nen/den)	kinnen/kind/kend/ kennen
	holl.	kennen		kon	kend[209]
	strf.	durre	‘durven’	durst**	-
	fri.	doare		doarst	doarst/doaren
	ndl.	durven		dorst	durven
P4	stfr.	salle/ selle	‘zullen’	sú/súde**	sallen**
	fri.	sille		soe(nen/den)[210]	sillen/sild
	holl.	zallen/ zellen		zou(wen)	-
P5	stfr.	magge	‘mogen’	mocht*	maggen/mocht*
	fri.	meie		mocht	meien/mocht
	holl.	maggen		mocht	maggen/mogen/ mocht[211]
P6	stfr.	mutte	‘moeten’	must**	mutten**
	fri.	moatte		moast	moatten
	holl	motten		most	motten
Z1	stfr.	bringe/ brenge	’brengen’	bròcht*	bròcht*
	fri.	bringe		brocht	brocht
	holl.	bringen/ brengen		brocht	brocht
Z2	stfr.	kope	‘kopen’	kòcht/ft*	kòcht/ft*
	fri.	keapje		kocht/ft	kocht/ft[212]
	nhl.	kopen		kocht/ft	kocht/ft

209 In de betekenis ‘gekend’ is dit een klankwettige, in de betekenis ‘gekund’ een analogische vorm.

210 De *sprekwurden* hebben in 556 de enkelvoudsvorm *schoe* met de oude sk- subs. sX-verbinding (zie 3.33). Vgl. ook de vaak voorkomende vorm *scil*.

211 *-mocht* is niet uit te sluiten hoewel het verleden deelwoord nu (voorzover het nog gebruikt wordt) *-mogen* is. In Van Loey 1973 wordt *-mocht* voor de 15e eeuw vermeld. Bij *overmogen* ‘overwinnen’ komt *overmocht* voor.

212 Oorspronkelijk, in het Oudfries, was *keapia* regelmatig (zwak 2e klasse). *Koft* moet aan een oude hollandse, laat middeleeuwse invloed toegeschreven worden.

Z3	stfr.	soeke	‘zoeken’	sòcht*	sòcht*
	fri.	sykje		socht	socht
	ndl.	zoeken		zocht	zocht
Z4	stfr.	sêge	‘zeggen’	sei(den)*	seid*
	fri.	sizze		sei(den/[nen]	seid/[sein]
	holl.	zeggen		zei(den)	zeid
Z5	stfr.	hewwe	‘hebben’	had	had
	fri.	hawwe		hie(nen/den)	hân
	ndl.	hebben		had	had
O1	stfr.	doën	‘doen’	dee(den)	deen[213]/daan
	fri.	dwaan		die(nen/den)	dien
	holl.	doen	dee	nhl. daan/dein	
O2	stfr.	gaan	‘gaan’	gong*	gongen!/gaan
	fri.	gean		gong/gyng/ gie(nen)	gongen/gien[214]
	ndl.	gaan	holl. gong	gaan	
O3	stfr.	staan	‘staan’	ston	staan
	fri.	stean		stie(nen)/ stoe	stien
	ndl.	staan		stond holl. ston	staan
O4	stfr.	wille	‘willen’	wú/wúde**	willen**
	fri.	wolle		woe(nen)/ woede[215]	wollen/ [wold][216]
	ndl.	willen		wou/wilden holl. wouwen	wild

Voor het verbum substantivum zie 4.3.

213 We gaan ervan uit dat we (zoals reeds in 4.7 opgemerkt) stfr. *deen* en nhl. (westfries) *dein* aan elkaar gelijk mogen stellen.

214 De *rijmspreuken* laten als verleden deelwoord *goun* zien.

215 De *sprekwurden* hebben in 233 (*God*) *waads*, nfri. (*God*) *woe it*. Ook als we daarvan uitgaan, behoudt het Stadsfries een eigen vorm.

216 De rijmspreuken hebben als verleden deelwoord *woen*, een vorm die van het Stadsfries niet bekend is.

op basis van Van der Burg 1991

overeenstemmend met het Fries maar niet met het Nederlands (als de friese vorm niet genoemd wordt, is hij (ongeveer) gelijk aan de stadsfriese; vormen die in het WNT genoemd worden maar geen (moderne) standaardtaal zijn, zijn met een * gemerkt; zie hiervoor 4.4:

ø-: leard 'geleerd';
-echjes: minnechjes 'minnetjes';
-ens: benauwdens 'benauwdheid'; bleuens 'bleuheid'; goëdens 'goedheid'; smearegens 'smerigheid', fri. smoargens; súneges 'zuinigheid', fri. sunegens; toegedanens 'toegedaanheid', fri. tagedienens;
-(er)ech: *askech 'asachtig', fri. jiskich; bulterech 'bultachtig';
-er: inkommer 'inkomeling';
-erij: skellerij 'gescheld';
-st: *anwênst 'aanwensel', fri. oanwenst
-te: *freemdte 'vreemde', fri. frjemdte;

overeenstemmend met het Nederlands maar niet met het Fries:

ge-: gebeente, fri. biente; gebekt, fri. bebekke; gebloemd, fri. beblomme, blomd; geboaren, fri. berne; gebocheld, fri. bultich; geboomte, fri. beamte; gebrekkech, fri. breklik; gebroeders, fri. bruorren; gehoarsem, fri. hearrich[217]; gehoarsemhyd, fri. hearrigens; gepeperd, fri. piperich; gepraat, fri. praterij; geslepen, fri. beslipe; gesteente, fri. stiente; gesusters, fri. susters; getij, fri. tij; gesond, fri. sûn; gezondhyd, fri. sûnens;
ont-: *ontmoëting, fri. moeting;
fer-: ferjaardach, fri. jierdei; fersameling, fri. samling;
-aar: fersamelaar, fri. samler; metselaar, fri. mitsel(d)er;
-(acht)ech: fyngefoelech, fri. fynfielend; leugenachtech, fri. ligerich; levendech, fri. libben; regenachtech, fri. reinich; steenachtech, fri. stiennich; stòrmachtech, fri. stoarmech;
-ber: ontroastber, fri. treasteleas;
-d: gebocheld, fri. bultich; gepeperd, fri. piperich; onbeschaamd, fri. ûnbeskamme, ûnbeskamsum;
-ech: gebrekkech, fri. breklik; hartech, fri. hertlik; wrakkech, fri. wrak;
-(ech)hyd: (befòlkings)dichthyd, fri. (befolkings)tichtens; benauwdechhyd, fri. benaudheid; eentoanechhyd, fri. ientoanigens; falshyd, fri. falskens;

217 Het Oudfries heeft echter *hāsum, -sim.*

ferkeardhyd, fri. ferkeardens; fluchhyd, fri. fluggens; froomhyd, fri. frommens; gehoarsemhyd, fri. hearrigens, hearsumens; gesondhyd, fri. sûnens; groatsechhyd, fri. grutskens; hardhyd, fri. hurdens; jaloersechhyd, fri. jaloerskens; lichtfaardechhyd, fri. lichtfeardigens; lafhyd, fri. leffens; luihyd, fri. loaiens; melaatshyd, fri. melaatskens; ongerusthyd, fri. ûngerêstens; sterf(e)lekhyd, fri. stjerlikens; strenghyd, fri. strangens, stringens; smearechhyd, fri. smoargens; werk(e)loashyd, fri. wurkeleazens; werksaamhyd, fri. wurksumens;
-eleks: dageleks, fri. deistich;[218]
-en: onbeholpen, fri. ûnbehelp(er)ich, ûnbehelplik;
-enares: moardenares, fri. moardster;
-end: skrikbarend, fri. skrikbaarlik; strompelend, fri. strompelich;
-er: snapper, fri. snappert;
-lek: toegeeflek, fri. tajouwend;
-sem: gehoarsem, fri. hearrich (naast *hearsum*);

APPENDIX 6: STADSRIESE SAMENSTELLINGEN

op basis van Van der Burg 1991

overeenstemmend in stamvariant of tussenklank met het Fries maar niet met het Nederlands (de friese en nederlandse equivalenten worden alleen gegeven wanneer dat voor de duidelijkheid gewenst is; vormen die ook voor het oudere Nederlands gevonden zijn, zijn met een * gemarkeerd; zie hiervoor 4.6):

-ø- (ndl. -e-): beisòp 'bessesap'; *pankoek;
-ø- (ndl. -s-): geldwaarde, fri. jildwearde;
-e(n)- (ndl. -o-): *bruggewachter, 'brugwachter', fri. brêgewachter; havermoutenbrij 'havermoutpap', fri. hjouwermoutenbrij; *koeiemest 'koemest', fri. kowedong; *koeiestal 'koestal', fri. kowestal;
-eren- (ndl. -e-): iperenboom/hout;
-ers-(ndl -o-): rúkersgúd 'reukwater', fri. rûkersguod; wriversgúd 'wrijfgoed', fri. wriuwersguod;
-ers- (ndl. -ens-): eterstyd;
ryd- (ndl. rij-): autorydles; autorydskoal; rydeksamen; rydles; *rydpeard, fri. rydhynder; rydtúch;
-s- (ndl. -o-): kachel(s)pyp; kamer(s)deur, fri. keamersdoar; *keelsgat, fri. kiel(s)gat; *regenwater(s)bak, fri. reinwetter(s)bak;

218 Het is mogelijk dat de verschillen tussen Stadsfries en Fries groter lijken dan ze in feite zijn doordat friese puristen nogal eens de voorkeur geven aan *-ens* boven *-heid*. Zo komt naast *hearrigens* ook *hearsumheid* voor.

-s- (ndl. -e-): *bedsplanke;
-(t)sje- (ndl. -e-): duitsjedyf; hoëdsjedoas 'hoededoos', fri. huodsjedoaze; rútsjetikke 'ruitentikken; stoëltsjeklòk;
-(ts)je- (ndl. -(t)jes): katsjedrop; klontsjegrús 'klontjesgruis', fri. klûntsjegrús; klykjedach, fri. klykjedei; kroantsjepen 'kroontjespen'; lepeltsjedyf; pakjedrager; praatsjemaker;
-ke- (ndl. -o-): dúmkesúger 'duimzuiger', fri. tomkesûger;

overeenstemmend in stamvariant of tussenklank met het Nederlands maar niet met het Fries (gevallen waarin het Fries twee varianten heeft, één typisch friese en één overeenstemmend met het Nederlands en het Stadsfries, zijn tussen vierkante haakjes geplaatst):

-o- (fri. -e-): bruchwachter, fri. brêgewachter; bryfkaart, fri. brievekaart; [fioalspeule, fri. fioel(e)spylje]; flesopener, fri. flesseiepener; koekhakke, fri. koekehakje; naambòrdsje, fri. nammebuordsje; [naamgenoot, fri. nam(me)genoat]; naamkaartje, fri. nammekaartsje; naamlijst, fri. nammelist; [naamsyk, fri. nam(me)siik]; [roomhoarn, fri. rjem(me)hoarn]; skaapherder, fri. skieppehoeder; [skapeflees, fri. skiep(pe)fleis]; slabdoek, fri. slabbedoek; tandarts, fri. toskedokter; tan(d)pasta, fri. toskeguod; [tearkwast, fri. tar(re)kwast]; [tearpòt, fri. tar(re)pôt]; [tearton(ne), fri. tar(re) tonne];
-ø- (fri. -el-): [wipplank, fri. wip(pel)planke]; hanglamp, fri. hingellampe;
-ø- (fri. -ens-): [eetsaal, fri. itensseal (naast: ytseal)];
-ø- (fri. -er-): goëdgeefs, fri. goederjousk; goëdlachs, fri. goederlaaks;
-ø- (fri. -ers-): ferhúswagen, fri. ferhuzerswein; fisark, fri. fiskersark; strykgúd, fri. strikersguod; [tòrnmeske, fri. toarn(ders)meske]; [wasdach, fri. wask(ers)dei]; werkbroek, fri. wurkersbroek; werkklearen, fri. wurkersklean; [witkalk, fri. witerskalk (naast: wytkalk)]; wryfdoek, fri. wrieuwersdoek;
-ø- (fri. -s-): deurkruk, fri. doarskruk; donderdach, fri. tongersdei; gangdeur, fri. gongsdoar; gangloper, fri. gongsloper; gòdfrezend, fri. godsfrezend; gòdfruchtig, fri. godsfruchtig; keukendeur, fri. keukensdoar; middacheten, fri. middeisiten; [seemleer, fri. seem(s)lear]; stadsfrys. fri. stedfrysk; tafelbòrdsje, fri. taffelsbuordsje; toarenklòk, fri. toersklok; *-o- (fri. -te-):* sundachavend, fri. sneintejûn enz.;
-ø- (fri. -ke-): [trapgevel, fri. trep(ke)gevel];
-e- (fri. -o-): beddegúd 'beddegoed', fri. bêdguod; ferrewech, fri. fierwei; fersameling, fri. samling; fluchteling, fri. flechtling; floaiebeet/byt, fri. fliebyt; floaiestront, fri. flieskyt; fondeling, fri. fûnling; hande-arbeid, fri. hânwurk; klòkkemaker, fri. klokmakker; koekepan(ne), fri. koekpanne; ommesien, fri. omsjen/omsjoch; ouwe(wive-), fri. âld(wive-); pannebakker,

fri. panbakker; pannespoans, fri. panspûns; pondemaat, fri. pûnsmiet/smjitte; ruggegraat, fri. rêchbonke; ruggemerg, fri. rêchpiid; skapemelk, fri. skiepmolke; skelpepad, fri. skilpaad; spinneweb, fri. spinreach; spinnewiel, fri. spinwiele; woardeboek, fri. wurdboek; woardelijst, fri. wurdlist;
-e-(fri. -(t)sje-): boanesoep, fri. beantsjebrij; [hoëdewinkel, fri. huodsjewinkel (naast: huoddewinkel)]; puntesliper, fri. puntsjesliper;
-el- (fri. -s-): middeleeuwen, fri. midsieuwen; middelmaat, fri. midsmjitte; middelmatech, fri. midsjmittich;
-er- (fri. -o-): eierdooier, fri. aaidjerre; eierdòp, fri. aaidop; eierlokje, 'eidopje', fri. aailokje; eiersoekerstyd, fri. aaisikerstiid; [ferraderlek, fri. ferried(er)lik]; halverwege, fri. healwei; [klappertande, fri. klap(per)toske];
-er- (fri. -s-): eierdop, fri. aaisdop;
-s- (fri. -o-): binnensmonds, fri. binnenmûls(k); doadsbang, fri. deabang; doadsbleek, fri. deableek; [doadsfijand, fri. dea(ds)fijan]; ferkoopsprys, fri. ferkeappriis; koekjestromp/trommel, fri. koekjetromp; [koekoeksklòk, fri. koekoek(s)klok]; streekjesbroek 'streepjesbroek', fri. streekjebroek;
-s- (fri. -e-): kalfslear, fri. keallelear; kalfsvlees, fri. keallefleis; lamsflees, fri. lammefleis; mòlshoop, fri. molleheap; sonsferdústering, fri. sinnefertsjustering; sonsondergang, fri. sinne-ûndergong; sonsopgang, fri. sinneopgong; sonsopkomst, fri. sinneopkommen;
sij- (fri. sijd-): sijspan, fri. sydspan.

··· *Bibliografie*

MAND Georges de Schutter, Boudewijn van den Berg, Ton Goeman & Thera de Jong, *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten*, deel 1 (kaarten met commentaar), Amsterdam, 2005.

RND 1925 enz.: *Reeks Nederlands(ch)e dialectatlassen.*

WFT 1984 enz.: *Wurdboek fan de Fryske taal,* Ljouwert (Leeuwarden).

WNT 1881 enz.: *Woordenboek der Nederlandsche taal.*

VAN ALKEMADE 1980: D.J. van Alkemade e.a. (red.), *Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema,* Amsterdam.

ÅRHAMMER 1984: N.R. Århammer etc. (eds.), *Miscellanea Frisica*, Assen.

BAKKER & MOUS 1994: Pieter Bakker & Maarten Mous (eds.), *Mixed Languages. 15 Case Studies in Language Intertwining,* Amsterdam.

BÁLINT, ESZENYI &VARGA 2005: Cecilia Bálint, Réka Eszenyi & Orsolya Varga (red.), *Het belang van kleine talen in een nieuw Europa enz.*, Boedapest.

BAMMESBERGER EN VENNEMANN 2003: Alfred Bammesberger & Theo Vennemann (eds.), *Languages in prehistoric Europe*, Heidelberg.

BEEKES 1999: R.S.P. Beekes, *Indo-Europees en niet-Indo-Europees in het Nederlands*, rede Universiteit Leiden.

VAN DEN BERG 1938: B. van den Berg, *Oude tegenstellingen op Nederlands Taalgebied*, Leiden.

VAN DEN BERG 1959: B. van den Berg, *Het dialect van Zandvcort en zijn plaats in de Hollandse dialecten*, Amsterdam 1959.

VAN BEZOOIJEN 2006: Renée van Bezooijen, *Het raadsel van de ratelaar. Rondom de r in het Leewarders en het Fries*, Ljouwert (Leeuwarden).

BOEKENOOGEN 1821: G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal***.** Herdruk met aanvullingen door G.J. Boekenoogen en K. Woudt, Zaandijk, 1971.

BOELENS & VAN DER WOUDE 1955: K. Boelens & G. van der Woude (met medewerking van K. Fokkema & E. Blancquaert), *Dialect-atlas van Friesland,* RND 15, Antwerpen.

BOER 1982: J. Boer, *Op de grens tussen het Gronings en het Nederlands*, Wildervank.

DE BOER 1986: Johan de Boer, *It komof fan it Stedfrysk. In fergelykjende stúdzje nei de besibbenens fan it Stedsk mei it Frysk en inkelde Noardnederlânske tongslaggen,* scriptie Groningen (begeleider N. Århammar).

DE BOER 1900: T.J. de Boer, 'Reyner Bogerman's Friesche Rijmspreuken', in: *De Vrije Fries enz.* 19 (vierde reeks, eerste deel), 207-279.

DE BONT 1962: A.P. de Bont, *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse Taol*, band 1, Assen.

BOOIJ & VAN SANTEN 1998: Geert Booij & Ariane van Santen, *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*, 2e geheel herziene druk, Amsterdam.

BOUTKAN 2001: Dirk F.H. Boutkan, 'Morphology of Old Frisian', in: Munske 2001, 620-626.

BOVES EN GERRITSEN 1995: Tom Boves & Marinel Gerritsen, *Inleiding in de sociolinguïstiek*, Utrecht (Aula).

VAN BREE 1975: Cor van Bree, 'Regionale varianten van de sjwa', in: De Haan & van der Selm 1975, 53-72.

VAN BREE 1981: Cor van Bree, *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het nederlandse taalgebied. Een taalgeografisch onderzoek,* dissertatie Leiden.

VAN BREE 1986: Cor van Bree, 'De betrouwbaarheid van de apparent time-methode', in: Creten, Geerts en Jaspaert 1986, 27-38.

VAN BREE 1987: Cor van Bree, *Historische grammatica van het Nederlands*, Dordrecht.

VAN BREE 1987a: Cor van Bree, 'Hebben- en datiefconstructies in het friese (en nederlandse) taalgebied', in: Dyk & J. Hoekstra 1987, 81-103.

VAN BREE 1992: Cor van Bree, 'The stability of language elements, in present-day eastern Standard-Dutch and eastern Dutch dialects', in: Van Leuvensteijn & Berns 1992, 178-203. Van Bree 1993: Cor van Bree, recensie van G.J. de Haan, *Meertaligheid in Friesland*, Dordrecht, 1992, in: *It Beaken* 55, 97-98.

VAN BREE 1994: Cor van Bree, 'Het probleem van het ontstaan van het "Stadsfries" in verband met nieuwe talen in contact-theorieën', in: *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum Wrocław 1993* (red. Stanisław Prędota), Wroclaw, 44-65.

VAN BREE 1994a: Cor van Bree, 'The development of so-called Town Frisian', in: Bakker & Mous 1994, 69-82.

VAN BREE 1994b: Cor van Bree, 'Vlaardingse woorden', in: *Taal en Tongval* 46, 33-46.

VAN BREE 1996: Cor van Bree, *Historische taalkunde*, Leuven en Amersfoort. Ook digitaal te raadplegen: www.dbnl.nl.

VAN BREE 1997: Cor van Bree, 'Die Syntax des Stadtfriesischen im Vergleich mit Niederländisch und Friesisch', in: *Friesische Studien* 3. *NOWELE* (ed. V.F. Faltings etc.), 1-48.

VAN BREE 1997a: Cor van Bree, 'Hollandse taalinvloed in Friesland', in: Breuker & Janse 1997, 120-133.

VAN BREE 1997b: Cor van Bree, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: het Ingweoons.* Afscheidscollege Universiteit Leiden.

VAN BREE 2000: Cor van Bree, 'Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie. Een benadering', in: *Taal en Tongval* 52 afl. 1: *De toekomst van de variatielinguïstiek* (red. Hans Bennis, Hugo_Ryckeboer & Jan Stroop), 22-46.

VAN BREE 2000a: Cor van Bree, 'Nordniederländische und niederdeutsche Syntax. Ein friesisches Substrat?', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 55 Language contact. Substratum, Superstratum, Adstratum in Germanic Languages* (red. Dirk Boutkan & Arend Quak), 41-74

VAN BREE 2001: Cor van Bree, 'De morfologie van het Stadsfries', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, 41-58, 133-150.

VAN BREE 2001a: Cor van Bree, 'Drieërlei woordenschat in het Stadsfries', in: Bremmer, Jansman & Visser 2001, 399-416.

VAN BREE 2001b: Cor van Bree, '"Stadtfriesisch" und andere nichtfriesische Dialekte der Provinz Fryslân', in: Munske 2001, 129-137.

VAN BREE 2002: Cor van Bree, 'Een fries substraat in de drentse woordenschat?', in: *Acta Neerlandica. Bijdragen tot de neerlandistiek Debrecen,* 2/2002, 283-298.

VAN BREE 2002a: Cor van Bree, 'Roermond. Een onderzoek naar structuurverlies', in: *Taal en Tongval* 54, 142-163.

VAN BREE 2003: Cor van Bree, 'Een fries substraat in Drente?', in: *Acta Universitatis Wratislaviensis* 14, 64-80.

VAN BREE 2003a: Cor van Bree, 'Auslautsverscherping bij de oude grammatici en in de dialecten en het Fries', in: Ruijsendaal, Rutten & Vonk 2003, 255-272.

VAN BREE 2004: Cor van Bree, *Zuid-Hollands*, Den Haag (Taal in Stad en Land no. 20).

VAN BREE 2005: Cor van Bree, 'HUN als subjectsvorm', in: Bálint, Eszenyi & Varga 2005, 19-44.

VAN BREE 2006: Cor van Bree, 'Adpositions in het Dutch linguistic area', in: Timuška etc. 2006, 81-92.

VAN BREE 2007: Cor van Bree, 'Substraatwoorden', in: Moerdijk, van Santen & Tempelaars 2007, 213-224.

VAN BREE 2008: Cor van Bree, 'Substrate words', in: Mooijaart & Van der Wal 2008, 138-148.

BREMMER 1989: Rolf H. Bremmer jr., 'Is de Nederlandse meervouds-*s* van Engelse komaf?', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28, 77-91.

BREMMER 1997**:** Rolf H. Bremmer jr., **'**Middle Dutch *loosten* 'redeem': a case of 'derailed' coastal vowel substitution', in: K.G. Groblirsch, M. Berryman Mayou & M. Taylor (eds.), *Germanic Studies in honor of Anatoly Liberman* (Nowele 31/32), Odense, 1997, 43-46.

BREMMER 1997a: Rolf H. Bremmer jr., 'Het ontstaan van het Fries en het Hollands', in: Breuker en Janse 1997, 67-76.

BREMMER 2008: Rolf H. Bremmer jr., 'On the Emergence of Frisian and Hollandish', in: *Nowele* 54-55, 279-308. [Vertaling en bewerking van Bremmer 1997a.]

BREMMER, JANSMA & VISSER 2001: Rolf H. Bremmer jr, Lammert G. Jansma & Piet Visser (red.), *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker,* Ljouwert (Leeuwarden).

BREUKER 1994: Ph. Breuker e.a. (red.), *Wat oars as mei in echte taal,* Ljouwert (Leeuwarden).

BREUKER & JANSE 1997: Ph.H. Breuker & A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding,* Zupthen.

VAN DER BURG 1991: A.C.B. van der Burg e.a., *Woardeboek fan ut Leewarders,* Ljouwert (Leeuwarden).

BURGER 1944: H. Burger, 'Het zoogenaamde Stadsfries', in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 9, kol. 25-28.

BURGER 1944a: H. Burger, 'Het ontstaan van de Stadsfriese dialecten een sociologische wetmatigheid', in: *De Gids* 108 (1944-45) I, 27-37.

BURGER 1944b: H. Burger, *Avondrood. Bloemlezing en overzicht der Stadsfriese, Amelandse en Bildtse letteren*, Assen.,

BUWALDA, BUWALDA & VAN DER BURG 1996: H.S. Buwalda (†), S.H. Buwalda & A.C.B. van der Burg, *Woordeboek fan 't Bildts*, Ljouwert (Leeuwarden).

BYNON 1977: Theodora Bynon, *Historical Linguistics*, Cambridge etc.

CHAMBERS, TRUDGILL & SCHILLING-ESTES 2002:: J.K. Chambers, Peter Trudgill & Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden (USA) & Oxford (UK).

CLAES 1979: F. Claes, *Friese woorden in de zestiende eeuw*, Grins (Groningen). Estrikken 57,

VAN COETSEM 1988: Frans van Coetsem, *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*, Dordrecht.

VAN COETSEM 2000: Frans van Coetsem, *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*, Heidelberg.

CRETEN, GEERTS & JASPAERT (RED.) 1986, *Werk-in-uitvoering. Momentopnamen van de sociolinguïstiek in België en Nederland*, Leuven & Amersfoort.

DAAN 1981, Jo Daan, *Wieringer land en leven in de taal*, Wieringen. Oorspronkelijk dissertatie Universiteit Amsterdam 1950.

DAAN 1999: Jo Daan, 'Fryske spoaren in Noord-Holland', in: *Taal en Tongval* 51, 1-14.

DEPREZ 1989: Kas Deprez (red.), *Language and Intergroup Relations in Flanders and in The Netherlands*, Dordrecht.

VAN DEURSEN 1987: A.Th. van Deursen e.a. (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*, Deventer.

DIBBETS 1981: G.R.W. Dibbets e.a. (red.), *Studies voor Damsteegt*, Leiden.

DIBBETS 1994: G.R.W. Dibbets, 'Iedema wier net gek', in: Breuker 1994, 68.

DOUGHTY & LONG 2003: Catherine J. Doughty & Michael H. Long (eds.), *The Handbook of Second Language Acquisition*, Malden (USA), Oxford (UK) & Carlton (Victoria, Australië).

DRAYE 1992: Luk Draye, 'Zum Trajektiv. Ein Kapitel aus einer kognitiv orientierten niederländisch-deutschen Kontrastivgrammatik', in: *Leuvense Bijdragen* 81, 163-203.

DUIJFF 1998: Pieter Duijff, *Wurdlisten fan'e Fryske stedsdialekten*, Ljouwert (Leeuwarden).

DUIJFF 2002: Pieter Duijff, *Fries en Stadsfries*, Den Haag. (Taal in stad en land 2.).

DIJK 1997: Siebren Dijk, *Noun Incorporation in Frisian*, Ljouwert (Leeuwarden), dissertatie Groningen.

DYK & HOEKSTRA 1987: Siebren Dyk & Jarich Hoekstra (red.), *Ta de Fryske syntaksis*, Ljouwert (Leeuwarden).

WALING DIJKSTRA, *Friesch Woordenboek (Lexicon Frisicum)*, 2 delen, Leeuwarden.

DIJKSTRA & BREMMER 1999: Anne Dijkstra & Rolf Bremmer Jr (red.), *In skiednis fan'e Fryske taalkunde*, Ljouwert (Leeuwarden).

ENGELSMAN E.A. 2005: Jaap Engelsman, Joep Kruijsen, Ewoud Sanders & Rob Tempelaars (red.), *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag.

FEITSMA 1980: A. Feitsma, 'The Frisian native speaker between Frisian and Dutch', in: Van Alkemade 1980, 335-339.

FEITSMA 1992: A. Feitsma, 'Gysbert Japicx as taalbouwer', in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 7, 29-53.

FOKKEMA 1935: K. Fokkema, 'De Fryske tael in Ljouwert', in: *Frysk Tinkboek Ljouwert 1435-1935*, Leeuwarden, 60-77.

FOKKEMA 1935a: K. Fokkema, 'De Friese woorden bij Kiliaan', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 54, 210-235, ook in: Fokkema 1969, 65-83.

FOKKEMA 1937: K. Fokkema, *Het Stadsfries; een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden*, Assen.

FOKKEMA 1937a: K. Fokkema, *Beknopte Friese Spraakkunst*, 2e druk, Groningen.

FOKKEMA 1943: K. Fokkema, 'Het Westfries en het Stadsfries in het defensief', in: *Westfriesch Jaarboek* 5, 10-24. Ook in: Fokkema 1969, 292-301.

FOKKEMA 1943a: K. Fokkema, 'De invloed van het Stadsfries op het Fries', in: *Bijdragen en mededelingen Dialectencommissie KNAW* 4, 1-10. Ook in: Fokkema 1969, 292-301.

FOKKEMA 1947: K. Fokkema, 'De "Fries-Hollandse" woorden bij Kiliaan', in: *Leuvense Bijdragen* 37, 41061, ook in: Fokkema 1969, 84-97.

FOKKEMA 1948: K. Fokkema, *De Liwwarder an 't Wood. Zeven eeuwen taalgebruik in Leeuwarden,* Assen.

FOKKEMA 1949: K. Fokkema, *Over de groei van het Friese taalbesef,* Groningen & Batavia. Rede Vrije Universiteit.

FOKKEMA 1969: K. Fokkema, *Nei wider kimen. Kar út syn forsprate skriften,* Groningen.

FOKKEMA, Wilkeshuis & Hellinga 1943: K. Fokkema, C. Wilkeshuis en W.Gs. Hellinga, *De invloed van het Stadsfriesch op het Friesch*, Amsterdam.

GERRITSEN 1991: Marinel Gerritsen (red.), *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (AND),* 2 delen, Amsterdam.

GALAMA 1965: E.G.A. Galama, *Everwinus Wassenbergh en de Friese lexicografie.* Rede Universiteit Leiden.

GILDEMACHER 1979: Karel F. Gildemacher, 'Se wúdden en se súdden…', in: *Us Wurk* 28, 93-100.

GILDEMACHER 2007: Karel F. Gildemacher, *Friese plaatsnamen, alle steden, dorpen en gehuchten*, Leeuwarden, 2007.

GILES & POWESLAND 1975: H. Giles & P.F. Powesland, *Speech Style and Social Evaluation,* Londen.

VAN GINNEKEN 1954: J. van Ginneken, *Drie Waterlandse dialecten*, 2 delen, Alphen aan den Rijn.

GOEMAN 1981: A.C.M. Goeman, 'Overzicht van de Enkhuizer klanken en hun ontwikkeling', in: Spoelstra 1981, xvi-xxiii.

DE GROOT 1995: Casper de Groot, 'De absentief in het Nederlands: een grammaticale categorie', in: *Forum der Letteren* 36, 1-18.

GHIJSEN 1974: H.C.M. Ghijsen, *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, 4e druk, Den Haag.

GOOSSENS 1977: Jan Goossens, *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie,* 2e druk, Groningen.

GOOSSENS 1987: Jan Goossens, 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten', in: *Taal en Tongval* 39, 141-173.

GORTER 1985: D. Gorter, *De taalsituaasje yn de gemeente it Hearrenfean,* rapport Fryske Akademy naar aanleiding van een taalsurvey, Leeuwarden.

GOSSES 1929: G. Gosses, 'It Stêdfrysk', in: *It Heitelân* 11, 270-274, 303-308.

GOSSES 1933: G. Gosses, 'Yetris it Stedsk', in: *It Heitelân* 15, 14-17.

DE HAAN 1987: G. de Haan, 'De 'EN + ymperatyf'', in: Dyk und J. Hoekstra 1987, 27-31.

DE HAAN 1988: G. de Haan, 'Cave Eclecticum', in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 4, 66-80.

DE HAAN 1990: G. de Haan, 'De Friese imperativus-pro-infinitivo', in: *Taal en Tongval. Themanummer 3: Dialectsyntaxis* (red. Georges de Schutter, Marinel Gerritsen & Cor van Bree), 87-107.

DE HAAN 1992: G. J. de Haan, *Meertaligheid in Friesland*, Dordrecht, rede Universiteit Groningen.

DE HAAN 2001: G. J. de Haan, 'Syntax of Old Frisian', in: Munske 2001, 626-635.

DE HAAN 2001a: G. J. de Haan, 'Why Old Frisian is really Middle Frisian', in: *Folia linguistica historica* 12, 179-206.

DE HAAN EN VAN SELM 1975: M.J.M. de Haan & B. van Selm (red.), *Studies voor Zaalberg,* Leiden.

HAESERYN 1990: W.J.M. Haeserijn, *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*, Nijmegen.

HALBERTSMAN 1856: J.H. Halbertsma, 'De Friesche eilanden Schiermonnikoog, Ameland en Terschelling', in: *Nieuwe Friesche volks-almanak* 4, 76-79.

HEEROMA 1935: Klaas Hanzen Heeroma, *Hollandse Dialekstudies. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het Algemeen Beschaafd Nederlands*, Groningen & Batavia.

HELLINGA 1940: W. Hellinga, 'Het Stadsfries en de problemen van taalverhoudingen en taalinvloed', in: *Tijdschrijft voor Nederlandse taal- en letterkunde* 59, 19-52, 125-158. Ook in: W. Hellinga *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, Arnhem, 1968, 459-526. [Uit deze herdruk wordt geciteerd.]

HERMKENS 1987: H.M. Hermkens, 'Syntagma's uit de omgangstaal bij Huygens', in Van Deursen 1987, 163-172.

HILDEBRAND 1888: Hildebrand, *Na vijftig jaar: noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura*, 2e herziene druk, Haarlem. 1e druk 1887.

HOEKEMA 1970: T. Hoekema e.a. (red.), *Flecht op 'e koai. Stúdsjes oanbean oan Prof.Dr. W.J. Buma ta syn sechstichste jierdei*, Groningen..

HOEKEMA 1988: T. Hoekema, 'Ta de grinzen fan de imperativus pro infinitivo (IPI)', in: *Us Wurk* 37, 74-81.

HOEKEMA 1996: T. Hoekema, *Beknopte Friese vormleer*, Leeuwarden.

E. HOEKSTRA 1993: Eric Hoekstra, 'Over de implicaties van enkele morfo-syntactische eigenaardigheden in West-Friese dialecten', in: *Taal en Tongval* 45, 135-154.

E. HOEKSTRA 1993a: Eric Hoekstra, http:/members.chello.nl/e.hoekstra8/IndexLingPubs.htm

E. HOEKSTRA 1994: Eric Hoekstra, 'Woordvolgorde en het Infinitivus-pro-Participio Effect in het Zaans', *Taal en Tongval* 46, 132-141.

E. HOEKSTRA 1994a: Eric Hoekstra, 'Positie- en bewegingsaspect bij selectie van de infinitief op -E of -EN in het Westfries en het Fries', in: *Taal en Tongval* 46, 66-73.

E. HOEKSTRA 1994b: Eric Hoekstra, 'In historiografyske noat oer in specifyk Frysk syntagme', in *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 9, 24-29.

E. HOEKSTRA 2001: Eric Hoekstra, 'Frisian Relics in the Dutch Dialects', in: Munske 2001, 138-142.

J. HOEKSTRA 1998: Jarich F. Hoekstra, *Fryske wurdfoarming*, Ljouwert (Leeuwarden).

J. HOEKSTRA 2001: Jarich F. Hoekstra, 'An Outline History of West Frisian', in: Munske 2001, 722-733.

J. HOEKSTRA 2002: Jarich F. Hoekstra, 'Genitive Compounds in Frisian as Lexical Phrases', in: *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 6, 227-259.

J. HOEKSTRA 2002-2003: Jarich F. Hoekstra, 'Read om 'e holle en andere A^P^DP-verbindingen in het Fries', in: *Taal en Tongval. Themanummer 15-16: Dialectsyntaxis in bloei* (red. Sjef Barbiers, Magda Devos, Georges de Schutter), 123-142.

J. HOEKSTRA 2003: Jarich Hoekstra, 'Dental Mutation ('Dentalumlaut') in Frisian and other Languages on the North Sea Littoral', in: *NOWELE* 50/51, 43-62.

J. HOEKSTRA 2009: Jarich Hoekstra, 'Ta de Let-Aldwesterlauwerskfryske metatesis', nog te verschijnen in It Beaken.

HOF 1933: J.J. Hof, *Friesche Dialectgeographie*, 's-Gravenhage.

HOF 1956: J.J. Hof, *Dit en dat oer it Stedsk*, Groningen. Estrikken 17.

HOFMANN 1961: Dietrich Hofmann, *Die k-Diminutiva im Nordfriesischen und in verwandten Sprachen*, Köln & Graz.

HOPPENBROUWERS 1986: C. Hoppenbrouwers e.a. (red.), *Proeven van Taalwetenschap (Tabu)*, 339-350.

VAN HOUT & MUYSKEN 1994: Roeland van Hout & Pieter Muysken, 'Modeling lexical borrowing', in: *Language Variation and Change* 6, 39-62.

HUDSON 1996: R.A. Hudson, *Sociolinguistics*, 2e druk, Cambridge.

JANSSEN 1949: W.A.F. Janssen, *De verbreiding van de uu-uitspraak voor Westgermaansch û in zuid-oost-Nederland*, Maastricht.

DE JONG 1979: Eveline D. de Jong (red.), *Spreektaal. Woordfrequenties in gesproken Nederlands*, Utrecht.

JONGKIND & VAN REENEN 2006: Anke Jongkind & Pieter van Reenen, 'De je-werkwoorden in de Friese dialecten van het G(oeman)TRP', in: *Taal en Tongval. Themanummer 19: Het Morfologische Landschap van het Nederlands* (red. Leonie Cornips, Marc van Oostendorp & Georges De Schutter), 115-134.

JONKMAN 1989: Reitze J. Jonkman, 'Oer it untstean fan it Leewarders', in: Riemersma & Visser 1989, 99-107.

JONKMAN 1992: Reitze J. Jonkman, 'In skiednis fan de Ljouwerter stedstaal'.

Ongepubliceerde lezing voor de Stúdzjegroep skiednis Ljouwert op 21 maart 1992.

JONKMAN 1992a: Reitze J. Jonkman, 'De historische ontwikkeling van de Leeuwarder stadstaal in het licht van de geschiedenis van het Nederlands', in: *Taal en Tongval themanummer 5: Stadsdialecten* (red. A. (Toon) Hagen, Jan Goossens & Roeland van Hout), 81-95.

JONKMAN 1993: Reitze Johannes Jonkman, *It Leewarders. In taalsosjologysk ûndersyk nei it Stedsk yn ferhâlding ta in Nederlânsk en it Frysk yn Ljouwert,* Ljouwert, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.

JONKMAN 1993a: Reitze J. Jonkman, 'Wat seit in namme? Of: oer it bestean fan it 'Leewarders' en it 'Frysk", in: *Tydskrift foar Fryske taalkunde* 8, 63-71.

JONKMAN 1999: Reitze Jonkman, 'Leeuwarden. Leewarders. Lexicale veranderingen binnen het Hollandse stadsdialect van de Friese hoofdstad', in: Kruijsen & van der Sijs 1999, 37-48. Kalma en Poortinga 1971: J.J. Kalma & Y. Poortinga (red.), *Fluit en doedelsek. Unbikend Frysk wurk fan J.H. Halbertsma*, Drachten.

KALMA, SPAHR VAN DER HOEK & DE VRIES 1980: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek & K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland*, 2e druk, Leeuwarden.

KELLER 1990: Rudi Keller, *Sprachwandel*, Tübingen.

KERSWILL 2002: Paul Kerswill, 'Koineization and Accommodation', in: Chambers, Trudgill & Schilling-Esters 2002, 669-702.

KEYSER 1951: Sijbrand Keyser, *Het Tessels: inleiding, vocabulaire en teksten*, Leiden.

KLOEKE 1927: G.G. Kloeke, *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche dialecten. Proeve eener historisch-dialect-geographische synthese,* 's-Gravenhage.

KLOEKE 1950: G.G. Kloeke, *Herkomst en Groei van het Afrikaans*, Leiden.

KLOEKE 1952: G.G. Kloeke, 'Over provincialismen', in: *Driemaandelijkse Bladen,* nieuwe serie 3 (1951), 109-116.

VAN DER KOOI 1976: J. van der Kooi, *De 'Fryske' wurden út Kiliaen, mei de oantekeningen fan Gerard van Hasselt en Eeltsje Halbertsma* enz., Grins (Groningen). Estrikken 51.

KRUIJSEN & VAN DER SIJS 1999: Joep Kruijsen & Nicoline van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*, Amterdam & Antwerpen, 37-48.

VAN DER KUIP 2003: Frederik Johan van der Kuip, *De Burmania-sprekwurden. Santjinde-ieuske Fryske sprekwurden ferklearre en yn har tiit besjoen,* Ljouwert (Leeuwarden), dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Met afzonderlijk register.

TER LAAN, K. 1953, *Proeve van een Groninger Spraakkunst*, Winschoten.

LAFEBER 1967, A.P.M. Lafeber, *Het dialect van Gouda*, met medewerking van L.B. Korstanje, Gouda.

LANDHEER 1955: H.C. Landheer, *Het dialect van Overflakkee*, Assen.

VAN LEUVENSTEIJN & BERNS (EDS.) 1992, *Dialect and Standard Language* […] *in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas,* Amsterdam etc., 178-203.

VAN LOEIJ 1970: A. van Loeij, *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands*, 8e druk, Zutphen.

VAN MARLE 1987: J. van Marle, 'Betekenis als factor bij produktiviteitsverandering', in: *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek*, 17 (1987-1988), 341-359.

VAN DER MEER 1986: G. van der Meer 'De achterheaksels *ens* en *heid* yn it Frysk', in: *Us Wurk* 35, 108-130.

VAN DER MEER 1987: G. van der Meer, 'Wurdfolchoarden nei *dat* en de *en* + ymperatyfsin (inkelde diskusjebijdragen)', in: *Us Wurk* 36, 1-13.

VAN DER MEER 1988: G. van der Meer, 'Al eklektyskjendewei', in: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 81-90.

VAN DER MEER 1989: G. van der Meer, 'The so-called imperativus pro infinitivo (IPI) in West Frisian (on the interplay of syntax, semantics and morphology)', in: *NOWELE* 13, 49-85.

VAN DER MEULEN 1936-1937: P. van der Meulen, 'Iets over woordschikking in het Stadsfries', in: *Onze Taaltuin* 5, 337-341.

VAN DER MEULEN 1937: P. van der Meulen, 'Het gebruik van de pronomina "dou" en "jou" in het Stadfriesch', in: *Frysk Jierboek 1937*, Assen, 105-110.

MEIJERING 1985: H.D. Meijering, *Chindh uuirdit uns chiboran: over het woord 'kind' in het oudere Duits*, Amsterdam, rede Vrije Universiteit Amsterdam.

MOERDIJK, VAN SANTEN & TEMPELAARS 2007: Fons Moerdijk, Ariane van Santen & Rob Tempelaars (red.), *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg enz.*, Leiden.

MOOIJAART & VAN DER WAL 2008: Marijke Mooijaart & Marijke van der Wal (eds.), *Yesterday's Words: Contemporary, Current and Future Lexicography*, Cambridge.

MUNSKE 2001: Horst Haider Munske usw. (Hrsg.), *Handbuch des Friesischen. Handbook of Frisian Studies*, Tübingen.

MÜNSTERMANN 1989: Henk Münstermann, 'Dialect loss in Maastricht: attitudes, functions and structures', in: Deprez 1989, 99-128.

MUYSKEN 2000: Pieter Muysken, *Bilingual Speech. A Typology of Code-mixing*, Cambridge.

OPPREL 1896: A. Opprel, *Het dialect van Oud-Beierland*, 's-Gravenhage.

OVERDIEP 1949: G.S. Overdiep, *Stilistische Grammatica van het moderne Nederlandsch*, 2e druk, Zwolle.

OVERDIEP 1987: G.S. Overdiep, *Woordenboek van de Volkstaal van Katwijk aan Zee*, met medewerking van C. Varkevisser, voor de druk bezorgd door G.A. van Es, 2e druk, Katwijk ZH, 1e druk 1949.

OZINGA 1983: H.A.R. Ozinga, 'Ienheit en ferskaat yn it Stedtfrysk', in: *It Beaken* 45, 1-15.

PANNEKEET 1979: Johannes Antonius (Jan) Pannekeet, *Woordvorming in het hedendaags Westfries*, Amsterdam.

PANNEKEET 1984: Jan Pannekeet, *Westfries Woordenboek*, Wormerveer.

PANNEKEET 1995: Jan Pannekeet, *Het Westfries. Inventarisatie van dialectkenmerken*, Wormerveer.

PAUWELS 1953: A. Pauwels, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 delen, Leuven.

POPKEMA 1987: Jan Popkema, 'Enkelde opmerkings oer Fryske en Nederlanske syntaksis', in: Dyk & J. Hoekstra 1987, 46-56.

POPKEMA 2006: Jan Popkema, *Grammatica Fries*, Utrecht.
POPKEMA 2006a: Jan Popkema, *Fries*, Utrecht.
POSTMA 2006: Gertjan Postma, 'Infinitivale V2 in het Middeldrents in het Middeldrents en de subjunctief', in: *Taal en Tongval* 57, 126-166.
POSTMA 2006a: Gertjan Postma, 'IV2 in het Middelnederlands, IpI in het Fries en de distributie van subjunctieven', in: *Taal en Tongval* 58, 205-225.
PRINS 1972: A.A. Prins, *A history of English phonemes. From Indo-European to present-day English*, Leiden.
REMMERS 1994-1996: Arend Remmers, 'Zum ostfriesischen Niederdeutsch', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung (Niederdeutsches Jahrbuch)* 117, 130-168; 118, 211-244; 119, 141-178.
RIEMERSMA & VISSER 1989: Alex M.J. Riermersma, Trinus Riemersma & Willem W. Visser (red.), *Frysk & Vrije Universiteit (1949-1989)*, Amsterdam, 99-107..
DE ROOIJ 1965: J. de Rooij, 'I knew you knew he knew', in: *Taal en Tongval* 17, 105-123.
DE ROOIJ 1970: J. de Rooij, 'Doare (+ to) + infinitief', in: Hoekema 1970, 247-250.
DE ROOIJ 1972: J. de Rooij, 'Algemeen Zuidnederlands?', in: De Rooij & Berns 1972, 5-18.
DE ROOIJ 1980: J. de Rooij, 'Ons bruin(e) paard', in: *Taal en Tongval* 32, 3-25, 109-129.
DE ROOIJ 1985-1986: J. de Rooij, 'De toekomst in het Nederlands. Over het uitdrukken van de toekomende tijd in standaardtaal en dialect', in: *Taal en Tongval* 37, 96-123; 38, 5-32.
DE ROOIJ 1991: J. de Rooij, 'Regionale variatie in het gebruik van er II', in: *Taal en Tongval* 43, 18-46.
DE ROOIJ EN BERNS 1972: J. de Rooij & J.B. Berns, *Zuidelijk Nederlands in het algemeen en in het bijzonder*, Amsterdam.
RUIJSENDAAL, RUTTEN EN VONK 2003: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten & Frank Vonk, *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets enz.*, Münster.
SASSEN 1973: A. Sassen, 'De Nederlandse Dialektatlassen als bron van syntactische informatie', in: Vanacker 1973, 301-305.
VAN DER SCHAAR 1981: J. van der Schaar, 'Over diminutieven in het Middelnederlands', in: Dibbets 1981, 184-194.
SCHIPPER 1975: J. Schipper, 'Tael en praet fan jongeren op it Hearrenfean', in: *Strikel* 18, 141-142.
SCHÖNFELD 1947: M. Schönfeld, 'Friese relicten in het Gronings, in het bijzonder in de toponiemen', in: Schönfeld, Slicher van Bath & Boeren 1947, 1-36.
SCHÖNFELD, SLICHER VAN BATH & BOEREN 1947: M. Schönfeld, B.H. Slicher van Bath & P.C. Boeren, *Friezen, Saksen, Franken*, Amsterdam.
DE SCHUTTER 1974: G. de Schutter, 'Wezen vissen, dialektgeografie van een konstruktie', in: *Taal en Tongval* 26, 70-90.
DE SCHUTTER 1995: G. de Schutter, 'Werkwoordvolgorde en het IPP-effect in het Nederlandse taalgebied', in: *Taal en Tongval* 47, 31-39.
DE SCHUTTER 1998: G. de Schutter, 'Nog eens over de oorsprong van het s-meervoud in het Nederlands', in: *Taal en Tongval* 50, 121-149.

SCHUURMAN 1987: I. Schuurman, 'Incorporation in the Groningen dialect', in: *Linguistics in the Netherlands* (eds. Frits Beukema & Peter Coopmans), 185-194.

SCHUURMAN EN WIERENGA 1986: I. Schuurman & A. Wierenga, 'Syntactische nomen-incorporatie bij infinitieven en deelwoorden', in: Hoppenbrouwers 1986, 339-350.

SJÖLIN 1976: B. Sjölin, *"Min Frysk". Een onderzoek naar het ontstaan van transfer en "code-switching" in het gesproken Fries*, Amsterdam (Bijdragen en mededelingen Dialectencommissie K.N.A.W. 50).

SMITS 1996: C.J.M. Smits, *Desintegration of inflection. The case of Iowa Dutch*, The Hague, dissertatie Vrije Universiteti Amsterdam.

SPOELSTRA 1981: Sj. Spoelstra, *Enkhuizer Woordenboek*, Amsterdam.

STROOP 1970: Jan Stroop, 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen', in: *Taal en Tongval* 22, 128-147.

STROOP 2005: Jan Stroop, 'Over *liggen/leggen* en *kunnen/kennen*', in: Engelsman e.a. 2005, 168-172.

SWADESH 1955: M. Swadesh, 'Towards greater accuracy in lexicostatistic dating', in: *International Journal of American Linguistics* 21, 407-414.

TAELDEMAN 1986: J. Taeldeman, 'Nog een beetje te: "ik zie hem vandaag nog (te) komen"' in: *Taal en Tongval* 38, 79-82.

TÁLASI 2009: Zsófia Tálasi, *Het prefix ge- in historisch perspectief enz.*, dissertatie Leiden.

TAMMINGA 1963: D.A. Tamminga, *Op 'e taelhelling* I, Boalsert.

TAMMINGA 1964: D.A.Tamminga, 'De tael fan de Súdwesthoeke', in: *It Beaken* 26, 326-334.

TAMMINGA 1984: D.A. Tamminga,. 'Doarsto dat wol (te) dwaan?', in: *De Pompeblêden* 55, 29. Ook in: Tamminga 1985, 135-137.

TAMMINGA 1985: D.A. Tamminga. *Kantekens. Fersprate stikken oer taal en literatuer*, Grins (Groningen), 135-137.

THOMASON & KAUFMAN 1988: S.G. Thomason & T. Kaufman, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley.

TIERSMA 1985: Pieter Meijes Tiersma, *Frisian Reference Grammar*, Dordrecht. [Er bestaat een 2e aangevulde druk van 1999.]

TIMUŠKA 2006: Agris Timuška etc. (eds.), *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists Riga, July 28 – August 2, 200*, Riga.

VANACKER 1973: V.F. Vanacker e.a. (red.), *Album Willem Pée*, Tongeren.

VAN VEEN 1964: Teunis van Veen, *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*, Assen. Dissertatie Utrecht.

VAN DER VEEN 1991: Klaas F. van der Veen, 'Inleiding', in: Van der Burg 1991, viii-xi.

VELDMAN 1991: F. Veldman, 'De en-constructie in het Gronings. Een Nedersaksische constructie met verwanten in het Fries en in het Engels', in: *Us Wurk* 40, 104-121.

VERHAGEN 2005: Arie Verhagen, 'Constructiegrammatica en 'usage based' taalkunde', in: *Nederlandse Taalkunde* 10. *Themanummer: Confrontaties en perspectieven. Nederlandse taalkunde in bedrijf*, 197-202.

VENNEMANN 2003: Theo Vennemann, 'Languages in prehistoric Europe north of the Alps', in: Bammesberger & Vennemann 2003, 319-332.

VERSLOOT 1991: Arjen P. Versloot, 'Aldwesterlauwersk Frysk /e:/ yn it Nijwesterlauwerske Frysk', in: *It Beaken* 53, 71-96.
VERSLOOT 1994: Arjen P. Versloot, *'Fuß' und 'Bein' in den modernen friesischen Mundarten*, Kiel.
VERSLOOT 2002: Arjen P. Versloot, 'Brekking yn it Skylger en Súdwesthoesk', in: *It Beaken* 64, 247-271.
VERSLOOT 2003: Arjen P. Versloot, 'Fries in Holland in de 17e eeuw', in: *Taal en Tongval* 55, 1-40.
VERSLOOT 2004: Arjen P. Versloot, 'Stedsk: in nuver grienmank?', in: *De Pompeblêden* 75, 42-44.
VERSLOOT 2005: Arjen P. Versloot, 'Why Old Frisian is still quite old', in: *Folia Linguistica historica* 15, 253-298.
VERSLOOT 2008: Arjen Versloot, *Mechanisms of Language change. Vowel Reduction in 15th-Century West Frisian*, dissertatie Groningen.
VERSLOOT C: Arjen Versloot (Fryske Akademy), *Changes in Modern West Frisian between 1500 and 1600*. [Ongepubliceerd.]
VERSLOOT G: Arjen Versloot (Fryske Akademy), *Grammatik der Westfriesischen Sprache von Reyner Bogerman (± 1475-1567)*. [Ongepubliceerd.]
DE VIN 1953: A. de Vin, *Het dialect van Schouwen-Duiveland. Grammatica en historie*, Assen.
DE VINK 2004: C.L. de Vink, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*, Delft, dissertatie Leiden.
VISSER 1985: Willem Visser, *Frysk Wurdboek Nederlânsk-Frysk*, Ljouwert (Leeuwarden).
VISSER & DYK 2002: Willem Visser & Siebren Dyk, *Eilander Wezzenbúek. Woordenboek van het Schiermonnikoogs*, Ljouwert (Leeuwarden).
DE VOOYS 1960: C.G.N. de Vooys, *Nederlandse Spraakkunst*, 5e druk herzien door M. Schönfeld, Groningen.
VRIES 1993: Oebele Vries, *'Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal'. De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*, Leeuwarden.
VRIES 1997: Oebele Vries, 'Friesland in de Habsburgse tijd: bestuurlijke achtertuin van Holland?', in: Breuker & Janse 1997, 134-141.
VRIES 2000: Oebele Vries, 'Neermoormer, Lutjegastmer, Bûtenpostmer, Sleattemer: N, L, B, S. It *-mer*suffix yn ôfliedingen fan plaknammen', in: *Us Wurk* 49, 128-138.
DE VRIES 1911: Wobbe de Vries, *Dysmelie; opmerking over syntaxis*, Groningen.
DE VRIES 1927: Wobbe de Vries, 'Zijn Bilts en Vriezenveens ontstaan doordat Friezen van taal veranderden?', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 46, 198-209.
VAN DER WAL & VAN BREE 1994: Marijke van der Wal & Cor van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*, 2e druk, Utrecht. [3e herziene druk 2008.]
VAN WEEL 1904: Marinus Anthonij van Weel, *Het dialect van West-Voorne*, Leiden, dissertatie Universiteit van Amsterdam
WEERMAN 2005: Fred Weerman, 'Veranderen can 't', in: *Nederlandse Taalkunde* 10, 310-325.
WEIJNEN 1966: A.A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*, 2e druk, Assen.

WEIJNEN 1968: A.A Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*, 5e druk, Zutphen.
WEIJNEN 1971: A.A. Weijnen, *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Assen.
WEIJNEN 1984: A.A Weijnen, 'Fries in Holland', in: Århammer 1984, 97-102.
WEIJNEN 1991: A.A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage.
WEIJNEN 1996: A.A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek*, Assen.
WILKESHUIS 1934: C. Wilkeshuis, 'De ontwikkeling van u (uit oude ô) tot y, enz.', in: *De Nieuwe Taalgids* 28, 85-91.
WILKESHUIS 1943: C. Wilkeshuis, 'De Landfriese woorden in het Stadsfries', in: Fokkema, Wilkeshuis & Hellinga 1943, 11-26.
TE WINKEL 1899: J. te Winkel, *De Noordnederlandsche tongvallen.* II. *De Germaansche lange i of Nederlandsche ij,* Leiden.
WINKLER 1867: Johan Winkler, 'De Leeuwarder tongval en het Leeuwarder taaleigen. Eene bijdrage tot de kennis der Nederlandsche dialecten', in: *De Taalgids* 9, 210-226, 293-309.
WINKLER 1874: Johan Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 2 delen, 's-Gravenhage.
WINTERS 2005: Willem Winters, 'Hoe stiet it mei it Feensters', in: *Hjir* 34, 38-45. [Ook afzonderlijk verschenen.]
WUMKES 1926: G.A. Wumkes, *Bodders yn de Fryske striid*, Boalsert (Bolsward).
VAN WIJK 1911: Nicolaas van Wijk, 'Een Oudwestnederfrankies Æ -dialekt', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 30, 161-189.
ZANTEMA 1984: J.W. Zantema, *Frysk Wurdboek frysk-nederlânsk*, Ljouwert (Leeuwarden).